Muhamed
FILIPOVIĆ
PLES MRTVACA
OKO MOSTARA

Muhamed Filipović

Ples mrtvaca oko Mostara

Filozofsko-politički esej

Sarajevo, 2012.

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Za izdavača: Prof. Dr. Smail Čekić

Urednik: Doc. Dr. Rasim Muratović

Recenzenti: Prof. Dr. Nijaz Ibrulj
Doc. Dr. Redžo Čaušević

Lektor: Snježana Čerić

Slog i prelom: Anel Grabovica

Štamparija:

Naslovna strana: Sead Muhić

Tiraž:

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323(497.6 Mostar)(049.3)

FILIPOVIĆ, Muhamed

Ples mrtvaca oko Mostara : filizofsko-politički esej / Muhamed Filipović. - Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012. - 141 str. ; 24 cm

Biografija: str. 140.

ISBN 978-9958-740-75-6

COBISS.BH-ID 19346438

Predgovor

Odavno sam imao namjeru, čak sam i skicirao, da napišem jedan kraći spis posvećen onom što se za vrijeme vladavine tzv. narodnih, ili bolje bi i mnogo preciznije bilo da se kaže nacionalističkih, stranaka dogodilo i još uvijek se punim intenzitetom zbiva u cijeloj Bosni i Hercegovini, ali se najizrazitije događa u Hercegovini, Bosanskoj Krajini i u cijeloj dolini rijeke Drine. Bio sam neposredni svjedok tih zbivanja, a u mnogim od njih sam sudjelovao i kao akter, istina, kao akter male snage i sporednih uloga, ali mi je upravo to omogućilo da se ne poistovjetim sa onim što je činjeno u ime našeg bošnjačkog naroda, ali i da iz blizine vidim što je i kako je sve to bilo, kako se odvijala ta kratka historija propadanja, koja se u našoj političkoj misli i njenoj terminologiji naziva procesom tranzicije bosanskohercegovačkog društva iz komunizma u demokraciju. Naime, ako izuzmemo rat koji je uvijek razoran i donosi nasilje, pa i nasilne promjene, mir bi trebao biti period obnove svih normalnih i legitimnih pravnih, socijalnih, ekonomskih i pravnih stanja i odnosa u nekoj zemlji koja se našla u ratu i konačno došla do mira i to do mira u kojem navodno nije bilo pobjednika. Ako je jedan rat završen bez pobjednika, tada se stanje stvari vraća na status quo ante, a kod nas se dogodilo upravo obrnuto, tj. dogodilo se da su oni koji nisu bili pobjednici i koji su vršili agresiju na svoju državu i uz činjenje masovnih zločina, pa čak i zločina genocida, uspjeli da iznude takve promjene stanja stvari u državi koje su od nje načinila karikaturu od države u kojoj je stanje godinama apsurdno i izaziva stalno propadanje cijelog društva. Zbog svoje posebne pozicije na margini zbivanja, mogao sam vidjeti ko su bili nosioci tih negativnih procesa, kakva je bila njihova intelektualna, politička i moralna kvalifikacija za vođenje takvog jednog ambicioznog poduhvata kao što je stvaranje jedne nove države i uvođenje demokracije umjesto totalitarnog komunizma, kao i kakve opće ideje, znanja i razumijevanje svjetskih i naših lokalnih procesa, kako u njihovoj aktualnoj, tako i u historijskoj dimenziji, ovi ljudi posjeduju, ali sam mogao vidjeti i kakav im je bio politički i ideološki pedigre, tj. iz uvidio sam iz koje i kakve škole ideološkog i političkog mišljenja su svi oni proistekli, što mi je davalo mogućnost ne samo da sa razumijevanjem pratim i shvaćam ono što ti ljudi rade, nego i da dosta precizno predviđam ishode njihovih akcija, pa čak, u

nekim stvarima i da pokušavam spriječiti njihove najgore ishode. Nažalost i predviđanja i ishodi onog što se zbivalo tokom zadnjih dvadesetak godina u našoj zemlji bili su mračni. Razloge za takvu ocjenu će čitalac moći naći i vidjeti i u ovom tekstu, mada je on koncentriran na probleme samo jednog, ali u danim prilikama vitalnog i za budućnost cijele Bosne ključnog dijela naše zemlje, u kojoj se jedan odlučni aspekt njene loše politike izrazio veoma brzo i sa svim značajkama koje su potvrđivale jedno osnovno načelo svakog političkog vođenja zemlje, a koje glasi, da ni jedna zemlja ne može da prosperira, pa čak i da se održi ukoliko u njenom političkom i državnom rukovodstvu ne postoji barem osnovna suglasnost o najvažnijim zajedničkim ciljevima i problemima sa kojima se zemlja, država i cijelo društvo suočavaju u danim historijskim okolnostima. A naša zemlja i država, čak i u okvirima tada važećeg Ustava SFRJ iz 1974. godine, suočavala se sa projekcijom svih posljedica rušenja važećeg ustavnog poretka i izraženih težnji prekrajanja cjelokupne strukture i državnopravnih osnova života naroda koji su do tada pedeset godina živjeli u određenom ustavnopravnom poretku i odnosima, kada je osnovni zadatak bosanskohercegovačkih političkih snaga bio da sačuvaju zemlju i kao teritoriju i kao državu, od historijski uvjetovanih, višekratno oprobanih, a i tada već izraženih težnji iz okolnih država, da se naša zemlja i država u cjelini, ili u dijelovima koji su za te zemlje bili strateški važni i predstavljali dio ostvarivanja njihovih ideala o izgradnji nacionalnih država u kojima bi živjeli samo i svi stanovnici određenih nacija, milom ili silom uključi u samostalne nacionalne države koje su nastajale nakon raspada bivše države. To je bilo moguće zbog jednostavne činjenice da proces pada komunizma i tranzicije iz tog sistema u sistem demokracije nije bio vođen iz jednog jedinstvenog političkog centra i na osnovama sporazuma o mirnom razilasku iz državnog okvira koji je postojao, dakle, na temelju ideje o dovršetku historijske uloge dotadašnjeg sistema, koji je trebao da bude promijenjen u skladu sa načelima demokracije, nego je cijeli proces vođen od strane nacionalnih političkih pokreta na čijem čelu su bile već uspostavljene utjecajne nacional-političke oligarhije čiji su predstavnici bile dvije od njih, ona koja je nastala oko Slobodana Miloševića i njegovog političkog programa, odnosno programa SANU i Dobrice Ćosića, o stvaranju Velike Srbije koja će Srbima kompenzirati gubitak Jugoslavije u kojoj su Srbi imali dominantnu poziciju i ona koja je nastala oko Franje Tuđmana, sa idejom o konačnom ostvarenju

slobodne Velike Hrvatske na svim povijesnim zemljama koje je hrvatska nacionalna ideologija deklarirala kao povijesno hrvatske, a u koje je, po toj ideologiji, spadala i Bosna i Hercegovina. Cijelim ustavnopravni razvitak u socijalističkoj Jugoslaviji imao je jasno ocrtanu tendenciju labavljenja savezne države i jačanja ustavnopravnih pozicija i političkog utjecaja nacionalnih republika, što je bilo jasan znak puta kojim treba ići, tj. logičan put je bio dovršavanje procesa labavljenja federacije do konačnog razilaženja svih njenih država i ulaska cijelog, ansambla naših nacionalnih država u Europsku uniju, ali je taj logičan i mirni put bio onemogućen zbog nacionalističkih ambicija i planova Miloševića i Tuđmana, kao i zbog nejasne politike Europe u odnosu na taj proces, a oni su tim planovima donijeli sve strahote jednog uništavajućeg i svojim narodima, a da ne govorimo o našoj zemlji na kojoj su oba ta nacionalizma isprobavala svoje mogućnosti i snage. Obje te nacionalne oligarhije su imale za cilj da razore bivšu državu i da cijeli prostor između Slovenije i Makedonije, čije su izdvajanje iz Jugoslavije obje ove strane akceptirale bez ustezanja i bilo kakve primjedbe, preurede na osnovu ideje o stvaranju dviju velikih nacionalnih država Srba i Hrvata. U toj situaciji su nastale dvije bitne posljedice djelovanja ovih oligarhija. Prva je da su oni svoje silnice utjecaja i akcije usmjerili prema Bosni i Hercegovini, kao najpoželjnijem i najlakše ostvarivom zajedničkom cilju, cilju koji je odbijanjem da se riješi problem nacionalnog identiteta i prava Bošnjaka i time definitivno skine s dnevnog reda pitanje o tome čija je Bosna, držan na ledu više od pedeset godina, a druga je bila da su i same ove oligarhije, vođene ovakvim politikama i ciljevima koji su ih nužno dovodili u konkurenciju i u neizbježni konflikt, morale da dođu u međusobni sukob. Naime, načela na kojima su obje ove političke snage gradile svoju politiku, a to su načela da stvaraju svoje zasebne i čisto nacionalne države Srba i Hrvata, u situaciji visokog stupnja izmiješanosti i ova dva naroda, morala je i njih dovesti u sukob. Otimači najčešće, kako to pokazuje historija i ljudsko iskustvo, gotovo uvijek dođu u sukob oko plijena, pa je tako bilo i sa Miloševićem i Tuđmanom. Plijen kojeg su podijelili u Karađorđevu nije ih pomirio, nego je među njih unio kost oko koje će se oni i nasljednici njihove politike prema Bosni i Hercegovini složiti, od tada pa evo sve do danas, praveći povremene saveze i ulazeći u sukobe čim se ukaže prilika da jedan od njih uzme veći dio plijena. Naizgled se čini kako su oni protagonisti suradnje, ali je ta suradnja samo

privid koji krije zajednički interes da se ovlada tuđim teritorijem i odredi sudbina drugih naroda, ali u odnosima koji se tiču njihovih zemalja i problema koje su proizveli, kako se jasno vidi, nema suradnje. Tu se gloženje nastavlja i to na najgori mogući način i na najnevažnijim pitanjima i uz to na račun ljudi koji su podjednako bili žrtve obje te politike, onih koje su protagonisti obje politike doveli u sukob. Dakle, Bosna i Hercegovina nije bila dovoljna da se zadovolje narasli apetiti tvoraca nove historije na Balkanu, nego su ih ti apetiti doveli i u oštar međusobni sukob iz kojeg je nastao plamen velikog i gnusnog rata, gnusnog po moralu i metodama kako je vođen, a teškog po ogromnim negativnim posljedicama za život svih ljudi na našem zajedničkom historijskom prostoru. Zbog postojanja ovih nacionalističkih planova proces raspada komunizma je u bivšoj Jugoslaviji bio identičan sa raspadom same te države i procesom osamostaljivanja nacionalnih država (republika), a osnovna snaga koja je organizirala i predvodila taj proces bio je politički nacionalizam, koji je dobio izvjesnu legalizaciju u Ustavu iz 1974. godine, jer je bio legaliziran princip da je zajednička politika države proizvod dogovora nacionalnih ili republičkih interesa i politika, čiji su legitimni zastupnici tada bili republički predstavnici u zajedničkim državnim institucijama. Tako je jedina artikulirana politička snaga koja je bila alternativa stanju u toj državi postala nacionalna politika. Istina, ona je bila skrivena pod općim plaštem samoupravnih i republičkih interesa, ali zbog toga nije manje bila nacionalna. Kada je započeo proces raspada tog sistema, a taj proces je izazvala i ubrzala rigidna politika Slobodana Miloševića i srpske nacional-političke oligarhije, stvar je naišla na punu spremnost hrvatske nacionalne politike da se proces nastavi radikalnim metodama uz isključenje bilo kakve mogućnosti za konsenzus svih i supremaciju nacionalnih interesa Srba i Hrvata. Kamen se zakotrljao niz brdo i niko ga više nije mogao zaustaviti, ali se svakako moglo sagledati i analizirati sve ono što se zbivalo i u Bosni i Hercegovini, koja je uz to bila bitno hendikepirana zbog činjenice da je tajna srpska politika, još od 1985. godine, vodila politiku razbijanja bosanskog političkog rukovodstva i eliminacije njegovog najaktivnijeg dijela. Taj posao je započet odmah čim je bila profilirana neovisna bosanska politika, tj. još 1979. godine, i vršen je kompromitacijama i direktnim likvidacijama određenih ličnosti, metodom atentata (Đemal Bijedić), konstrukcijom banalnih afera koje su interpretirane kao velike političke i državne afere (Afera muslimanskih

nacionalista Alije Izetbegovića) (Afera „Agrokomerc“), itd., a sve je išlo za tim da se uništi tek nastalo političko jezgro nosilaca zajedničke bosansko-hercegovačke državne politike jačanja bosanske državnosti, zauzimanja jasnog bosanskog stava u odnosima u Jugoslaviji i izuzimanja Bosne i Hercegovine i određenih njenih dijelova iz dotadašnjih patronata iz okolnih republika i da se sav politički život u zemlji stavi pod direktnu kontrolu organa sigurnosti (Zgonjanin) i Beogradu odanih političara. Imajući sve to u vidu, ja sam odlučio da cijeli taj proces analiziram i iznesem istinu o njemu. A započeo sam sa onim što je bilo najlakše i ujedno najtragičnije i za Bosnu i Hercegovinu kao zemlju i državu, ali i za narode koji su bili žrtva jedne antibosanske politike, koja se uvijek na kraju pokazuje kao štetna za sve narode u našoj zemlji. Odlučio sam da svoju analizu započnem sa prikazom i analizom smisla rezultata i karaktera djelovanja nosilaca pokušaja da se u Hercegovini uspostavi vladavina moderne demokracije i da se znatno prošire prostori i domeni slobode i slobodnog djelovanja njenih ljudi. i to posebno u njenom glavnom gradu Mostaru.

Svemu što se zbivalo i to ne samo u Hercegovini nego i u cijeloj našoj Bosni i Hercegovini, otkako su nas počeli oslobađati od komunizma na tipično komunistički način, tj. uzimanjem u svoje ruke (tripartitne) pune kontrole nad radom svih bitnih funkcija društva, a sve pod plaštem ukidanja komunističkog monopola nad funkcioniranjem cijelog društva, a ta se sloboda veoma brzo svela samo na slobodu da možemo reći što god hoćemo, ali i spoznaju da nismo u stanju da učinimo ništa za stvarno poboljšanje svog položaja i života društva uopće, izvan onog što nam vladajuće nacionalističke oligarhije dopuštaju i što one žele i odluče, a one su željele i odlučile da zemlju podijele na neke vrste feuda koji tendiraju pretvaranju u zasebne nacionalne državice i da sve što svaki od njih sadrži (sva javna dobra, zemlju, šume, fabrike, institucije, čak i škole i institute, sve iz čega se može dobiti neka materijalna ili moralna dobit) dodijele na trajnu eksploataciju i korištenje određenim pojedincima i grupama svojih pouzdanika i taj sistem su onda nazvali tranzicijskim procesom, a sve rezultate te ogromne pljačke prava ljudi i njihove imovine koja je bila posljedica njihovog djelovanja nazvali su demokracijom. Time što se sistem koji je na taj način uspostavljen smatra prelaznim, tj. nedefiniranim i neizgrađenim, mada niko i nigdje nije ni pokazao ni dokazao što bi trebalo

biti to što će biti izgrađeno, vladajuće nacionalne oligarhije su pokrile i skinule odgovornost za postojeće stanje sa sebe, koristeći obilato i činjenicu da je u život naše države na odlučujući način bila uključena međunarodna zajednica, a koju oni sada optužuju za neaktivnost, ali unatoč tome sa njom surađuju uvijek kada im to odgovara, držeći je za dežurnog krivca postojećeg stanja. Tako je nastalo jedno stanje u kojem se loptica odgovornosti zbog nepodnošljivog stanja u zemlji prebacuje sa lokalnih na međunarodne faktore i vice versa, a niko u biti ne odgovara za katastrofu u koju je uvedeno cijelo bosansko društvo. Tako je izgrađen sistem koji omogućava nacionalnim oligarhijama, za čije postojanje i mi obični ljudi koji izlazimo na birališta snosimo veliku odgovornost, da nalaze mnoštvo demagoških razloga kako bi izbjegli svaku odgovornost za nezakonitosti i kriminal koji u tom sistemu cvjetaju, za razliku od čvrstih zakona normalnog kapitalizma i još čvršćih zakona samoupravnog socijalizma, stvarajući stanje koje je najbliže onom davno opisanom stanju nasilne prvobitne akumulacije kapitala. Ta akumulacija je nazvana „vrijeme kada su ovce pojele ljude“ (Thomas Morus tako kaže i definira prvobitnu akumulaciju u Engleskoj), dok bi kod nas moglo da se kaže da živimo u vremenu „kad su lažni oslobodioci (političari i njihovi poslušnici) pojeli stvarne borce za slobodu“. Razlika je samo u tome što ovi današnji gospodari svojom otimačinom nisu stvarali aktivni kapital i sve druge nužne pretpostavke koje bi omogućavale razvijanje proizvodnje i ekonomije i tako osigurale zapošljavanje (engleski lordovi su gradili manufakture i tekstilnu industriju usporedo sa razvijanjem rudarstva, industrijom čelika i saobraćajem-od kanala na rijekama, do željeznica i snažne brodogradnje), nego su uzimali gotov i već stvoren kapital, izražen u sredstvima za rad i nekretninama (tzv. stalni kapital) pretvarajući ga u gotov novac i blago koje su onda skrivali, znajući da je stjecanje te imovine rezultat nezakonitih radnji. Sve to svakako zaslužuje detaljnu obradu, prvo, jednog specijalnog istražnog organa države, pomno utvrđivanje činjenica, analizu i ocjenu, a zatim sudsko gonjenje pljačkaša, ali u ova knjižica nije optužni prijedlog i u njoj je glavna pažnja koncentrirana na jednoj mnogo težoj i dalekosežnijoj pljačci, na pljačci duhovnih vrijednosti i razaranju patriotizma, na kritici odnosa današnjih vladajućih snaga prema svojoj historiji i tradiciji i prema državi, koji dovodi do velike historijske tragedije našeg naroda i države, a to je gubljenje duha, osjećanja za zemlju i njenu historiju, odgovornosti za njenu sudbinu,

koja zapravo proizvodi temeljno uništenju jedne zemlje, a u ovom spisu mene zanima kako je i zbog čega je došlo gotovo do totalnog uništenja jednog bisera naše zemlje, jednog od bitnih uporišta cijele naše historije i duha na kojem je ona građena, u ovom slučaju grada Mostara i Hercegovine, koji je vjekovima bio kula sa koje je sijalo svjetlo znanja i ljubavi, koji je bio izvor materijalnog i duhovnog bogatstva, nadahnuća i napretka kojeg je bilo moguće vidjeti golim okom, a koji se ogledao u Mostaru centralnom mjestu i najvećem dragulju cijele Hercegovine i Bosne i Hercegovine kao cjeline.

Mostar je bio ne samo ogledalo Hercegovine i kako god se u onom što se sa njim zbivalo, što su doživjeli njegovi stanovnici, što je utjecalo na njihov mentalitet i duh, ogledalo stanje u cijeloj Hercegovini, tako je na isti način i cijela Hercegovina sebe vidjela, ogledala se i mjerila svoj napredak i vrijednost i znala da ima utočište u Mostaru iz kojeg je dolazio onaj plemeniti duh bosanski, a to je duh tolerancije, vladavine duhovnog nad onim materijalnim, duh traganja za višim smislom života i traženja pravog mjesta i načina života za čovjeka na ovom svijetu, gdje se rađalo ljudsko bratstvo i bila izgrađivana Bosna onakva kakva je trebala biti ako je željela slijediti nauk svojih velikih predaka. O toj misiji Mostara najbolje i bjelodano svjedoči njegova velika i bogata duhovna historija i mnoštvo materijalnih spomenika koji su piscu ovih redova otvarali i onu vanjsku, vidljivu i onu unutarnju skrivenu duhovnu stranu Mostara usporedo sa tim kako je napredovalo njegovo proučavanje duhovnog života na tlu Bosne i Hercegovine uopće i u gradu Mostaru i Hercegovini posebno i kako je bolje upoznavao taj biser Bosne i Hercegovine. Sve je to samo pojačalo moju svijest o značaju Mostara ne samo za Hercegovinu i njene ljude nego i za cijelu našu zemlju i sve nas ma koje vjere ili nacije bili. Mostar je duhovni i kulturni, arhitektonski i stilski i životni biser cijele Europe i to upravo onakav kakav je i svojim izgledom i duhom oduvijek bio. Upravo zbog svijesti o tom značenju Mostara bio je za mene utoliko snažniji i tragičniji doživljaj njegovog totalnog pada, gubitka svake duhovnosti i moraliteta koji se očitovao u ponašanju ljudi u i oko Mostara, i to u onim momentima kada je upravo duhovna snaga Mostara morala doći do svog punog izraza, a kada su akteri njegove najnovije historije u potpunosti zakazali i dozvolili da i Mostar i Hercegovina uđu u fazu jedne prazne i nesretne historije, pune nasilja, laži i nekulture, da u njoj zavlada duh

separacije i vrijeđanja svega osim svoga, tj. onog što ima političku i financijsku moć. Pisac ovih redova imao uvid u zbivanja na tlu naše bivše zemlje odmah nakon 1971. godine, odnosno od vremena kada je izvršeno nasilje nad jednim narodom, a to nasilje je dovelo du gubitka svakog moralnog i političkog rezona opstanka onakve Jugoslavije kakva je došla do izraza u odlukama u Karađorđevu, kojima je bilo suspendirano cijelo jedno nacionalno i državno rukovodstvo i kada su jednom cijelom narodu začepljena usta i najbolji dio njegovih ljudi i mladeži poslan na robije ili u anonimnost. Već tada je za mene bilo jasno da takva država više nema razloga da postoji za najveći broj njenih građana i da se čeka samo pogodna prilika i mogućnost da ona bude zamijenjena nekom drugom državom. Kako je takvo stanje samo potenciralo značaj uloge tada jedine realne opozicione snage,a to je bio nacionalizam., zle su se slutnje o budućnosti cijele naše zemlje samo povećale, uključujući i Hercegovinu i Mostar, još u vrijeme daleko prije nastanka promjena u državnom i socijalnom poretku u tadašnjoj našoj državi. Te sumnje su bile znatno pojačane kada sam vidio na koji način i sa kojim predstavama i idejama misle mijenjati postojeće stanje naši tada vodeći opozicioni političari i to svi odreda, od Alije Izetbegovića, Stjepana Kljujića do Radovana Karadžića. Svi dokumenti u kojima se izlažu njihove ideje poprište su očajne konfuzije i neznanja, uz garnirung najvećih floksula i fraza o demokraciji i slobodi. Pogotovo je za mene bilo tragično kad sam saznao što to „ugledni“ ljudi grada Mostara i Hercegovine, misle o pitanjima koja je otvorio proces tranzicije političkog i društvenog sistema u državi i kako ta pitanja misle rješavati. Tu se moglo vidjeti i neznanje i nesnalaženje, ali i bitna nekompetencija u razumijevanju socijalnih i političkih odnosa i utjecaja koji su od 1990. godine postali oslobođeni djelovanjem navodnog procesa demokratizacije. Pravi razlog za brigu i odluku da se nešto mora učiniti, barem u okvirima individualnih mogućnosti jednog pojedinca, nastao je onda kada je pisac ovih redova vidio Mostar u proljeće 1994. godine, kada se, nakon januara 1991. godine, ponovno našao u gradu na Neretvi. Taj utisak proizveo je u njemu :prvo, pitanje o tome kako je uopće bilo moguće da se jednom takvom gradu dogodi nešto takvo; a drugo, doveo ga je do odluke da pokuša da istraži i kaže istinu o tome, kako, zašto se taj cijeli užas dogodio i ko je učinio sve to što se golim okom, a kamo li detaljnom istraživanju pokazuje, da utvrdi kako je postalo moguće da dođe do tolikog stupnja barbarizma, devastacije i

urušavanja svega humanog u jednoj od najljepših pokrajina u našoj zemlji i u Europi, u jednom od najljepših gradova koje su uopće stvorili ljudi, a oni su to sve stvorili sami i bez pomoći careva, kraljeva i prinčeva i iz čiste ljubavi za svoju zemlji i svoj narod. Rušenje Mostara je bilo barbarski, neljudski, vandalski, nehumani, neestetski i na kraju i nekršćanski čin nagore vrste. To je bila negacija sveg Kristovog nauka, a učinjeno je pod njegovim imenom i znakom. Nasuprot onog užasnog pisma jednog navodnog umjetnika (Praljka) o razlozima rušenja mosta, treba samo pročitati brojne vakufname, epitafe i epigrame, koji jasno govore o tim ljudima i razlozima koji su ih motivirali da ulažu najveći dio svoga dobra u podizanje spomenika i institucija javnog dobra u svom gradu, pa shvatiti kako je Mostar bio građen i izgrađen na ljubavi njegovih najboljih ljudi prema svojoj domovini i svom rodnom gradu, svim njegovim ljudima bez razlike vjere, zbog čega je taj grad morao imati tu mjeru ljepote i intimnosti da je mogao biti gnijezdo za svakog čovjeka dobrih namjera. Pitanje koje je odzvanjalo u svijesti pisca ovih redova bilo je pitanje o tome ko je učinio i zbog čega je učinjeno jedno od najgorih barbarskih djela učinjenih uopće na našem tlu, tj. barbarizam da se jednom prostoru oduzmu sve historijske i duhovne moći i da se na njemu ogleda jedino gola žeđ za otimačinom tuđeg dobra stvaranog vjekovima, koja danas vlada nad ljudima koji su ovdje vladajuća snaga silom nametnuta ovom gradu i njegovim stanovnicima.

Tako sam odlučio da utvrdim koji je to način mišljenja, koja kultura, koji moralitet i koji interesi su nagnali ljude da počine i da još uvijek insistiraju na svemu užasnom što su počinili za nekoliko godina razarajuće vladavine modernih Barbara nad Hercegovinom i nad Mostarom. Smatrao sam da sve to mora biti rečeno i da, ako već u Mostaru nema nikoga ko se na to odlučuje, ja, kao osvjedočeni prijatelj i čovjek koji je mnogostruko vezan za cijeli ovaj kraj, pa i Mostar i to ne samo zbog Hercegovine i Mostara nego zbog cijele Bosne i Hercegovine, koja bez Mostara, kakvog je historija stvorila i nama ga ostavila u naslijeđe, neće nikada više moći biti ono što je bila, a to je dobro mjesto za življenje svakog poštenog i dobro mislećeg čovjeka, a što je historija Bosni i Hercegovini odredila kao zadaću i smisao našeg postojanja i što su naši preci uvijek poštovali. Zbog toga sam smatrao da ubijanje te osobine Mostara i Hercegovine znači ujedno i ubijanje same Bosne i Hercegovine, njenog duha, kulture, načina mišljenja i života svih nas koji smo ponikli na ovoj zemlji i smatramo je svojom jedinom domovinom.

Iz tih pobuda nastala je ova knjižica i to ne kao historija događanja i ne kao moraliziranje nad onim što je učinjeno, a pogotovo ne kao politički pamflet upućen prema bilo kome, nego kao početak nastajanja svijesti o tome što smo to dopustili da se dogodi i to svi mi zajedno i kao poticaj za jedno novo mišljenje, jedan novi odnos ljudi u Mostaru, Hercegovini i cijeloj Bosni i Hercegovini prema onom svemu što im se dogodilo i što im se još uvijek događa i čije im se ponavljanje obećava kao neki navodni put ka slobodi i normalnom životu. Nazvao sam taj esejistički pisan historijsko-politički i kulturološki spis „Ples mrtvaca“, jer mi se taj naslov učinio kao najprikladnija definicija onoga o čemu pišem tj. o vladavini ljudi koji su zapravo i u smislu historijskom i u smislu moralnom i u smislu duhovnom, već mrtvaci, davno su već bili i svugdje a mnogi su već poumirali i davno su već viđeni i prevaziđeni među ljudima koji misle i imaju moralni osjećaj, ali koji nad Mostarom i nad Hercegovinom još uvijek plešu svoj stravični mrtvački ples (Dance macabre) ne dozvoljavajući mladim izdancima starog mostarskog duha da izniknu i da ovaj lijepi grad ponovo učine plodnom oazom duha, mira, ljudskog bratstva, ljubavi i međusobnog razumijevanja.

Što je Mostar za Bosnu i Hercegovinu

Mostar je zasigurno bio jedan od najljepših gradova koje je Bosna i Hercegovina imala i koje sam vidio uopće putujući po mnogim zemljama svijeta, a sasvim je sigurno kako je njegova izvorna ljepota još uvijek nenadmašna iako je onako nagrđen i izvrijeđan, ne samo onim što je u njemu divljački porušeno od strane onih koji ga čak i svojataju i žele kao glavni grad njihove navodne državice (hrvatski „Stolni grad“), a divljački su ga uništavali, nego i onim što je od njega rađeno u slavu osvajačkih ideja koje su oduvijek bile strane Mostaru i njegovim ljudima. Mostar je oduvijek bio grad ljepote, ljubavi i gradnje, grad otvoren za sve ljude, a ne grad mržnje i razaranja u što su ga pokušali oružjem osvojiti, a sada ga pretvaraju u dvije suprotne strane, tj. oni koji danas njime vladaju. To je bio grad dovoljno veliki da ne bude u njemu ni traga od naših bosanskih kasaba, a dovoljno mali i ljudski blizak da svi koji su u njemu živjeli mogu poznavati jedni druge i da se među njima mogla razviti jedna neuobičajena prisnost, ona mostarska neposrednost toliko karakteristična za ljude ovog grada. Mostar je bio pravi šeher i to u punom značenju te riječi. Zbog toga je Mostar bio prijatan i oku i duši, a njegovi veseli ljudi su bili dar s neba onima koji bi na životnim stazama u njega dospijevali. U cijeloj njegovoj historiji, sve do vremena kada su počeli da ga oslobađaju od njegove slavne prošlosti i da ga lišavaju njegovog originalnog duha, da mu stvaraju neku novu historiju utemeljenu na mržnji i nasilju, jer je ona stara bila u znaku islamsko-orijentalne kulture mira, nježnih osjećanja i misli i kršćanske smjernosti usmjerenih ka vječnosti, Mostar je vjekovima bio poprište velike materijalne i duhovne izgradnje i stvaranja u kojem su nastali brojni spomenici materijalne i duhovne kulture najvišeg ranga i raznih vrsta, ali svi u skladu sa osnovnom delikatnom mjerom samog grada koji je tu mjeru dobio građenjem veličanstvenog mosta na Neretvi. Upravo je most koji je izgrađen na najpogodnijem i ujedno i najljepšem mjestu toka rijeke kroz grad dao Mostaru onaj jedinstven arhitektonsko-urbani značaj i unikatnost. Tako je mosta postao svjedok i mjera osjećanja i mišljenja Mostaraca, ali je njegovo rušenje najpreciznija i prava definicija stvarnih namjera jednog svijeta i njegovog odnosa prema mjestu i ljudima. Njegovo rušenje je bilo simbolični znak kraja onog što nam se nudi kao budućnost, a to je mržnja, podjele i vladavina nad ljudima u ime apstrakcije nacije i kršćanske kulture. Tako je u duhovnom i moralnom smislu

kraj jednog načina mišljenja došao prije početka njegove vladavine nad ovim gradom. Taj način mišljenja, mišljenje utemeljeno na ljubavi i poštovanju svih ljudi i svih načina mišljenja i osjećanja, je sada mrtav, a oni koji su današnji protagonisti mržnje su zombiji koji još plešu svoj Dance macabre. Rušenje tog mosta je bio konačni znak i proizvod mržnje koju je osudio i kao barbarski odbacio cijeli civilizirani i kulturni svijet, dajući na znanje modernim barbarima da je grad pod zaštitom svoga mosta i njegove nenadmašne estetske, duhovne i kulturne veličine, da se sav grad može skriti pod njegovim lukom i tako zaštititi od neprijatelja, čime je jasno rečeno da je i Mostar jedno ljudsko dobro univerzalnog značenja i da ga se u ime tog njegovog značaja ne smije dirati. Naime i most na Neretvi i svi drugi spomenici Mostara veoma jasno govore o najplemenitijim namjerama njihovih stvaralaca i o njihovoj prisnoj vezi sa prirodom i ljudima koji su na ovom izabranom mjestu postojali i gradili spomenike svog postojanja, bio to mostarski most, ili Koski Mehmed pašina i Karadžozbegova džamija, ili pravoslavna crkva na Brankovcu. Nije tu samo u pitanju Stari most na Neretvi, koji je po svojoj ljepoti i posebnoj monumentalnosti koja izvire iz jedinstvenog odnosa rijeke, okolnih stijena, ljudskih građevina koje su se nad rijeku nadnijele i mosta koji u veličanstvenom luku sve to povezuje u jedno, u jedan monumentalni luk, u simfoniju kamena, vode i čovjeka koje most spaja, a koji je jedinstven na našim prostorima, ali i u Europi, budući da ni u jednoj europskoj zemlji ne postoji takav jedinstven ansambl graditeljske smjelosti i invencije kao što su Stari most, rijeka preko koje on pravi prijelaz i kule i čaršija oko njega. Postoji Ponte Vechio u Firenci, most Rialto u Veneciji, Londonski stari most (London Bridge) i još nekoliko značajnih spomenika gradnje mostova u svijetu, kao onaj veličanstveni most u Isfahanu i još mnogi drugi veliki mostovi, ali nema u svijetu mosta koji je na tako sjajan način i ingeniozno, intimno i ujedno veličanstveno, u jednom luku i na takvoj visini povezao obale jedne planinske rijeke u centru grada, uspostavio odnos između vode i najživlje gradske četvrti oko njenog najužeg prolaza kroz grad u jedinstven ansambl velike ljepote i monumentalnosti, kao što je to most u Mostaru. Mostar je pun i drugih veličanstvenih građevina, onih koje su uspjele da prežive razne devastacije koje su nastajale uslijed nastojanja da ga se nazor europeizira uništavanjem onog što je on nekada bio, a neke od tih građevina su se održale i do danas, kao što su Mehmed Koski pašina džamija sa njenim prekrasnim haremom i genijalno izabranim mjestom gdje je ta džamija izgrađena, zatim Karadžozbegova

džamija i njegova medresa i mnoge druge građevine, a posebno one spolja nevidljive, ali prelijepe građevine, kao što su mostići na Radobolji, prelijepe kuće mostarskih porodica, kao što je Bišćevića ćošak, njihove bašće i slične tvorevine koje treba naći tako da se uđe u grad i zaviri u njegove sokake, a ne samo kroz njega prođe. Sve su to djela istančanog smisla za ljepotu i duhovnost izražene u izboru mjesta za gradnju brojnih prelijepih džamija, medresa, tekija, turbeta i mezaristana, kao centara duhovne inspiracije i stvaranja, koje je Mostaru dalo, kroz tri vijeka naše historije, od kraja XVI do kraja XIX vijeka, jedno od centralnih mjesta u razvoju islamske duhovnosti, osobito sufijske poezije, filozofije i pravne misli i to ne samo u Hercegovini nego i u cijeloj Bosni i Hercegovini i na Balkanu. U Mostaru su nastale cijele škole sufijskih pjesnika koji su u svojoj poeziji iznimne ljepote izražavali ideje ljubavi prema svome gradu (Elegija Derviš paše Bajezidagića posvećena Mostaru i njegovim ljepotama), ali i svemu što je Alah dž. dao i omogućio da bude i nastane kao ljepota svijeta kojeg čovjek treba da gradi sebi u znaku ljepote i dobrote kao najviših vrijednosti koje su nam preporučene i na koje smo obavezni kao vjernici vjere Alaha dž.. Mostar je bio kula sa koje je duh svijetlio svuda oko njega, u kojoj je njegovana misao najvišeg ranga unutar orijentalno-islamske kulture i razvijalo se duboko i smisleno prijateljstvo oplemenjeno velikim idejama, poštovanje i odanost prema učiteljima znanja i njihovom nauku. Veliki i dug je niz stvaralaca u različitim oblastima stvaranja koji su od Mostara načinili centar islamske i uopće visoke duhovnosti svake vrste na našem tlu, od prvaka orijentalno-islamske misli do protagonista modernih književnih i političkih ideja. Od spomenutog pjesnika i sufije Derviš paše Bajezidagića i njegovih brojnih poetskih sljedbenika, uz velikog vakifa Karadžozbega, zatim naučnika u oblasti prava, jezika, sufizma i logike najvišeg ranga Mustafe Ejubovića- Šejh Juje i cijele njegove pravne i lingvističko-logičke škole, sve do zadnjeg od tih velikana Fehmi efendije Džabića, nizala se ogrlica značajnih stvaralaca koji su živjeli, radili, mislili i pjevali u Mostaru, o Mostaru i za Mostar i Hercegovinu kao dio njihove zemlje Bosne, koja je bila njihova domovina bez obzira odakle dolazili i kamo išli na školovanja, studije ili gdje su dospijevali nošeni životnim stazama kojima oni nisu upravljali nego velika i moćna Carevina u kojoj su živjeli i u čijem životu su igrali veoma važne uloge.

Bez obzira na činjenicu što je kasnije, a osobito nakon što je došlo do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i s tim u vezi velikog vala

iseljavanja Bošnjaka u Carevinu, a to iseljavanje je bilo osobito intenzivno iz Istočne Hercegovine, a s tim u vezi je došlo do znatne oseke ove vrste duhovnog uzleta Mostara, osobito nakon žalosnog umorstva muftije Karabega i potonjih događaja koji su u mnogome promijenili tok historije i to ne samo u političkoj i materijalnoj sferi života grada, nego i u intenzitetu duhovnog stvaranja i njegovoj novoj orijentaciji na vanjske, a na račun unutarnjih duhovnih stanja, koja su prethodnih vjekova dominirala duhovnom atmosferom grada, ipak je Mostar i nakon okupacije i prestanka nada za vraćanje prethodnog stanja, i pojave nacionalne političke i moderne književne misli i usmjeravanja energije mišljenja na politička pitanja, za razliku od prijašnje dominacije filozofskih, estetskih, pravnih, jezičnih, logičkih i moralnih problema koji su ranije dominirali u djelima mostarskih stvaralaca i nadalje ostao mjesto odakle je strujao miris visoke duhovnosti i osjećaja odgovornosti za život i budućnost ljudske zajednice koja je u njemu i oko njega, u cijeloj Hercegovini i Bosni, također, nastavila da živi, a koju je vrijeme od europskih sila nametnutih nam promjena znatno uzdrmalo. Mostar je tako i u našoj novijoj historiji, onoj koja je nastajala u krajem druge polovine XIX vijeka, od vremena kada su se oformile prve nacionalne kulturno-prosvjetne grupe, kad su započela književna nastojanja i djelovanja u novom ključu, a koja su imala izrazito hercegovačku notu, a ona su bila najavljena još od vremena kada je biskup Rafo Barišić započeo, a njegovi hercegovački sljedbenici uspješno doveli kraju, akciju za izdvajanje hercegovačkih franjevaca iz okvira Provincije Bosne srebreničke i stvaranja posebne franjevačke provincije Hercegovine, zatim akcije Ali paše Rizvanbegovića na administrativnom izdvajanju Hercegovine iz okvira Ejaleta Bosna i stvaranja posebnog hercegovačkog pašaluka na čijem je čelu bio on, a što mu je Porta darovala za njegove zasluge i doprinos pobjedi Porte nad bosanskim ustanicima iz 1832. godine, te prerastanja pravoslavne manastirske književnosti u srpsku književnu tradiciju, što se događa sa pojavom Prokopija Čokorila i Joanikija Pamućine na književnoj sceni, uspio da održi visok napon literarne misli i stvaranja. Nakon tragičnog događaja sa ubojstvom uglednog naučnika muftije Karabega i okupacije Bosne od strane Austrougarske vojne sile, Mostar je u jednom novom nacionalno-političkom ključu i nakon izvjesnog vremena, ponovno zauzeo jedno od vodećih mjesta u kulturnom, književnom, ali sada i u političkom životu Bosne i Hercegovine i cijelog slavenskog juga. U obnovi duhovnog i književnog,

pa i političkog života u našoj zemlji, glavnu riječ vodiče, pogotovo što se tiče nas Bošnjaka, upravo Hercegovci i Mostarci. Oni su bili nosioci kulturnog preporoda Bošnjaka krajem XIX i početkom XX vijeka. Prvi nosilac nastajanja nove vrste književnosti usmjerene na obnovu naše duhovnosti i njeno uvođenje u novi europski ključ, kad se radi i o jeziku, ali i o vrstama književnog stvaranja, biće jedan značajan čovjek, po imenu Mehmed-beg Kapetanović, koji je sam sebi dao nadimak Ljubušak. Nakon njega će se javiti najznačajniji obnovitelj književnog rada Bošnjaka u novom ključu, također, jedan rođeni Hercegovac, Nevesinjac Safvet-beg Bašagić, koji je živio i radio u Sarajevu, ali čiji su duh i cijela književnost koju je stvarao odisali hercegovačkim duhovnim mirisima i tonovima. I dok je Ljubušak pokušao sakupiti i povezati rasute elemente naše duhovne prošlosti i narodne mudrosti, Bašagić je bio obnovitelj naše književnosti i mišljenja o nama u jednom novom ključu, tj, u ključu veze naše orijentalno-islamske i bošnjačke tradicije i modernog europskog stvaralačkog ključa, novih formi i zbog toga je postao stvaralac ili je bitno potakao stvaranje gotovo svih aspekata našeg novog duhovnog odnosa prema sebi i našoj zemlji i to na taj način da je stvorio prvu opću historijsku sliku našeg društva i zemlje u svom djelu „Kratka uputa u povijest Bosne“(jednoj uspjeloj kompilaciji iz obimnog djela Muvekita o Historiji Bosne i Hercegovine), da je istražio i izložio, u svojoj objavljenoj doktorskoj disertaciji i potom i u posebnoj književnohistorijskoj studiju, prikaz i dokumente koji su dokazi o obimnom i vrijednom duhovnom i književnom stvaralaštvu nastalom na orijentalnim jezicima od kraja XV do početka XX vijeka, kao i da je sam stvorio uzore literature svih vrsta-poezije, drame i eseja, pisane na domaćem jeziku i u okviru formi tada u Europi prakticiranih načina književnog stvaranja uopće. Osim toga, on je inicirao stvaranje i lično stvorio sva bitna bosanska politička i kulturna, kao i ostala društva, odnosno bio je inicijator i direktni stvaralac najvažnijih institucija našeg duhovnog, dobrotvornog i kulturnog rada koje su Bošnjaci formirali nakon prekida kontinuiteta njihovog duhovnog života unutar orijentalno-islamske formule tog života, a to su bila kulturna i dobrotvorna društva „Gajret, „Uzdanica“ i Merhamet“ i formirao je naš najznačajniji književni časopis tog vremena „Behar“ i još mnoge druge važne institucije i organizacije kulturnog, političkog, ekonomskog i uopće društvenog života nakon dvadesetogodišnjeg prekida kontinuiteta kulturnog života u našoj sredini izazvanog austrougarskom

okupacijom zemlje i terorom okupacione vlasti nad Bošnjacima. Posebnu i može se reći jedinstvenu pojavu u našem književnom i političkom životu imala je pojava mostarske grupe književnika koja je nastala u vrijeme snažnog djelovanja ideja mostarskog muftije Fehmi efendije Džabića, koji je i sam bio ne samo ugledni alim nego i veliki poznavalac orijentalne književnosti, a čija je djelatnost omogućila političko i nacionalno povezivanje borbe Bošnjaka i Srba za svoja prava u oblasti vjerskog i prosvjetnog, a potom i političkog života. U okviru tog približavanja nastala je poznata grupa mostarskih književnika okupljena oko Osmana Đikića, Alekse Šantića i Svetozara Ćorovića, koja je ostavila dubljeg traga u našoj književnoj, ali i političkoj i nacionalnoj historiji. Mostar je tada bio centar književnog i duhovnog stvaranja na našim prostorima i može se reći da je i pored promjene jezika i sadržaja stvaranja, ostao ono isto što je i ranije bio, a to je mjesto u kojem se zbiva nešto bitno i veoma važno za sve nas u Bosni i Hercegovini i uopće na ovim prostorima. To stvaranje je bilo patriotsko, hercegovačko, bosansko i mostarsko, bilo je protiv strane austrougarske dominacije i odista je bilo slobodarsko, nacionalno-jugoslavenski orijentirano, propovijedajući zajedništvo svih u borbi za slobodu, a sloboda je za sve nas tada značila samo jedno, a to je da stranci prestanu određivati našu sudbinu i razvijanje svijesti da nam je historija odredila da na ovom malom zajedničkom prostoru živimo u miru, suradnji i međusobnom razumijevanju. Časopis „Zora“, kojeg su ti ljudi izdavali, postao je jedinstvena pojava na cijelom našem duhovnom i jezičkom prostoru. Mostar je tada bio stvarno duhovni Pijemont Balkana i u „Zori“ su svoje priloge objavljivali svi značajniji književnici i stvaraoci našeg Slovenskog juga, podjednako Bosanci, kao i Hrvati i Srbi. Onaj čovjek, koji je bio pokretač mnogih značajnih pokreta u našoj novijoj historiji, bio je već spomenuti mostarski muftija Fehmi efendija Džabić i sam veliki književnik i naučnik koji je svojom akcijom i odbijanjem da prizna suverenitet i pravo Austrougarskoj da uređuje unutarnje odnose u Bosni i koji je započeo naš bosansko-hercegovački originalni, a ne iz susjednih zemalja uneseni patriotski politički pokret, pokret koji se sa punim pravom smatra početkom osvještavanja bosanskohercegovačkih muslimana Bošnjaka u odnosu na sebe i sudbinu svoje države i koji je bio početak pokreta koji je muslimane budio iz letargije u koju su zapali nakon strane okupacije njihove zemlje, imao je izuzetno veliki značaj, zbog čega mu je Austrougarska zabranila

povratak u zemlju, kada je otišao u Istambul da kao poslanik u Međlisu uzme učešća u radu tog najvišeg državnog tijela Osmanske carevine koja je još uvijek bila titular suvereniteta u Bosni i Hercegovini, a čiji je on bio član i u kojem je predstavljao svoju domovinu Bosnu. Taj pokret je bio pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju, a on je, time što je otvorio jedno od najvažnijih pitanja našeg života uopće, a to je našeg prava na slobodno izražavanje i prakticiranje vjere i prava na obrazovanje u skladu sa našom tradicijom, nužnim načinom postao ujedno i pokret za punu političku i nacionalnu emancipaciju Bošnjaka. Pokret je, kako se zna, nastao u znak protesta protiv prozelitske politike i aktivnosti crkvenih institucija i redova Katoličke crkve koja je aktivno radila na prevođenju muslimana u katoličku vjeru, a njena djelatnost je bila obilno pomagana od strane austrougarskih vlasti. Poznato je da su sve institucije Katoličke crkve u Bosni, koje su bile pod jurisdikcijom Vatikana, nakon pada Bosne vjekovima prebivale na tlu Austrije. Austrija je, a posebno od vremena kada je okupirala i Veneciju, bila mjesto gdje su ne samo prebivali nego se i školovali mladi bosanski svećenici i da su se, i pored toga što nije bilo neke veće smetnje da dođu ranije u zemlju i dijele sudbinu svoje pastve, u zemlju vratili tek ubrzo nakon okupacije Bosne od strane Austrougarske (1879. godine) kada je bio obnovljen rad Vrhbosanske Nadbiskupije u Bosni i Hercegovini, a na njeno čelo postavljen jedan austrijski svećenik koji je postao Vrhbosanski nadbiskup - Josip Štadler. Crkva je odmah razvila, obilno pomagana od okupatora zemlje, djelatnost na svim poljima, posebno gradnje crkava i uvoza svećenika i duhovnih redova u zemlju, a posebno je razvila obiman rad na polju misionarstva, tj. prevođenja nevjernika (kako je u katolicizmu uobičajeno ime za muslimane) u pravu vjeru, tj. njihovog prevođenja na katoličku vjeru. Upravo je jedan takav slučaj bio direktan povod oštrom protestu i akciji muftije Ali Fehmi efendije Džabića. Radilo se o kriminalnoj otimačini djevojčice Fate Omanović, koju su časne sestre zavele i odvele iz kuće njenih roditelja i iz Mostara i koja je bila proglašena za nestalu osobu, da bi godinama kasnije bila pronađena u jednom samostanu u Sloveniji. Taj je pokret prodrmao dotada dosta uspavane muslimane i iz njega je nešto kasnije nastala prva moderna politička organizacija muslimana Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, ona pod rukovodstvom Ali bega Firdusa. Pored toga što je probudio muslimane, Džabićev pokret je vodio i ka povezivanju svih koji su smatrali austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine nelegalnom i nepravednom,

a posebno Srbe i Bošnjake koji su tu okupaciju najteže osjećali i bio je model za buduće uspješne pokrete, ne samo u oblasti vjerskih i kulturnih prava, nego i političkih prava, jer je opstrukcija i suspenzija osnovnih vjerskih i kulturnih prava bila dio sofisticirane ali ne manje neprijateljske politike Austrougarske carevine koja je aktivno radila na denacionalizaciji svih Bosanaca koji su bili pravoslavne i muslimanske vjere i svaki pokret koji se suprotstavljao toj politici austrijske uprave nužno je prerastao u politički pokret. Žuta monarhija, što je Austrougarsku carevinu označavalo kao katoličku državu, bila je uistinu žuta, tj. vodila je politiku favoriziranja katolika i katoličkih institucija na sve moguće načine. Tako je Austrija još u vrijeme okupacionog režima uvezla u Bosnu veliki broj katolika različitih nacija, kao što su Hrvati, Slovenci, Česi. Slovaci, Ukrajinci, Mađari, Nijemci, Talijani. Austrija je svu kvalificiranu radnu snagu, osobito u rudarstvu i na željeznicama uvezla iz svojih zemalja. Isto to se dogodilo i sa činovništvom svih vrsta. Tako je željela da poveća broj katolika u Bosni. Može se reći da je polovina katolika koji danas žive u Bosni daljim ili bližim porijeklom iz Dalmacije, Hrvatskih krajeva, te navedenih austrijskih pokrajina. Ono što se dogodilo nakon nastanka Džabićevog pokreta ukazivalo je da je samo ujedinjeno djelovanje svih ljudi koji Bosnu smatraju svojom domovinom i koji poštuju vjekovnu tradiciju tolerancije, suradnje i međuzavisnosti svih ljudi koje je sudbina dovela da skupa žive na našem zajedničkom bosanskohercegovačkom životnom prostoru, tj. bosanskih patriota, moglo da donese uspjeha i da povede efikasnu borbu za slobodu i jednaka prava svim građanima Bosne i Hercegovine. Tako je Mostar, nakon kraćeg prekida, već početkom XX vijeka uspio da postane vodeći grad u očuvanju ideje bosanske slobode, očuvanja naše kulture i vjere i ideje zajedničkog života i rada svih koji žive na hercegovačkom i bosanskom jedinstvenom prostoru. Nažalost. Već je odnos nekih krugova u Mostaru prema zabrani povratka muftiji Džabiću u Bosnu i Hercegovinu pokazao da se nešto bitno počinje mijenjati i u Hercegovini i u Mostaru. Nakon navedene zabrane svi su se alimi u Bosni i Hercegovini zarekli i dali časnu riječ da niko neće prihvatiti obnašanje muftijske dužnosti dok god postoji zabrana muftiji Džabiću da se vrati u svoju zemlju. Nažalost, ubrzo se, međutim, našao jedan koji je taj zavjet prekršio i preuzeo muftijsku dužnost, što je po prvi put u javnim poslovima, nakon poznatog odbijanja Ali paše Rizvanbegovića da brani Bosnu od ponovne okupacije od strane Osmanlija,

pokazalo da ni u Mostaraca više riječ i zavjet nisu na prvom mjestu i da unosna funkcija muftije ima veću privlačnost nego čast i obaveza držanja zavjeta, interesi vjere i naroda.

Možemo sa odobravanjem ili sa nostalgijom reći da se sve ipak mijenja, ali nije moguće ne kazati da sve ono što je vjekovima krasilo historiju ovog prelijepog grada i bilo je razlog da se taj grad voli, da ga se posjećuje, da se sa Mostarcima druži, da se pokuša osjetiti taj duh koji je sve to stvarao kroz tri-četiri protekla vijeka, ipak nije definitivno umrlo. Nažalost, došlo je vrijeme kada se dogodilo nešto što je apsurdno, začudno i logički nemoguće, naime, došlo je do oslobođenja od diktature koje je donijelo jednu daleko veću i težu diktaturu, a to je užasna diktatura nacionalnog primitivizma, ksenofobije, animalne težnje za otimačinom tuđih dobara i uništavanja najviših duhovnih i kulturnih vrijednosti, što znači da nije došlo do stvarnog oslobađanja nacionalnih identiteta i međusobnog priznavanja njihovih prava nego do oslobađanja onog najnižeg sloja nacionalne svijesti, tj. separatizma i nacionalizma i iz njega nastalog neobuzdanog divljanja najnižih strasti koje uključuju i uništavanje svega što predstavlja znak postojanja drugih i drugačijih ljudi. Došlo je do nacionalne mržnje koja je u kratko vrijeme proizvela više zla nego što su to ranije uspijevali proizvoditi vjekovi raznih vladavina. Nastalo je stanje koje je, kada ga se promatra iz situacije do koje je došlo u novim okolnostima, kada je navodno došlo do poraza totalitarnog režima komunističke diktature i kada je došla sloboda i nastali demokratski odnosi u našoj zemlji, pa i u Hercegovini, međutim, proizvelo više zla i donijelo daleko više razloga za brigu nego što je otvorilo vrata nade u sretnu budućnost, što se tokom vremena i potvrdilo. To novo stanje slobode je ubrzo postalo razlog nevjerice i užasa, a užas je prerastao u konsternaciju koju osjećamo u susretu sa stanjem o kojem znamo i na koje nas opominju vidljivi tragovi mržnje i zla, u kojem se navodno oslobođeni grad našao u vrijeme rata, posebno od proljeća 1993., do ljeta 1994. godine, kada sam ga po prvi puta nakon 1992. godine posjetio i svojim očima vidio kako neki ljudi, neki politički pokreti i države, vide slobodu, ali koje je na apsurdan način u gradu prisutno i danas. Znao sam da je vrijeme ideologija narušilo ono normalno ljudsko vrijeme kada su ljudi imali prije svega moral i lična uvjerenja zbog čega im i nisu mogla smetati drugačija uvjerenja drugih ljudi, za razliku od vremena kada su ideologije, politike i iz njih izvedene ksenofobije raznih

vrsta i goli interesi istjerali moralitet iz ljudskih duša i svijesti i pogotovo iz postupaka i kada je sve počelo da se mjeri koristima raznih vrsta, a pod okriljem raznih velikih komunističkih, nacionalističkih i vjerskih ideja. Znao sam i primjećivao kako nestaje ona mostarska duhovnost, specifična duhovitost, samostalnost u mišljenju i ponos u stavu, a primjećivao sam i kako se ljudi polako pretvaraju u kreature političkog neznanja i laži, kako se daju voditi od zlog i neukog i jasno sam vidio tu liniju propadanja grada i njegovih ljudi, ali moram reći da se nisam nadao da će doći do potpunog raspada i trulenja savjesti, uljudnosti i kulture u tom gradu, to nikako nisam očekivao dok me to što se dogodilo nije kao grom udarilo i u oči i u uši i u svijest i u osjećajnost i dok nisam spoznao svu dubinu pada koji se događa i najrazvijenijim i najkulturnijim sredinama kada u njih nahrupi jedna barbarska masa željna tuđih života, imovina i svoje neljudske vladavine, a pokrivena praznim frazama i floskulama svih vrsta. Stoga sam morao stalno misliti na taj veoma važni grad za kompoziciju naše zemlje i očuvanje njegovog izvornog radoznalog stvaralačkog duha. U momentu kad sam ga vidio onako uvrijeđenog, iznakaženog i srušenog imao sam dvostruko osjećanje. Bio sam tada i na desnoj i na lijevoj obali Neretve, u oba dijela nasilno podijeljenog grada i to podijeljenog topovskim granatama i mecima koji su dolazili samo sa jedne strane. Bio sam, s jedne i to sa lijeve strane rijeke ispunjen osjećajem ponosa zbog činjenice da su ljudi koji su prošli pakao iz njega izašli ponosni i da su sačuvali ljudsko dostojanstvo, da nisu pokleknuli pred silom i da su iz užasa izašli sa nadom, a ne sa mržnjom. Tada sam shvatio da mržnja prethodi zločinu a da žrtva, koja je propatila ogromno mnogo, nema više ni volje ni energije da mrzi. Na drugoj strani, vidio sam one koji silom i samo za sebe pokušavaju stvarati raj na zemlji, koji su rušenjem i ubijanjem nastojali da za sebe osvoje grad i načine sebi glavni grad svoje fantomske državice i to rušenjem i uništavanjem čak i takvih vrhunskih vrijednosti ljudskog stvaralaštva kao što je bio Stari most, a koji su još uvijek bili puni arogancije i sile i očito puni žući i nesreće, jer svoje nakane nisu do kraja ispunili. Međutim. unatoč činjenici da ga je ideja nadmoći sile uništila kao cjelinu i da je na njegovom licu ostavila grdne rane neukusa i arogancije sile i siromaštva duha, zloćudnosti bogatstva i novca kao jedinih vrijednosti koje su imali oni koji ga sada dograđuju u ključu suprotnom cijeloj njegovoj historiji, sa gradnjom crkvenih tornjeva izvan svake proporcije i smisla, sa stavljanjem ogromnog

krsta iznad grada, kao da je grad simbolično, ali i faktičko, ljudsko groblje nad kojim treba da bude taj sveti znak ljubavi i žrtve za sve ljude svijeta, pa i za Balije, koji sada liči na orlušinu koji se uzdigao nad ljudske živote i sudbine i prijeti im iz visine, dakle, nakon svega što je grad učinilo neprirodnim spojem dvaju nespojivih polovina mehanički odrezanih jedne od druge silom, ipak je Mostar još uvijek najljepši grad u Bosni i Hercegovini. To mjesto mu osigurava centralna točka njegove cjelokupne strukture, a to je Stari most na rijeci Neretvi kojega brani jedna klasična orijentalno-mediteranska čaršija koja se oko njega okupila i rijeka koja je upravo na tom mjestu toliko srođena sa gradom da se gotovo i ne vidi i ne osjeća kao nešto što kroz grad teče, nego kao da u njemu i izvire i uvire kao da mu sva pripada i iz njega nikuda ne želi da ode. Mostaru je bog dao sve ono što je bitno i što omogućava izgradnju jednog zemaljskog raja. Dao mu je zatvorenu, dovoljno široku i prostranu dolinu sa pošumljenim obroncima, za gradnju jednog ljudima dovoljnog, intimnog i bliskog, a ipak velikog grada, nad kojom bdiju dva brda, s jedne strane visoki Velež, a sa druge nešto niži i Veležu nekako pokoran Hum. Dao mu je amfiteatar na kojem mogu da se grade ljuska naselja bez ugrožavanja ljepote cjeline, dao mu nenadmašnu Neretvu, bistru i još uvijek planinsku, ali i moćnu rijeku, sa dubokim koritom koje je čini dovoljno udaljenom od ljudi koji često ne prepoznaju ljepotu slobodno tekuće vode i prave i ostavljaju na njoj i oko nje tragove svog nerazumijevanja, a što je još važnije, nekada davno, mislim od nastanka ovog prelijepog mjesta, bog je ovom mjestu dao i ljude plemenite vrste, poštovaoce voda i graditelje mostića i drugih pogodnosti za život i odmor u sjaju sunca i u hladovini odrina i smokvinog i bademovog lišća, a pogotovo brojne ljudske tvorevine koje su ga ukrasile i učinile blagorodnim, veselim i lijepim mjestom za život. Tako je Mostar od svog nastanka bio centar iz kojeg su isijavale silnice nenadmašne ljepote, što se može vidjeti u svim mjestima ispod njega, od Blagaja i Počitelja, do Ljubuškog, Stolca i Trebinja, na kojima se vidi ista ruka, isti duh i ista misao graditelja koja je stvarala i Mostar. Ono najvrednije u Mostaru su izgleda ipak bili njegovi ljudi, posebno veliki vakifi (ktitori) ili dobrotvori koji su svome gradu darovali izuzetno lijepe sakralne i druge građevine da ga ukrašavaju i da služe svim ljudima koji u ovom gradu žive, ili kroz njega na svojim putovima nailaze. Ti ljudi, koji su nekada živjeli na ovom mjestu, imali su plemenite i velike zamisli i stvorili su, unatoč ljetnim vrućinama i

zimskim hladnim sjevernim vjetrovima, udobna mjesta za ljudski život i to gradeći kamene građevine koje drže jednaku toplinu ili hlad i ljeti i zimi. Oni su stvorili od sunca zaklonjene bašće pune drveća i cvijeća i avlije u kojima šume česme i šadrvani sa vodom koja žubori i hladi i oko i lice i ruke i osvježava dušu, a zaklonjene su od svake agresije-podjednako od sunca ili vjetra ili pogleda koji nije prijateljski debelim zidovima svojih kamenitih kuća i kamenom ograđenih avlija, što je cijeli grad činilo mjestom gdje je vrijedilo živjeti i gdje je samo od sebe nastajalo ono plemenito i veliko što je našlo izraza u visokoj kulturi i blagorodnom duhovnom naponu koji je u tom mjestu nastao i trajao vjekovima, a koji je porodio brojne njegove lirske i filozofske pjesnike i cijele generacije sufijskih mislioca i znalaca najviših dometa orijentalno-islamske kulture i nauke. Nije stoga nikakvo čudo da su u Mostaru nastali tako veliki pjesnici, kao što su bili, prvi među poznatim i uglednim mostarskim pjesnicima, onaj koji je ostavio svoju pjesničku zbirku, a poznat je po imenu Zijaji sin Alije Mostarca, koji potiče iz XVI vijeka. Njega je pomagao poznati mostarski mecena Jahja Mehmed beg, a u Mostaru je bilo mnogo takvih ljudi koji, ako sami nisu imali dara da stvaraju djela koja imaju visoku literarnu ili duhovnu vrijednost, jesu imali isto toliko vrijednu i bogougodnu dušu u kojoj se rodila želja i razvila volju da obilno pomažu one kojima je bog dao sposobnost da stvaraju. Na prijelazu iz XVI u XVII vijek se pojavio jedan izuzetan čovjek, bosanski Valija i ratnik snažne ruke i meka i nježna srca, a velikog pjesničkog dara, po imenu Derviš paša Bajezidagić, koji je na početku XVII vijeka poginuo u borbama na otoku Margit Sigetu u Budimu, gdje je ostavljen da brani posljednje snage osmanske vojske u tom gradu, a upravo na tom mjestu i u zadnjoj noći svog života Derviš paša je napisao onu prekrasnu oproštajnu elegiju u kojoj spominje svoj voljeni Mostar diveći se njegovim ljepotama i čudu njegove ćuprije koju uspoređuje sa mjesečevim srpom koji je ugledao svoj odraz na površini srebrene rijeke i iz ljubomore i zavisti, zgranut pred ljepotom prizora, sišao da ga dotakne i zastao među stijenama na koje je njegov luk legao i okamenio se kao Stari most. Nakon njega se javlja pjesnik istančanog sufijskog osjećanja Medžazija, a njemu slijedi lirik Fevzi Mostarac sa svojim „Bulbulistanom“ u kojem oponaša velikog perzijskog pjesnika Sadija. Taj Fevzijin spjev je kod nas preveo i objavio rahmetli Džemal efendija Ćehajić, i najzad, ali ne i zadnji od velikih, pjesnik Hercegovine Arif Hikmet beg Rizvanbegović. U Mostaru nije cvjetala

samo poezija nego i teološka, filozofska i pravna misao i u njemu su se pojavili i djelovali mnogobrojni značajni mislioci kao što je bio Mustafa Ejubović-Šejh Jujo, njegov učitelj Ahmed efendija Opijać, Ahmedov sin i učenik Šejh Jujin Ibrahim efendija Opijać, koji je napisao i u nas prvu napisanu biografiju svog učitelja, pa muftija Hasan efendija Mostarac, tragično umrli (ubijeni) muftija Karabeg i, najzad, muftija Fehmi efendija Džabić, koji je bio zadnji od velikih mostarskih alima i ujedno pjesnika i književnika, inače veliki poznavalac i profesor arapske književnosti koji je predavao na Univerzitetu u Istambulu. Džabić je i umro u emigraciji na koju ga je prisilila neprijateljska austrougarska vlast, te brojni nastavljači njihovih djela i brojni drugi sljedbenici, koji su bili poznati i aktivni čak i u vrijeme stvaranja protuaustrijskog pokreta za emancipaciju i nastanka modernih ideja u literaturi, politici i životu kada su se pojavili takvi ljudi kao što su bili Mehmed beg Kapetanović Ljubušak, Ibrahim beg Bašagić i sin mu Safvet beg, Omer Humo, Osman Đikić, Osman Nuri Hadžić, Hivzi Bjelavac, sve do zadnjeg pravog i originalnog mostarskog bošnjačkog pjesnika i pisca i izuzetnog znalca naše kulturne prošlosti Hamze Hume. Svi ovi ljudi su od Mostara stvorili, jedni dragulj orijentalno-islamskog duha, nauke i kulture, a potonji su u njemu stvorili, barem i na kratko vrijeme, novu balkansku književnu Atenu.

Propadanje ljepote i značenja Mostara nije božje nego djelo ljudi koji su njime vladali i njihove politike

Kaže se obično da bog ljudima daje samo po jednu veliku blagodat koja bi ima trebala da bude ujedno i blagoslov i božja uputa i upozorenje da se previše ne uzdižu. Sve druge blagodati u životu oni moraju zaraditi sami svojim dobrim djelima. Dobro koje mu bog daruje otkriva kako svijet i život mogu biti lijepi i dobri, ali ga činjenica da mu sva dobra nisu odmah i bez ikakvih dodatnih uvjeta stavljena na raspolaganje, a da ima svijest o njihovom postojanju, upozorava čovjeka i omogućuje mu spoznaju da i on sam treba stvara dobro i blagodati u životu i to blagodati koje će osjećati i uživati svi ljudi, da ima za to sve pretpostavke u sposobnosti da osjeća, misli i djeluje tako da i sam gradi i nadograđuje na dobra i blagorodne stvari koje je dobio božjim stvaranjem. Božje davanje otvara, dakle, ljudima velike mogućnosti, ako su dorasli obavezama ljudskog načina života. Ta doraslost se očituje prije svega u ljudskoj pokornosti božjem zakonu i u čvrstom moralu koji omogućava čovjeku da se odupre brojnim iskušenjima. Događa se tako da lijepa zemlja dopadne lijenih i nebrižnih ljudi koji ne žele da uče iz onoga na što im je ukazano božjom milosti, pa iz činjenice da imaju lijepu zemlju zaključuju da im sve treba dolaziti samo od sebe i nisu ni voljni niti su u stanju da naprave dodatno dobro, tj. da svojim radom izgrađuju lijep život. Ali, događa se i obratno, dešava se da dobri i vrijedni ljudi dobiju od boga škrtu i neplodnu zemlju, kao da ih tvorac na taj način želi iskušati i propitati, jedne u pogledu njihove skromnosti, koja od ljudi zahtijeva da se ne zanose dobivenim i da shvate kako je pravo dobro samo ono što oni sami svojim trudom stvore, a druge u pogledu njihove odlučnosti da svojim radom i sposobnostima koje im je bog dao naprave od škrte zemlje prave rajske vrtove (đenetske bašće) koje su dostatne za uživanja već u ovozemaljskom životu, bašće koje su samo blijeda slika one koja nas čeka, ako to svojim radom i činjenjem dobrih djela i uklanjanjem od onih koja nanose ljudima ikakvo zlo, zaslužimo kada preselimo na drugi svijet i sklonimo se pod skute božje milosti i dobrote.

Zbog svoje velike ljepote i dugotrajne tradicije gajenja duhovnosti najvišeg značenja i smisla, zbog njegovih kontrasta i njihove harmonije, Mostar je izgledao postao jedna takva đenetska bašća, a njegovi ljudi su

stvaranjem te bašće dokazali da su dostojni date im božje milosti. Čini mi se, međutim, da je sve ono dobro i lijepo što je Mostar imao, u jednom momentu njegove ljude uljuljalo u san u kojem su zamislili da im je sve to dano zauvijek i bez potrebe da i oni ulože trud u održavanje i razvijanje tih dobara. Ljudi moraju čuvati i poboljšavati sve okolnosti svog života, jer nikome ništa nije dano na vječnost i bez obaveze da to što im je dano čuvaju i štite od svih zala koja dolaze sa raznih strana. Misliti da ono što imam posjedujem po pravu, a bez svog truda i napora i bez dobrote i milosti onog koji je tvorac svega, najveća je ljudska zabluda. Sve što svojim radom, čuvanjem i brigom uvijek iznova ne zavređujemo propada i otima se iz naše ruke, a to je svima dobro poznato i našlo je mjesto u staroj istini da najbrže i najlakše nestaju naslijeđena dobra i ona do kojih ljudi dolaze bez svog osobnog truda. Zar se u nas ne kaže „Ne kupuj kuću od onoga ko je tu kuću izgradio nego od onog ko je to dobro naslijedio, jer on ne zna što ona vrijedi i koliko košta “. Nasljednik ne zna za muku koja je uložena u stvaranje i olako se odriče onog što je neko drugi stvorio. Tako je meni izgleda bilo i sa Mostarom. Generacije velikih Mostaraca su izgradile i svojim nasljednicima ostavile velika materijalna i duhovna dobra, a oni su ih bez računa trošili, što svojim neznanjem, što nebrigom, a što iz težnje da svoja uživanja pretpostave svakom drugom dobru i osobito dobru svoje životne cjeline, tj. grada Mostara i tradicije njegovih velikih ljudi.

Ja sam Mostar jako zavolio, kako zbog njegove izuzetne ljepote, tako i zbog arome veličine njegove tradicije koja se prosto mogla osjetiti kod mnogih ljudi iz tog grada koje sam tokom proteklih godina upoznao. Zbog toga sam često znao dolaziti u Mostar Istina je, da sam dolazio u Mostar i uopće u Hercegovinu i zbog toga što me za taj kraj vežu neke važne činjenice mog osobnog i porodičnog života. Moj otac Sulejman beg Filipović je gotovo dvadeset godina živio i radio u Hercegovini i to u Ljubinju i Stolcu. Stupio je u službu Austrougarske carevine još krajem XIX vijeka i dva puta se ženio sa Hercegovkama, iz porodica Serdarevića iz Ljubinja i Resulbegovića iz Trebinja i sa njima porodio četiri moja brata Safeta, Husrefa, Ismeta i Ifeta. Slijedeći očevu tradiciju i ja sam se oženio hercegovkom iz porodice Dorocić iz Ljubuškog i sa njom imam četiri sina Ifeta Amera, Nenada i Kenana. Vjerojatno to ne bi bili dovoljni razlozi da se emotivno vežem za Hercegovinu da nisam osjećao, kad god bih došao u nju, da se nalazim na odabranom mjestu na ovoj zemlji i da na tom mjestu mogu sresti izabrane

ljude i u Mostaru i u Ljubuškom i u Čapljini i Dubravama, Stolcu i Počitelju. Odista sam susreo u Mostaru, Ljubuškom, Čapljini, Stolcu i drugdje po Hercegovini cijeli niz izuzetnih ljudi od kojih sam sa nekima ostvari velika i trajna prijateljstva. Često bih sa ženom, koja je imala brojne rođake u najvišim društvenim krugovima Hercegovine i posebno Mostara (Krpe, Opijaće, Muratagiće, Kavare, Hajroviće, Barakoviće, Delaliće Rizvanbegoviće, Kapetanoviće, Fazlagiće. Ormane, Hadžajliće i druge poznate porodice Stolca, Čapljine, Ljubuškog i Mostara) i sa djecom svraćao u Mostar, sjedio u kafani, ili na terasi, nekadašnjeg prekrasnog hotela Neretva, šetao kujundžilukom, hladio ruke, lice i dušu u haremu Koski Mehmed pašine ili Karađozbegove džamije i pod svodovima medrese i drugim predivnim mjestima, te prelazio preko Starog mosta, da bi ponovno i sa obje strane rijeke gledao odnos grada i njegove rijeke Neretve koja je svagda bivala drugačija mada je uvijek ostajala ista. Sretao sam u Mostaru divne nekadašnje njegove stanovnike, a najviše uživanja sam imao kada bih se sreo sa nenadmašivim, dobrim, plemenitim i uz to beskrajno duhovitim čovjekom koji se šalio na fini već zaboravljeni, a ne sadašnji grubi agresivni seljački način koji je prevladao u Mostaru, poznatim slikarom i nekada čuvenim zagrebačkim pjevačem šansona Mehom Sefićem, sa kojim sam se znao još iz naših zagrebačkih dana, a koji se odista znao obradovati došljaku i sa kojim se uvijek imalo o čemu razgovarati na prijatan, ležeran i duhovit način. Ti razgovori su bili takvi da je čovjek gotovo fizički osjećao strujanje simpatije i blagorodnost koja je izlazila iz duše tog dobrog bića. Viđao sam smirenog i ozbiljnog Reufa Džabića, rođaka moje žene, a susretao sam se i sa nekolikim pjesnicima i slikarima kojih je uvijek u Mostaru bivalo više nego u drugim gradovima. U Mostaru nije cvjetalo samo voće i svijeće, nego i specifičan mostarski i hercegovački duh koji se dao osjetiti u zraku i vidjeti golim okom.

Stoga sam veoma teško doživio sve ono što se u Mostaru događalo od samog početka ove naše tragedije koja se naziva padom totalitarizma i nastankom demokracije, a posebno sam bio duboko pogođen, frustriran i paraliziran kad sam u proljeće 1994. godine došao u Mostar i svojim očima vidio što su srpski i hrvatski nacionalisti, koji su zapravo i jedino zločinci, a nikako ljudi koji vole bilo što, pa i svoj narod, učinili sa tim prelijepim gradom i u kakvu su situaciju doveli njegove stanovnike zbog apsolutnih iluzija i težnje za nerazumnom i nemoralnom moći. Koji cilj može smatrati

sebe za ljudski i opravdani cilj, ako ubija takvu ljepotu kao što se to dogodilo u Mostaru i gotovo cijeloj Hercegovini. Ti ljudi su zaboravili na vječnu istinu da se zlo, uz pomoć sile može ostvariti i nametnuti ljudima, ali da ono nema budućnosti i da mora samo od sebe jednoga dana propasti, jer će istina i pravda doći po svoje a da je svako zlo činjenje ujedno i početak i kraj svakog činjenja, iza toga dolazi smrt.. Ono što sam vidio pogodilo me je kao grom i udarilo u mozak i uzbudilo sva moja osjećanja i misao gotovo do paralize. Bio sam pogođen u sam centar moga bića, u vjerovanje da je ljudsko biće ipak i u dubini svoje duše dobro i da postoje za čovjeka nemoguće stvari koje on nikada i nikako i ni za koji cilj i ni za kakvu cijenu ne bi smio i mogao činiti, jer za to nema osnova ni razloga ni u božjim ni u ljudskim zakonima ni u zakonima postojanja svijeta. Ako ima u nacionalnim interesima onda su oni zasigurno protiv svih ljudskih i božjih zakona i moraju biti prokleti. Pogotovo me je prenerazilo kad sam vidio i iz onog što se moglo golim okom sagledati, kako su puka sila i neljudski odnosi, s jedne strane, a sva bijeda i nemoć ovog svijeta, nemoć i osamljenost šačice ljudi koji su herojskim naporom obranili dio grada i u njemu pokušavaju da žive na ljudski način, postala sudbina tog lijepog grada. Nesreća se na taj način ulogorila, udomila i okamenila u lijepom Mostaru nagrđujući njegovo prelijepo lice. Na lijevoj obali Neretve su živjeli ljudi u gotovo sasvim porušenom gradu koji je danima, mjesecima i godinama bio izložen nemilosrdnom orgijanju moći koja se iskazivala i potpunoj nadmoći u oružju svih vrsta, ali i apsolutnoj nadmoći mržnje i apsolutnom manjku svake humanosti i koja je imala za cilj da uništi i kamen, i ljude i njihovu dušu. Zatekao sam ljude u Mostaru kako poput nestvarnih bića iz fantastičnih priča žive u podrumima, potleušicama u nevjerojatnim uvjetima života, bez hrane i ičega što bi im moglo olakšati život, dok su na drugoj desnoj strani rijeke živjeli ljudi u svakom obilju, u dijelu grada koji nije bio uopće porušen, kojeg rat nije dotaknuo i koji su vodili rat protiv svoga grada i sugrađana, što je jasno govorilo o tome ko je posjedovao oružje i moć i ko je sve učestvovao u lovu na Bošnjake (Balije, muslimane), a to su na kraju krajeva bile ne samo hrvatske snage (HVO i HV) nego i Amerika, Njemačka i druge države koje su svojom neaktivnošću i politikom balansa zla i nesreće, u stvari podržavale hrvatske snage, a neke su ih i snabdijevale sa najmodernijim oružjima, dok su snage legalne i legitimne države Bosne i Hercegovine, koja je bila priznata i imala status članice OUN-a, bile pod

najstrože kontroliranim embargom na nabavku oružja, a niko nije ni prstom maknuo da se zaustavi taj masakr grada i njegovih nevinih stanovnika. Ovu moralnu katastrofu povećava i odgovornost tih ljudi potencira još i činjenica da su sve dobro znali i da su imali dovoljno i kvalitetnih i neosporivih informacija da se radi o sistematskom urbicidu i genocidu nad jednim gradom, nad dijelom njegove najslavnije historije i nad ljudima koji su sa tom historijom srasli. Mada se i sada vide jasni znaci tog silnog nasilja i mržnje iz koje je ono poteklo, kao što se u cjelokupnim odnosima u gradu vidi zločinačka ruka koja želi da promjeni njegov karakter i sudbinu, niko ko nije bio u Mostaru u vrijeme rata, ne može zamisliti kako je izgledao taj grad i kako su živjeli njegovi stanovnici i koja je duhovna i patriotska snaga u njima morala biti kad su sve to izdržali. Oni su izdržali dvije nesreće. Jedna su bili njihove komšije koje su ih mrzile i nastojale na svaki način da ih istrijebe sa lica zemlje i da zatru njihovu historiju i baštinu. Druga nesreća su bili ljudi koji su ih svojom neodgovornom politikom, bolje reći politikantstvom, izručili tim neprijateljima. Međutim, bilo bi manje užasno kada bi sve to pripadalo nekoj lošoj historiji i kada ono što je u osnovi cijele te užasne historije nasilja ne bi i sada bilo direktno vidljivo na licu grada, jer je to nasilje i nastalo u cilju ostvarenja ideje da se grad Mostar otme njegovim historijskim i sve do razaranja i protjerivanja njegovih stanovnika, većinskim stanovnicima, tada bi se nada da će teške ratne rane moći biti zaliječene, a mržnja i zločinstva zaboravljena i oprošteni, bila realna, a naše osjećanje bi bilo lakše. Ono što je u Mostaru istina njegove nedavne prošlosti, ali istina koja se svuda vidi i osjeća i u sadašnjem njegovom stanju i zbivanjima u njemu i oko njega i što se ogleda u istovjetnosti ciljeva onih koji su prije petnaest godina željeli uništiti nekadašnji Mostar, a i onih koji mu sada pripremaju sudbinu likvidacije, u stvari se svodi na razliku jedino u metodama ostvarivanja tih ciljeva. Tako je i ovo danas i ono nekadašnje jedno te isto a ovo danas se od onoga što se zbivalo u ratno vrijeme, razlikuje samo u činjenici da ideja o konačnom likvidiranju muslimana Bošnjaka iz Mostara i Hercegovine nije prestala biti glavni motiv političkog i svakog drugog, pa čak i vjerskog djelovanja hrvatskih nacionalista koji u velikom dijelu Hercegovine danas vladaju. Nešto silom, nešto stalnim pritiskom u cilju sistematskog mijenjanja okoline, ne samo u smislu promjene sastava stanovništva nego i vanjskog izgleda regije, a što je vidljivo iz stvaranja vještačkih naselja za planirano naseljavanje

hrvatskog stanovništva iz dijelova Srednje Bosne, da bi se postigla vještačka hrvatska većina u miješanim krajevima i da bi se, pod okriljem potreba gradnje niotkud prognanih nego namjerno doseljenih i prevarenih Hrvata, zauzele javne površine i akcijom izgradnje kuća i davanjem okućnica naseljenicima pretvorile u vlasništvo Hrvata, nego i podizanjem mase velikih krstova na svakom mogućem uzvišenju i ispred svakog naselja, pa čak i ispred zajedničkih institucija, ostvarena je znatna promjena ukupnih uvjeta života koji su za Bošnjake postali nepovoljni i neprihvatljivi i koji su nesumnjivo ne samo provokativni nego krajnje uvrjedljivi, što ne može biti protumačeno nikako drugačije nego kao poruka tim ljudima i jasan znak koji im se svakodnevno upućuje, da su na tom prostoru nepoželjni i da mogu sa njega samo otići ili eventualno promijeniti vjeru, kako je to činjeno u vrijeme rata. Tako se Hercegovina u krajevima južno i zapadno od grada Mostara polako ali sigurno prazni od bošnjačkog stanovništva, uz punu asistenciju i domaće i međunarodne vlasti i uz sve nužne i potrebne mjere realnog i psihološkog pritiska na te ljude, a sastav njenog stanovništva i karakter cijelog prostora se mijenja i gradnjom ovih naselja na javnim površinama, ali i podizanjem krstova ispred njih čime se stvara slika o njoj kao čisto katoličkoj zemlji. Sve je to suprotno Deklaraciji o osudi genocida i definiciji svih radnji koje ga čine zločinom prema ljudima, mada je iz svih manifestacija ovakvog odnosa Hrvata prema Bošnjacima vidljivo i jasno da se radi o jednom sistematskom i upornom ali tihom genocidu, za razliku od onog glasnog koji je bio ostvarivan miniranjem njihovih kuća, rušenjem džamija, ubijanjem ljudi, zatvaranjem u koncentracione logore i nasilnim protjerivanjem Bošnjaka i Srba, bez ikakve javne i pogotovo međunarodne osude takvog ponašanja, pa čak i uz halabuku o tobožnjem, progonu Hrvata. Kao konačni i definitivni znak te promjene javlja se pojava svojevrsnog pokrštavanja cjelokupnog prostora na kojem Hrvati imaju lokalnu vlast, a koja svoj izraz nalazi najviše u rušenju i onemogućavanju rada islamskih institucija i džamija i postavljanju velikih krstova na svim značajnijim kotama, raskrsnicama, ispred sela i značajnih javnih zgrada itd., dakle na svim kotama i mjestima koja daju opću sliku prostora i sugeriraju utisak o tome kakvo stanovništvo tu živi, što je suprotno svakom pozitivnom zakonu koji obavezuje da se svaka promjena identiteta mjesta može vršiti samo uz konsenzus svih vjera i nacija, ali suprotnoj i samoj ideji o zajedničkoj državi, teritoriji, historiji i životu koji se ovdje odvijao kroz

stotine godina, dakle, sve je to suprotno tradiciji dobrog susjedstva, poštovanja činjenice da je to zajednička zemlja svih nas i muslimana i pravoslavaca i katolika i suprotno običajima koji su u tom pogledu vladali stotinama godina, a među kojima se nalazi i strogo poštovanje običaja da se zajednički prostor nikada ne samo nekim aktom prisvajanja ili definiranja, nego ni simboličkim načinom, tj. obilježavanjem, ne rezervira za jednu stranu, jer se time provociraju druge strane, uskraćuju im se bitna prava i one navode da čine isto, tj. da taj zajednički prostor označavaju na svoj način, a što je ne samo ruglo nego i ima dalekosežne negativne posljedice za život svih ljudi na tom prostoru. Danas je ovaj proces nasilnog obilježavanja prostora u dijelovima Hercegovine kao isključivo katoličkog toliko uznapredovao da se već osporava pravo muslimanima i da grade džamije, odnosno da ih obnavljaju, nakon toga što su nasilno i zločinački bile srušene tokom rata i nakon njega. Istina je da u Bosni i Hercegovini ne postoje prostori isključive naseljenosti pripadnika jedne, druge ili treće vjere, a što bi onda trebalo da se dogodi sa onima koji ne pripadaju tim trima vjerama koje ovakvim potezima cijeloj zajednici ljudi koji ovdje žive nameću svoje kriterije (židovima, ateistima, protestantima i pripadnicima drugih vjerskih sljedbi), zbog čega niko nema prava na takav način ekskluzivno vjerski imenovati i označavati prostor našeg zajedničkog života. U stvari, praksa koju Katolička crkva, uz pomoć javnih vlasti i vodećih hrvatskih političkih stranaka, koja se provodi na dijelovima Hercegovine i na drugim prostorima gdje Hrvati prevladavaju je dio genocidne aktivnosti koju su Hrvati, ugledajući se na Srbe, započeli provoditi u ratu izgonom stanovnika svih drugih vjera i nacionalnosti i rušenjem spomenika njihovog opstanka, kulture i duhovnog života i od nje izgleda nisu nikako odustali, jer je ona bitni dio njihovih političkih planova. Agresivnost ovih postupaka je djelo zajedničke akcije hrvatske nacionalističke politike i agresivnog i prozelitskog stava dijelova crkvenih vlasti u Bosni i Hercegovini a ona se provodi u krajevima gdje su Hrvati ostvarili kontrolu vlasti na lokalnom ili kantonalnom nivou. Sav prostor od Drvara i Bosanskog Grahova, uključujući i Šujicu, Duvno, Kupres, Prozor, Gornji Vakuf, Posušje, Grude, Ljubuški, Čapljinu, Stolac i Neum, su vidljivi dokazi upornosti i posljedica sistematskog provođenja politike etničkog čišćenja tih mjesta Tu nema ni kršćanske ljubavi, ni poštovanja dobrog susjedstva, ni poštovanja tradicije djedova, tu vlada samo goli nagon

i težnja za uzimanjem tuđeg i širenjem zone katoličanstva i hrvatske države na svim prostorima na kojima žive Hrvati, bez obzira na cjelokupni historijski, ustavnopravni i politički, a da i ne govorimo o demografskom, pravnom, moralnom i humanom kontekstu takvih tendencija. Zapravo tu se dovršava misijski zadatak kataliziranja tog prostora, kao da se nalazimo u XIV ili XV vijeku kada su Katolička crkva i redovnici vršili nasilno obraćanje i istrebljivanje pripadnika tadašnje Crkve bosanskih krstjana (bosanskih heretika), njihovo vraćanje na pravu Kristovu vjeru. Sve se to događa na očigled cijele javnosti, naše i domaće podjednako i pred očima institucija koje su navodno dužne i čak u izjavama odlučne, ali kojima se zbog potpune neučinkovitosti više ne smije i ne može vjerovati, da brane ravnopravnost i suradnju među ljudima i religijama i da štite prava ljudi na miran život. Cinizam ove politike se posebno izražava u činjenici da se sve to zbiva uz obilje lažnog govora o tome kako su Hrvati navodno ugroženi u Bosni i Hercegovini, mada se na širokom planu, na svim prostorima kojima vlada hrvatska većina, provodi najrigidnija prozelitska kampanja u odnosu na zemlju kao takvu, a ljude se prepušta toku stvari za koje je jedan od vodećih hrvatskih političara, u razgovorima upriličenim u Duvnu (Tomislavgradu), rekao da „Više nije potrebno vršiti otvoreni i javni pritisak na muslimane (Bošnjake) da se raseljavaju, jer je glavni efekt već ostvaren i sada ih treba prepustiti djelovanju stvorenog stanja koje će ih samo po sebi raspršiti po zemlji i inozemstvu kao rakovu djecu“. Ko god uzme statistike o sadašnjem stanju stanovništva npr. Livna, Duvna, Šujice, Kupresa, Glamoča, Bosanskog Grahova ili Drvara, kao i Vitine, Čapljine, Ljubuškog, Stolca i drugih mjesta u kojima je došlo do vladavine hrvatske većine, može plastično vidjeti o čemu se tu zapravo radi. Kad se vidi sve ono što se sa tim divnim krajem u cjelini i posebno njegovim najljepšim gradom i njegovim ljudima i danas događa, ako načas zagradimo užase rata kojeg su Hrvati vodili protiv svoje zemlje i svojih vjekovnih najbližih susjeda, onda se i za ovo sramno vrijeme, nazvano tranzicijom Bosne i Hercegovine iz, kako se običava govoriti, prokletog i bezbožnog komunizma u blagorodni kapitalističkom i kršćanskom europskom antimuslimanskom kulturom proviđeni demokratski raj, može reći da tu nema ništa od slobode, demokracije, prava i pravde, pa čak ni od kristovog kršćanstva, koje zahtijeva širenje ljubavi među svim ljudima i da sve što se događa govori o laži i farsi i o demagoškoj političkoj retorici, na jednoj

strani i nasilju i stvarnom bezbožništvu, koji čini glavni sadržaj života kakav se u ovim krajevima vodi, na drugoj strani. Ova zbivanja nemaju nikakve veze sa bilo kojom i kakvom, pa ni kršćanskom kulturom i etikom, to je carstvo golog nasilja i ništa više. Zar je u okvire kršćanske ili bolje reći Kristove ideje ljubavi i obaveze činjenja dobra moguće smjestiti sve ono što radi Katolička crkva u Hercegovini i što stimulira i organizira njen pastir biskup Perić, a što duboko povređuje osjećanja i status, kao i elementarna prava svih ostalih ljudi, a posebno onih koji nisu katolici nego pripadaju drugim vjerama vjekovima etabliranim na tim prostorima. Onaj veliki krst, nazvan milenijskim, što se uzdiže iznad Mostara na brdu Hum, a koji liči na neku orlušinu koja se uzdiže i ustremljuje na građane ovog grada, simbol je upravo te politike koja se može definirati i riječima, a koje bi glasile „Ovo je zemlja krsta i kršćana, a vi koji to niste nemate što tražiti na njoj". Uvijek se u našoj zemlji strogo vodilo računa o tome kako će neki naš, ma i najmanji najbezazleniji, postupak doživjeti naši susjedi. Nije se pjevalo, sviralo, galamilo, javno izražavala nijedna vrsta žestokih osjećanja, čak se nije ni jelo ili pilo, ako je u pitanju bio post susjeda ili neki drugi njihov blagdan koji ima svoje posebne zahtjeve prema ljudima, a kamo li da im se ispred kuća dižu krstovi. Taj sveti princip čuvanja susjedstva kao najveće i najvažnije vrijednosti vjerski miješanih društava su Katolička crkva i njeni sljedbenici u Hercegovini odbacili i vratili nas stotinama godina unazad u vrijeme vjerske netrpeljivosti i istrebljivanja „onih drugih", bilo da se radilo o hereticima, ortodoksima, židovima, ili agarajanima (muslimanima). Opet se ponavlja stara i iskušana, ali uvijek na kraju propala, antibosanska historija bezobzirnosti i prozelitizma koja je bila toliko karakteristična za agresivni katolicizam prošlih vremena, koja je već nekoliko puta proizvela velike štete međusobnim odnosima ljudi koji u toj lijepoj zemlji žive, a time i samom katolicizmu. Što uopće obećava ljudima netrpeljivost bilo koje vrste, a pogotovo što donosi ona najgora vjerska i nacionalna netrpeljivost. Naravno, takva osjećanja, a pogotovo praksa temeljena na njima, ne obećava ništa bolju budućnost od one proklete nedavne prošlosti pune izgona, ubijanja i rušenja svega dobrog. Vidjevši zlo i osjetivši sve što ono nosi još u svom prvom dolasku u Mostar u vrijeme rata, a nakon toga sam dolazio više puta, mislio sam intenzivno o tome kako bi bilo moguće pomoći Mostaru i njegovim pravim stanovnicima svih vjera da vrate ono što je Mostar vjekovima činilo velikim

duhovnim centrom i izvorom prijateljstva.. Smatrao sam da je naša ukupna politika već toliko korumpirana i to na jedan nepopravljiv način, tj. da je korumpirana u smislu odnosa prema historiji svoje zemlje, države i naroda, da je to politika koja nije sposobna da misli i osjeti vrijednost tih bitnih pretpostavki života ljudi i da se prema njima odnosi kao historijskoj, društvenoj i kulturnoj cjelini i da ona smatra kako svi oni postoje samo zbog nje, zbog čega i nije u stanju da pronađe ispravnu politiku i rješava probleme koji se postavljaju kao problemi svih ljudi i njihovog zajedničkog života u čijem temelju je zajednička zemlja koju nam je historija ostavila u naslijeđe. Takvi ljudi imaju ideologiju koja je odista izvrnula odnose na zemlji, pa se prioritet postojanja daje ljudima a ne zemlji, kao da zemlja nije prije ljudi i nije njima darovana da je u miru, ljubavi i međusobnoj suradnji, u znoju lica svog, obdjelavaju kao bića i kao braća od jednoga boga stvorena, nego da su oni i njihove jadne tvorevine, kao što su to nacija i slične konstrukcije koje nastaju nad životom kao zablude o istini ljudskog postojanja i poslanja čovjeka na zemlji, prioritetne u odnosu na osnovu života. U vizuri takvog razumijevanja svijeta i čovjeka i u izvedbi politike koja se iz nje izvodi, sve se ideje i svi koraci svode samo na osvajanja samo za sebe onoga što već imaju u zajedničkom posjedu i nagodbe o udjelima u onom što misle da je zajednički ratni plijen, a to su naša zajednička zemlja, njena dobra, ali i ljudi koji na njoj žive, o čijoj sudbini oni smatraju da imaju pravo odlučivati i to ubijanjem, protjerivanjem, raseljavanjem, ili njihovom upotrebom kao glasačkom mašinom. Misleći o tome kako se i neke značajne ideje, kao što je ideja slobode i ravnopravnosti ljudi mogu i znaju potpuno izvrnuti, kada se sloboda i ravnopravnost jednih ostvaruje uništavanjem slobode i iste takve ravnopravnosti drugih i to samo zbog toga što su „drugi“, a ne mi, shvatio sam da bi za oporavak stanja u Hercegovini bitan bio Mostar, jer ako je u Mostaru stanje normalno i ako on bude zračio onim negdanjim mostarskim tradicionalnim duhom otvorenosti, slobode, veselja i jednakosti, ako Mostar i dalje bude smatran božjim darom a ne isključivim vlasništvom ove ili one grupe ljudi, njihove vjere ili nacije, tada ni Hercegovina neće moći biti drugačija ili barem mnogo drugačija. Stoga sam razmišljao o tome kako bi bilo bitno sačuvati i reanimirati duh Mostara i njegovu vodeću ulogu u duhovnom životu Hercegovine i postići da on opet postane ono što je vjekovima bio, a to je mjesto iz kojeg zrači visoka duhovnost i koje zbog svog značaja u cjelokupnom životu kraja

nameće kriterije koje iz vrijednosti te visoke duhovnosti sami od sebe i logičnim putem proizlaze. U tom kontekstu sam, a imajući u vidu da mi je žena Hercegovka i da i nju, kao i svako drugo biće, u nekoj mjeri vuče nostalgija za rodnim krajem, pomislio kako bi bilo moguće i čak dobro za moje i njeno zdravlje, da ja svoju već poodmaklu univerzitetsku i naučnu karijeru završim u Mostaru. Mislio sam da bi mogao da se preselim u Mostar i tamo dovršim svoju karijeru.

Za to su postojali osnovni preduvjeti. Imao sam šezdeset pet godina i već sam iza sebe imao trideset pet godina iskustva u radu na univerzitetu, jer sam univerzitetsku karijeru započeo 1960. godine i to kao docent a da nisam nikada bio asistent. Smatrao sam da imam i formalne i stvarne pretpostavke, a i fizičke i psihološke preduvjete da još barem desetak godina radim kao profesor i organizator u oblasti nauke. U istinu da je duhovna svježina i kondicija, uz akumulaciju znanja i iskustva, veoma važna za uspješan rad u duhovnoj oblasti, za razliku od krajnjeg i apsurdnog formalizma današnjih čisto činovničkih kriterija koji vladaju u nauci i univerzitetskom poslu, uvjerio sam se posebno 1992. godine prilikom pokušaja da dođem u kontakt sa poznatim profesorom Hansom Georgom Gadamerom koji je živio i radio u Heidelbergu, što sam pokušao prilikom zvanične posjete naše državne delegacije u jesen 1992. godine Bundestagu u Bonnu. Tada sam zamolio našeg domaćina ambasadora Von Eicha da mi omogući da odem do obližnjeg Heidelberga i pokušam stupiti u kontakt sa profesorom. Kad sam došao na Univerzitet rečeno mi je da „profesor ne dolaze“ (majestetični plural se upotrebljavao uvijek kada se govorilo o profesorima) na univerzitet. Ja sam pokušao da ga nađem kod kuće, ali mi je njegova ljubazna supruga rekla doslovno “Profesor su otišli u Ameriku da predaju“. Želio sam tom znamenitom filozofu da predstavim ono što se zbiva u Bosni i Hercegovini i zamolim ga da pomogne u organizaciji jedne konferencije o Bosni na Univerzitetu, jer je on nama dao autorska prava za prevođenje njegovih djela i inače je običaj kod takvih ljudi da pomažu svoje kolege, kao što je takvu konferenciju na moju molbu organizirao i rektor Univerziteta u Beču 1993. godine, a nama je bilo ogromno stalo da intelektualna javnost u Europi i to ona prava a ne ona koja plovi po površini medijskog svijeta, sazna što se to stvarno zbiva u Bosni i Hercegovini, jer su vlade vodećih europskih država vodile antibosansku politiku krijući se iza „mirovnih inicijativa i javnih izjava bez ikakva stvarnog

značenja, a nama se radilo o glavi i u toku je bilo uništavanje univerziteta, svih vjerskih i kulturnih institucija onih drugih i uopće svakog znaka ljudskog duha u našoj zemlji. Na nas je padao mrak najgorih predrasuda i kiša zločina, a europska intelektualna i posebno univerzitetska javnost je šutjela, izuzimajući samo ponekog poštenog i istinoljubivog novinara. Sve to me je uvjerilo da se može i mora raditi na dvije stvari. Prva stvar je očuvanje duhovne snage i aktiviteta našeg svijeta, a druga je bila, nužnost da se intelektualni i univerzitetski krugovi Europe i svijeta uključe u istraživanja, spoznaju i akciju u korist istine i prava, a ne obmane o stanju u našoj zemlji i to ne samo tokom rata, nego osobito nakon njega, jer što se kaže: zlo je učinjeno i to se više ne može popraviti, a sada je glavno da se preživjelima osigura pravo na dostojan život. Ja sam odista imao pretpostavke da poduzmem jednu takvu aktivnost za što mi je legitimaciju dala moja visoka i priznata kvalifikacija u nauci i univerzitetskom radu uopće, moj status redovnog člana ANUBiH, moje skromne ali ipak postojeće i još aktivne veze sa nekim značajnim ljudima i intelektualnim krugovima u svijetu. A u Mostaru je postojao mladi Mostarski Univerzitet, koji tek treba da se definira i razvija, postoji i bogati Arhiv Hercegovine, u kojem je radio moj prijatelj i jedan od velikih istraživača naše osmanske prošlosti, rahmetli Hivzija Hasandedić, kao što je postojao i bogati Arhiv Franjevačke provincije, a rat su preživjeli i neki mlađi ljudi koje sam znao i u čiju sam sposobnost vjerovao. Sve mi je to bilo poznato i obećavalo je da se u Mostaru može učiniti nešto značajno, nešto što bi bilo fundamentalno i što bi oslobodilo Mostar od bolesti koja se zove provincijalizam, ovisnost od vlasti i onoga ko je drži. Naime, jedina tada moguća sloboda bila je ona koja bi se sastojala u oslobađanju intelektualne moći od kontrole i terora provincijalizma ideja i prakse tadašnje vlasti. A to je bilo veoma važno, jer bi samo briga oko duhovnosti i jačanje njenog utjecaja na ukupno stanje stvari i posebno na mišljenje i osjećanje ljudi, mogla izvršiti onaj bitni i nezaobilazni utjecaj na razvoj osjećanja i težnje ka slobodi ljudi koja bez kvalitetnog duhovnog života ne može ni postojati. U razgovorima sa nekim mojim mostarskim prijateljima ova moja zamisao je naišla na dobar prijem i oni su mi sugerirali da o tome prvo razgovaram sa tadašnjim apsolutnim gospodarom lijeve obale Neretve (onog dijela Mostara na kojem su se stisnuti na tom malom prostoru našli Bošnjaci), gradonačelnikom i tada najpovjerljivijim Izetbegovićevim čovjekom u Hercegovini, sa Safetom Oručevićem. Otišao

sam kod njega skupa sa prijateljem slikarom Seadom Vladavićem, kojeg sam dobro upoznao u Švicarskoj u vrijeme dok sam tamo bio ambasador Bosne i Hercegovine, a sa kojim sam prethodno dogovorio neke praktične detalje o aranžmanu oko mog doseljavanja u Mostar i predložio Oručeviću slijedeće: Prvo, spreman sam da slijedećih deset godina, koliko mislim da ću još moći raditi punim kapacitetom, sa svojom ženom provedem u Mostaru, tj. da se u gradu stalno nastanim i u njemu živim i radim; Drugo, predlažem da me, u sklopu tekuće obnove rada Univerziteta, izaberu za njegovog rektora i to barem na dva mandata kako bih mogao urediti stvari na način koji odgovara jednom univerzitetu koji ima velike kulturne, naučne i nacionalne zadatke; Treće, da mi daju mandat da organiziram univerzitet kao složenu naučnu i obrazovnu instituciju, sa svim neophodnim elementima jedne takve institucije, tj. sa naučnim institutom za koji bi nosio naziv Institut za proučavanje Hercegovine, a koji bi bio osnova naučnog rada suradnika univerziteta, sa Arhivom Hercegovine unutar instituta i sa sistemom obrazovnih jedinica za sve oblasti za koje postoji interes u Hercegovini i Mostaru i da sve to prati jaka izdavačka djelatnost, koja bi javnosti, kroz posebna izdanja i jedan časopis najviše kvalitete, predstavljala rezultate naučnog i obrazovnog rada Univerziteta. Za to sam imao sve pretpostavke u mojoj naučnoj i općoj biografiji, jer sam od 1972. godine bio redovni profesor, a od 1974. godine i član ANUBIH i mnogih drugih asocijacija naučnika, jer sam uređivao i časopise i biblioteke i uopće imao kvalifikacije za tu vrstu posla. Želio sam da mi, kao rektoru, daju ovlasti da uspostavim veze sa mnogim univerzitetima u Europi i Sjedinjenim Državama Amerike za koje smatram da su kvalitetni i nisu infiltrirani određenim politikama i ideologijama, budući da sam znao da su neki od tih univerziteta odista već bili pristrano angažirani, putem gostujućih i stalnih nastavnika iz Srbije ili Hrvatske u pitanjima koja se tiču Bosne i Hercegovine i da tako od Univerziteta u Mostaru pokušam napraviti pravi europski univerzitet visokih kriterija i vrijednosti, za što mi ne bi trebalo više od dva rektorska mandata. Prijedlog da se u univerzitet integrira Arhiv Hercegovine i neke druge institucije sa naučnim potencijalom, obrazložio sam potrebom da se univerzitet osposobi za naučni rad, jer je u našoj situaciji nemoguće stvarati posebne naučne institucije zbog čega je najvažniji naš stvaralac naučnih rezultata univerzitet, pa ga treba osposobiti za tu funkciju tako da ne bude samo nastavni nego i naučni zavod. U Mostaru

je već postojala osnova za tako nešto u Arhivu Hercegovine kao i u nekim institutima koji su radili na polju agronomije. Ako u okviru univerziteta stvorimo Institut za izučavanje Hercegovine, koji bi cijelu Hercegovinu izučavao u svim aspektima njenog prirodnog, historijskog i društvenog bića, od geološkog, geografskog, klimatološkog, orološkog, hidrološkog, pedološkog, agrarnog, sociološko-historijskog, historijskog, kao i kulturološkog aspekta, uključujući i stvaranje pri tom institutu izdavačke kuće koja bi objavljivala rezultate istraživanja ljudi sa instituta i radove članova univerziteta, koji bi bili objavljivani u posebnim izdanjima ili kroz kvalitetni časopis, tada bi ujedinili nauku i obrazovanje na jednostavan i praktičan način. Posebno sam insistirao na potrebi da Mostar pokuša ponovo da izdaje jednu periodičnu publikaciju visoke vrijednosti (sličnu nekadašnjoj „Zori“) i tako omogući univerzitetu i ljudima koji će na njemu raditi da uđu u krug ozbiljnih naučnih institucija, postignu priznanje u naučnom svijetu i ostvare obnovu duhovnog života Mostara i Hercegovine kojim su tada vladali, a nažalost i danas još u većoj mjeri vladaju, ispodprosječni provincijalni kriteriji, ovisnost od gostovanja ljudi koji tim kriterijima odgovaraju, što od univerziteta čini instituciju za podjelu diploma i raznih drugih socijalnih davanja u obliku magisterija, doktorata i sličnih počasnih doktorata, ali ne i ozbiljnu naučnu instituciju sposobnu da značajnije djeluje na ukupan razvoj prilika u Hercegovini. Ako Mostar više nema tradicionalnih sufijskih, šerijatskih, filozofskih i pjesničkih škola, kakva je bila npr. ona Šejh Juje, tada ima univerzitet koji mora da nastavi onu istu liniju visoko usmjerenog i ciljanog rada koju su ti naši preci na bravurozan način provodili ostavivši nam spomenike duhovnog rada najviše vrijednosti. Tada sam mislio i tako sam predlagao da bi svi ljudi koji bi radili na obnovljenom univerzitetu morali proći ponovnu proceduru izbora, kako bi se ona ratna invazija nesposobnih i neperspektivnih članova naučnog i predavačkog sastava pročistila i sastav obnovio, a onaj mlađi i perspektivniji dio bi, po procjeni o potrebi i šansama za napredak, bio odmah poslan na dopunu obrazovanja i usavršavanja u inozemstvo i to bez ikakvih drugih obzira i kriterija, osim poštovanja njihovih sposobnosti i intelektualnog potencijala i želje da rade pod najstrožim uvjetima i sa najvišom odgovornošću prema svom poslu. Smatrao sam da sa svojim iskustvom, najvišim mogućim priznatim rangom u nauci, vezama u naučnom svijetu i u bivšoj našoj zemlji i u inozemstvu, kao i već ostvarenim položajem

u nauci ukupno, i u mojoj osnovnoj struci, kao i u nekim dodirnim poljima nauke, imam mogućnost da dobro vodim jednu univerzitetsku instituciju širokog dijapazona djelovanja i provedem jedan takav program, uz uvjet da mi se ni vlast ni politika ne miješaju u posao koji bi bio vođen isključivo na temelju najstrožih naučnih kriterija i uz konsultaciju mojih kolega i naučnih kriterija koji vrijede u svijetu. Smatrao sam i tada, a nemam nikakvog razloga da to svoje mišljenje mijenjam, jer se ono svakim danom potvrđuje, da je univerzitet, kao duhovna, kulturna, naučna i obrazovna institucija, toliko stara pojava u svjetskoj kulturi, da je akumulirao toliko raznovrsnih iskustava i znanja, razvio toliko različitih formi rada i načina odnosa između nauke i obrazovanja, izgradio precizne kriterije ocjene rada i prava na napredovanje svojih suradnika, da mu nije potrebna nikakva posebna i politički motivirana reforma, a osobito nekakva reforma koja bi dolazila u njega izvana i ne bi bila proizvod autonomne logike njegovog razvoja, koju univerzitetu i nauci obično nameću i prisiljavaju ih da je vrše neuki laici, koji su i za nauku i za univerzitet stranci, te da svaki pravi univerzitet, ima sam u sebi potencijal, ako ima kvalificirane ljude, da se razvija i usavršava svoj rad na najbolji mogući način i to na svim poljima na kojima djeluje.

Safeta Oručevića sam znao iz nekih površnih susreta tokom rata i iz dokumenata o njemu, koje sam kao ambasador Bosne i Hercegovine u Švicarskoj, na moju veliku žalost, imao prilike da vidim, ali me je njegova oštra inteligencija pozitivno iznenadila i obradovala, kao što me je njegovo olako prihvaćanje mojih prijedloga i uopće njegova žovijalnost pomalo zabrinula. Obradovalo me je kako je sa lakoćom shvatio sve što sam kazao, što je ukazivalo na činjenicu da je natprosječno inteligentan, ali me je pomalo zabrinula lakoća sa kojom je prihvatio sve što sam tokom našeg razgovora govorio, a pogotovo me je zabrinula činjenica da je veoma i brzo i lako dao obećanja o ispunjavanju mojih zahtijeva vezanih za preseljenje u Mostar. To mi je podosta mirisalo na mentalitet bosanskih političara kod kojih uvijek ima mnogo olako danih obećanja, a veoma malo istinske želje za održavanje tih obećanja. Naime, imao sam namjeru da, na temeljima spaljenog ateljea mog prijatelja slikara Seada Vladavića, izgradim, zajedno sa njim, kuću u kojoj bi u prizemlju bila njegova obnovljena radnja sa ateljeom, a iznad smo mislili izgraditi dva stana, jedan manji od dvije sobe za mene i moju ženu, a drugi nešto veći za njegovu obitelj. Moj plan je bio

da se potpuno preselim u Mostar i ostatak života provedem u njemu. Oručević mi je tada rekao da sa gradnjom stana za mene neće biti problema, jer niko živi neće moći prigovoriti da se čovjeku kao što je profesor Filipović omogući da doseli u Mostar i da mu se za to pruži prilika. Tom prilikom mi je rješenje tog pitanja obećao veoma brzo. Nažalost, nakon više od dvije godine mog strpljivog čekanja da se započne sa ostvarenjem našeg plana, taj isti čovjek mi je, u zgradi Gradskog načelstva na desnoj obali rijeke Neretve, rekao da on ne može da ispuni svoja obećanja, jer nema argumenata da opravda što meni daje priliku da gradim sebi stan kad toliki broj boraca nema riješeno stambeno pitanje. Slaba točka ovog njegovog razloga sastojala se u tome što sam ja bio isto tako borac i to mnogo veći i značajniji i od Safeta Oručevića i mnogih drugih, čak i od svih njegovih šefova, jer sam se od početka svog javnog rada snažno i otvoreno i javno borio za prava Bošnjaka i to prvi među svima nama, čak i onda kada su neki vodeći muslimani bili nacionalno Srbi ili kada su odbijali da priznaju postojanje bošnjačke nacije. Uostalom, imao sam i formalno i pravno status borca, jer sam bio član prvog Ratnog Predsjedništva, čak sam svojom inicijativom i Rezolucijom koju sam napisao i pročitao u skupštini 12. aprila 1992. godine omogućio formiranje tog Predsjedništva nakon raspada prethodnog. Bio sam član Parlamenta koji je izglasao stvaranje neovisne Bosne i Hercegovine i Državne delegacije Bosne i Hercegovine na pregovorima o miru, kao i ambasador Bosne i Hercegovine na tada najvažnijoj točci diplomatske djelatnosti naše zemlje, tj. u Velikoj Britaniji, gdje sam postigao zavidne uspjehe i bio, kao jedini od svih naših diplomata, proglašen za diplomatsku ličnost godine (1995.) od strane urednika i suradnika najuglednijeg britanskog lista za diplomatske poslove „Diplomat“, dakle, niko nije mogao reći da nemam prava borca i čak prvoborca i to davno prije svih drugih, bez obzira što se nikada nisam, a niti mislim na ta prava pozivati. Bio sam i partizan, ali nisam ni tada želio nikakva priznanja jer sam smatrao da nema razloga da se takva priznanja daju ljudima samo zbog toga što su vršili svoju zakonsku obavezu i moralnu dužnost, pa neću ni danas kada su ti zaslužni „borci“ i „prvoborci“ već gotovo pojeli svu budućnost naše države. Odmah sam shvatio da je ovakvo obrazloženje, koje dolazi od jednog koliko toliko kultiviranog i inteligentnog čovjeka, poseban znak upućen meni, kojim mi se sugerira da se ne miješam u mostarske stvari i da moj dolazak uopće nije poželjan onima koji o svemu u krajnjoj instanci

odlučuju, pa je cijela ta stvar od tog momenta postala i za mene sasvim suvišna i završena, što sam Vladaviću rekao odmah nakon razgovora sa Safetom Oručevićem. Vidjelo se da i tu djeluje ona ista logika koju je još rahmetli Alija Izetbegović prakticirao, a koja se sastojala u tome da se svako ko može ugroziti vodeće pozicije njegovih ljudi, ili njega samog, mora onemogućiti da stekne poziciju sa koje bi mogao djelovati. Tu logiku mi je posebno još 1992. godine objasnio Jure Pelivan. Naime, već sam kazao da sam ja organizirao zasjedanje skupštine Bosne i Hercegovine i to uz pomoć nenadmašnog Avde Ćampare na kojem sam predložio i na kojem je bila izglasana Rezolucija o tome da je Bosna i Hercegovina napadnuta kao država i da se ona mora braniti, a da je obrana države na prvom mjestu obrana njenih institucija i omogućavanje da one djeluju i vrše svoje ustavne obaveze. Da treba odmah proglasiti ratno stanje i mobilizaciju u zemlji, da se dotadašnja vladajuća koalicija raspala i da se mora formirati nova koalicija pet patriotskih stranaka (SDA, HDZ, SDP, MBO i LDS) koje treba odmah da sastave novu vladu i to bez predstavnika SDS., itd. Tu Rezoluciju je inicirala tadašnja Ujedinjena opozicija čiji sam ja bio osnivač, a ne SDA, a Jure Pelivan, koji je bio premijer i u dotadašnjoj vladi je dobio mandat da sastavi novu ratnu vladu u kojoj bi učestvovalo pet navedenih probosanskih stranaka. Rezoluciju smo u skupštini pročitali ja i Zlatko Lagumdžija kao predstavnici Udružene opozicije. O tome pitanju smo imali jasan i precizan dogovor, kako o sastavu vlade, tako i o njenim zadacima. Ali vlada nikako da se predstavi javnosti. Ja sam Juru Pelivana jednog dana upitao zbog čega ne predstavlja novu vladu kada je to urgentno i kada smo se odavno dogovorili o svim pitanjima koja se tiču i njene politike i njenog personalnog sastava. Na moje pitanje Jure mi je odgovorio doslovno slijedeće: „Muhamede, dva puta sam Aliji nosio spisak vlade, ali mi je on odbio da ga potvrdi. Treći put sam mu rekao da mi kaže zbog čega odbija ponuđeni spisak, a on mi je odgovorio da sastavim vladu kakvu želim, ali uz dva izuzetka. Prvi je da u vladi ne smije biti Muhamed Filipović, a drugi da mora biti Zlatako Lagumđija. Ja sam mu rekao da smo mi, kao nosioci mandata, tj. predstavnici stranaka koji ulaze u vladu odlučili o njenom sastavu i da smo ga takvog predložili. On je opet ponovio da mu je Izetbegović kazao kakvu vladu on želi i koju će vladu potvrditi predsjedništvo kojem on predsjedava“. Ja sam mu tada kazao :“Sastavi vladu kako on kaže, da se agonija ovog stanja bez vlasti ne duži. Očito Alija Izetbegović nije nikako

želio da ja dobijem mogućnost uvida a time i kontrole rada vlasti, jer je dobro znao da ću se ja protiviti svakoj nelogičnoj ili nekvalificiranoj odluci, pogotovo što smo mi planirali da ja budem potpredsjednik vlade zadužen za koordinaciju rada vlade i Predsjedništva, a on upravo to nije želio, a već je u vrijeme zajedničkog kraćeg zadržavanja u kasarni Lukavica procijenio da mu Zlatko Lagumdžija, kao tipičan karijerista, može valjati i da će mu uvijek biti poslušan, dok je znao i imao je osvjedočenje da mu Muhamed Filipović nikada neće popustiti u pitanjima koja se tiču integriteta i državnog suvereniteta Bosne i Hercegovine i jedinstva vlasti na cijeloj njenoj teritoriji, što je bio razlog, prvo, mojoj ogradi od Izetbegovićevog sporazuma sa Karadžićem i Kljujićem, jer sam dobro znao i smatrao sam da je nacionalna politika Srba i Hrvata odavno definirana i da je ona osvjedočeno antibosanska, te da je svaki politički savez sa nosiocima te politike velika strateška greška, a, potom je taj isti stav, kada se pokazalo da je bila istina ono što sam govorio, kada su Hrvati stvarali Herceg Bosnu, a Srbi svoje SAO i PAO, a da nije bilo nikakve ozbiljne želje ni volje da se politika takvog saveza mijenja, postao razlog mom konačnom razilasku sa Izetbegovićem i sa njegovom cjelokupnom politikom. Izetbegović je imao dobre razloge i potvrdu za takvo mišljenje i ponašanje prema meni u mom pitanju koje sam mu uputio još 1990. godine, a koje je glasilo :"Zbog čega ti je Alija bila potrebna studija Halida Čauševića o utjecaju podjele Bosne i Hercegovine na status i interese našeg muslimanskog naroda", a koju sam ja slučajno našao u zajedničkom stolu u kancelariji u kojoj sam jedno kratko vrijem sjedio sa Izetbegovićem, u kojoj je Čaušević dao sasvim nekompetentno mišljenje da takva podjela ne bi morala imati negativne posljedice po status i prava muslimana, kao što je, isto tako, znao da sam mu ja sugerirao pravovremeni izlazak iz Jugoslavije (bilo je to marta 1991. godine) i u paketu sa Slovenijom i Hrvatskom, a da je on to glatko odbio, tvrdeći da za poštovanje suvereniteta i integriteta bosanske države i teritorije ima dovoljna uvjeravanja Generalštaba JNA i drugih faktora iz Srbije i, najzad, znao je da sam ga ja morao sokoliti i tražiti od njega da se trgne iz letargije upravo onda kad je započeo opći srpski napad, a on je usamljen sjedio u zgradi Predsjedništva, bez igdje ikoga oko sebe, zdvojan i u stanju paralize, jer ga je sve to iznenadilo, mada je bilo svakome predvidljivo. Ja nisam bio iznenađen i mnogo ranije, još u vrijeme sklapanja sporazuma o zajedničkom izlasku na izbore između SDA, SDS i HDZ, sam cijelom

rukovodstvu SDA rekao da im je to katastrofalna odluka, jer time instrumente vlasti daju u ruke onim strankama koje imaju jedini cilj da razore Bosnu i Hercegovinu kao državu, što je cijela historija od tada do danas bjelodano dokazala. Ponašanje Alije Izetbegovića je ukazivalo da je on odista imao uvjeravanja Srba iz Beograda da ga neće napasti i da im je vjerovao, zbog čega je i davao one nebulozne izjave kao „Rata neće biti, jer su za rat potrebna dvojica“ i pogotovo onu izjavu koja je glasila „Rata neće biti, vidite sve je mirno i ja slobodno šećem gradom(TV ga je odista slikala kako šeće Ferhadijom ulicom), spavajte mirno, ja vam garantiram da rata neće biti“ i to svega nekoliko dana prije općeg napada na svim neuralgičnim tačkama na teritoriju Bosne i Hercegovine. Nekoliko dana prije toga famoznog govora o ratu kojeg neće biti, na može biti, jer mi nećemo rat, Muhamed Filipović je na velikom skupu u Zenici, koji je održan u Zeničkom pozorištu, pred TV kamerama rekao narodu da bude pripravan jer „Rat će uskoro započeti i biće užasan, voditi će se od grada do grada, od ulice do ulice, od sela do sela i Bosna i Hercegovina će biti ispresijecana stotinama granica, graničnih punktova i straža, a ljudi će masovno ginuti, tako da ni gospodin Zvonimir Čičak, koji je na zbor došao prevozeći se lađom preko Save da bi učestvovao na tom zboru (požalio se da mu je trebao cijeli dan da dospije do Zenice), neće i pored svoje hrabrosti, moći doći u Bosnu i Hercegovinu“ da sa nama razgovara i bori se protiv rata. Upravo je ta moja izjava bila Izetbegoviću povod da kaže kako je „jedan naučnik pogriješio kad je rekao da će rata biti, a njega neće biti, jer je za rat potrebno dvoje“, a Alija Izetbegović“ eto kaže narodu da on nije za rat, pa tako rata ne može ni biti, što je bio njegov direktan odgovor na moju izjavu u Zenici. To ne samo da je bilo apsurdno, zbog situacije koja je apsolutno mirisala na rat, nego ni zbog činjenice da je za rat uvijek potreban samo jedan i to lud, opasan, bolestan kriminalan, onaj koji mrzi druge i koji želi ono što mu ne pripada, ali taj jedan, jer je naviše ratova nastalo kao agresija na nekoga i to najčešće na onoga ko nije bio spreman za rat, djeluje u cilju koji ne može biti opravdan ni pred zakonom ni principima ljudskog morala. Nama nije prijetio rat, nego agresija, a to Izetbegović nije u potpunosti razumijevao pa je još u razgovoru između mene i mojih suradnika, koje sam namjerno poveo na razgovor da imam svjedoke o tome što je ko rekao i koji je vođen marta 1991. godine, izrazio bojazan od četničkih grupa, a ja sam ga upozoravao da će napad doći od jedinica JNA, što je značilo da to

neće biti neka pobuna četnika nego agresija jedne vojske i jedne države na našu državu prikrivena velom unutrašnje pobune. Nažalost to tada nije shvaćao Alija Izetbegović. Naravno, nije mi nimalo bilo drago što sam često imao pravo, kad nisam imao moći da učinim ništa i utječem na događaje, jer je vlast bila u rukama onih koji gotovo ništa nisu vidjeli, a ako su odista vidjeli opasnost koja se približava, onda se to dogodilo u času kada je bilo kakva učinkovitija akcija već bila zakašnjela i neblagovremena zbog čega je bila i neefikasna. Danas, kada mnogi govore o tome kako su sve vidjeli i znali i kako su bili već pripremili organizaciju otpora, pa čak traže da im se za to odaju priznanja, ne vide da time sami sebe optužuju zbog krajnje nebrige za sudbinu države i naroda, jer nisu ni pokušali da iskoriste najvažniju i najsnažniju silu tj. državu kojom su vladali, za pripremu proturatne akcije, nisu pripremili narod kojemu je prijetila najveća opasnost i koji je bio najjača snaga eventualne obrane, nego su sve radili krišom i ilegalno, dok su Srbi otvoreno pripremali svoje snage, raspoređivali ogromne vojne snage na teritoriji zemlje i naoružavali pristalice, čak bili više puta uhvaćeni u takvim aktivnostima, a da država nije pokrenula ni jednu jedinu akciju protiv takvih postupaka. Kad je JNA napala jedno naselje na bosanskohercegovačkoj teritoriji (Ravno) država nije poduzela nikakav korak protiv te akcije, a u ponovljenom slučaju koji se dogodio kod bosanske Kostajnice, kada je grupa hrvatskih branitelja prešla na bosansku stranu, da bi se spasila od pogibije, naša strana ih je isporučila nelegitimnoj paravojnoj srpskoj vojsci i uskratila im pravo azila u očevidno krajnje za njih pogibeljnoj situaciji. Sve su to greške koje će imati teške posljedice po naš narod i državu. Takvim propustima i mlakim reakcijama je u stvari dat znak JNA da može bez protesta i bez poduzimanja oštrih državnih i diplomatskih mjera protiv srpskog rukovodstva, da na našoj teritoriji čini što želi. U stvari oni ipak nisu vidjeli čak ni rat koji im je prijetio jer nisu vidjeli da se na nas neće obrušiti neka paravojna formacija, nego jedna odlično naoružana vojska u obliku stotine hiljada vojnika JNA i mnoštvo totalno naoružanih i organiziranih srpskih četnika, jer nam je upravo takav rat stajao pred vratima. Oni koji su tada vladali zemljom i našim sudbinama su se bojali Muhameda Filipovića, mada je on stalno pokazivao da ne želi vlast, ali da želi i da će se boriti za dobru i odgovornu vlast kojoj je prva briga dobro države i naroda i koju je stalno opominjao zbog njenih kardinalnih grešaka. Kad sam se suprotstavio Izetbegoviću

u vezi sa njegovim preliminarnim potpisom kojim je prihvatio poznati Owen-Stoltenbergov prijedlog sporazuma kojim bi se rat u Bosni i Hercegovini okončao na taj način da se ona ustavno organizira kao Unija tri zasebne Republike u kontekstu kojeg bi bila izvršena podjela njene teritorije i formirane tri države koje bi stupile u neku međusobnu vezu, zatražio sam na sjednici naše Državne delegacije i Predsjedništva države koje se tada nalazilo u Genevi u očekivanju potpisivanja sporazuma, da Izetbegović odmah odstupi sa položaja i podnese ostavku, jer je neovlašteno donio odluku na koju nije imao pravo, čime je prešao granice svojih ustavnih ovlaštenja i narušio važeći Ustav Bosne i Hercegovine, da bi me nakon toga Izetbegović zamolio, priznavši da imam pravo, da mu pomognem i savjetujem kako da iz te situacije izađe i nađe načina da povuče svoj paraf na dokument. Nakon što sam mu odista pomogao on me je na elegantan način odstranio i iz Državne delegacije i poslao me iz zemlje, tako što me je imenovao za ambasadora Bosne i Hercegovine u Švicarskoj. Ja sam sve to podnosio zbog činjenice što sam bio uvjeren da u ratnim uvjetima moramo barem prema vani održavati sliku punog jedinstva i čuvati autoritet Predsjedništva države, kao i njegovog prvog čovjeka, Predsjedavajućeg Predsjedništva kao njegovog legitimno izabranog predstavnika. Isto se slična stvar ponovila i onda (1995.godine) kada sam, na zasjedanju Skupštine Bosne i Hercegovine održanom u ljeto te godine u gradu Zenici, predložio da skupština donese zaključak kojim zabranjuje bilo kojem nosiocu funkcije u državi Bosni i Hercegovini da prihvati i potpiše mirovni sporazum kojim se država dijeli po nacionalnom ključu i u njoj stvaraju nacionalne državice, jer se time mijenja historijsko i ustavno stanje koje se može mijenjati samo sukladno odredbama ustava, a to znači odlukom skupštine o otvaranju procesa njegove promjene ili referendumom cijelog naroda. I tada je prema meni bila lansirana veoma vehementna i čak i nečasna reakcija. Naime, ja sam na takav prijedlog imao pravo, a kasniji događaji su pokazali da je on bio i neophodan kako bi se spriječilo da neodgovorni državnici (Izetbegović, Silajdžić i Šaćirbegović), uz prešutnu suglasnost ostalih članova Predsjedništva, skriveno od boraca i naroda, pristanu i prihvate de facto rasulo države koje je sadržavao katastrofalni Daytonski sporazum. Međutim, rat je prošao i ništa nije više bilo moguće vratiti na stanje prije njega, nego je bilo bitno shvatiti da se mora odgovorno, ozbiljno i sa sagledavanjem svih aspekata situacije i razloga njenog nastanka, a posebno

svojih grešaka, procijeniti nastalo stanje i poduzeti mjere da se barem budući razvoj u zemlji usmjeri ka rehabilitaciji jedinstva cijele Bosne i Hercegovine i poboljšanju stanja Bošnjaka koje je sporazum teritorijalno sveo od pređašnjih 92% na jedva nešto oko 30% teritorije koju su naseljavali do rata. Stoga me nije iznenadilo kad je moja inicijativa o dolasku u Mostar bila odbijena na tako grub način. To mi nije bio prvi put. Shvatio sam da su oni koji su u tom momentu vladali, a to su bili ljudi iz najbliže okoline Izetbegovića, odlučili da ja ne mogu i ne smijem da iniciram ništa niti da utječem na stanja koja su oni definirali. Oni su smatrali da je sudbina države i naroda njihova stvar i da u to niko ne smije i ne treba da se miješa. Posebno nisu dozvoljavali da se dira i pokreće bilo kakva inicijativa koja izlazi iz konteksta njihovog sporazuma sa Hrvatima kojim su oni definitivnu sudbinu Hercegovine prepustili njima, a ne smiju to narodu da kažu. Upravo u tom kontekstu, tj. da se teške posljedice njihovog sporazuma sa Hrvatima, kojim je Hercegovina bila podijeljena tako da je Bošnjacima ostajao samo dio od Konjica do Jablanice počnu ispravljati akcijom koja bi vratila Mosrtaru nekadašnje značenje i sjaj i tako stvorila centripetalnu točku obnove Hercegovine kao cjeline, kako sam i zbog čega sam ja i zamislio cijelu operaciju sa Univerzitetom u Mostaru kao točkom oslonca u ostvarenju te namjere. Naime, mislio sam da, od sada i u buduće, mi Bošnjaci ne smijemo načiniti ni jednu jedinu grešku i da moramo vući najbolje poteze, slično kao što šahist koji je u izgubljenoj situaciji može, pod uvjetima da vuče najjače poteze, spasiti partiju i izbjeći poraz, pa može čak i da ostvari, u sretnom slučaju i pogotovo ako protivnik, kako to najčešće biva, načini pogrešan potez, da ostvari i pobjedu, ili barem postigne remi. Moram reći da se moj plan i inače oslanjao na iskustvo mnogih zemalja, a posebno sa onim što je Srbija postigla sa pametnom upotrebom obrazovanja i nauke kao sredstva rehabilitacije zemlje i naroda tokom Prvog svjetskog rata. Poznato je da je mudri srpski političar Nikola Pašić odbio da regrutira sve maturante generacije 1914. godine u srpsku vojsku, mada je Srbiji bio nužan svaki vojnik u teškom sukobu sa daleko nadmoćnijom silom kakvu je tada predstavljala Austrougarska carevina. Vlada Srbije je sve talentirane momke iz cijele Srbije, kao i mlade asistente i docente sa beogradskog Univerziteta, jednostavno izuzela iz plana regrutacije i poslala na školovanje u Francusku i Veliku Britaniju. Ovaj potez se pokazao kao puni pogodak, jer je Srbija nakon rata dobila više generacija izuzetno dobro školovanih ljudi

koji su kvalitet njene nauke i kulture digli na izuzetno visok nivo i time je dobila onaj najvažniji rat, a to je rat za duhovnu nadmoć. Ja sam sličan program izradio i za Bosnu i Hercegovinu, i on je bio jako dobro prihvaćen u gotovo svim zemljama kojima sam ga predstavio i lično i preko prijatelja u univerzitetskim krugovima nekih od vodećih europskih zemalja, ali je i taj moj program propao na bazi lažnog patriotizma, jer sam bio optužen da time što izuzimam iz vojne službe i odvodim iz zemlje oko dvije stotine mladih talentiranih i perspektivnih ljudi želim oslabiti vojnu moć zemlje, mada nikako nije bilo jasno koja bi mogla biti korist od toga da dvije stotine mladih i sposobnih ljudi pogine, a da naša zemlja izgubi buduće nosioce naučnog oporavka naših univerziteta, a ne da nas zadesi ono što nas je zadesilo, a to je invazija nesposobnih karijerista i ljudi ispod minimuma normalnog gimnazijskog obrazovanja koji su tokom rata i nakon njega navrli među univerzitetske nastavnike i umjesto neprijateljskih bunkera i utvrda osvajali na brzinu magisterije i doktorate i ušli na mala vrata na univerzitete, što imamo danas, a ne treba zaboraviti ni činjenicu da se oni reproduciraju po istoj matrici, točnije rečeno, oni se množe nekom vrstom socijalne partenogeneze čija je glavna snaga korupcija. Poznato mi je da je u Mostaru moguće u jednoj jedinoj godini univerzitetskog rada proći put od magistra do redovnog profesora, što je svjetski rekord, ali i farsa od nauke i univerziteta. Moj plan se zasnivao na prijedlogu da svaka od deset najrazvijenijih europskih zemalja odobri sredstva i prihvati po našem planu poslane mlade studente na magistarske i doktorske studije i usavršavanja i da im omogući vrhunsko obrazovanje u domeni koja je za naš program poslijeratne obnove nauke i univerziteta najpotrebnija. Cilj tog poteza je bio da se već tokom rata započne pripremati jedna generacija mladih naučnika koji bi mogli nakon rata preuzeti najvažnije zadatke u oblasti razvoja nauke i univerzitetskog obrazovanja u našoj zemlji u kojoj će doći do prirodnog starenja sposobnih, do pogibija i umiranja mnogih ljudi koji su u punoj snazi u strašnom ratu koji se u zemlji vodi upravo protiv ljudi, do psihičkog zamora koji inhibira duhovne snage, a zbog čega će nužno doći do užasnog opadanja kvaliteta i pojave mehaničkog popunjavanja mjesta na univerzitetima na temelju potreba za kadrovima iz nužde a ne zbog toga što bi u tom momentu raspolagali sa kvalitetnim ljudima. Ljudi će na univerzitete i institute ulaziti na temelju svih drugih, osim naučnih kriterija u procesu izbora i imenovanja na dužnosti, tj. biće birani na temelju

svih drugih osnova i razloga osim samo zadovoljavajućeg kvaliteta i sposobnosti. Ako se to ne bi učinilo, smatrao sam da će morati doći do velikih i dugoročnih negativnih posljedica po našu nauku, a konzekventno tome i zemlju. Ovaj moj plan je bijedno propao kod onih ljudi koji su na taj način spriječili da se sačuva naučni i intelektualni potencijal zemlje i da se osigura njena budućnost u tom pogledu, ali su ti isti ljudi slali stotinama svojih partijskih pristalica, oslobađajući ih od služenja vojske i učešća u obrani zemlje, u inozemstvo da navodno rade na širenju ideja vladajuće stranke u tadašnjoj našoj dijaspori. Tome sam svjedočio kada su me Izetbegovićev mladomuslimanski prijatelj Teufik Velagić i potpredsjednik SDA Salem Šabić pozvali da tim ljudima održim predavanje na seminaru muslimanske omladine održanom krajem 1993. godine u jednoj bivšoj kasarni i samostanu u Meinzu. Taj je samostan bio pretvoren u hostel gdje sam našao preko 200 mladih ljudi, a kad sam ih upitao zbog čega nisu u vojsci, oni su mi rekli da ih je stranka izuzela od služenja vojske i poslala da rade u inozemstvu. Zbog te činjenice ja sam izrazio čuđenje i rekao da nikakva stranka nema pravo da oslobađa vojne obveznike od služenja vojne obaveze i obrane domovine, nakon čega više nikada nisam bio pozivan da na takvim seminarima držim predavanja, mada sam znao da se oni održavaju u više zemalja. Stranka je željela da drži sve konce i sve mogućnosti utjecaja na naš narod i sudbinu zemlje u svojim rukama, mada je iskustvo pokazivalo da ona za to nema sposobnosti, ideja i ljudi. Tako je bilo i u Mostaru gdje je čovjek koji je odlučivao postupio na sličan način i onemogućio me da pokušam ostvariti jedan plan i ja vjerujem da je zbog istog razloga propao moj plan koji je imao za cilj pokušaj da se Mostaru barem u duhovnoj sferi vrati ona uloga koju je vjekovima imao, a to je uloga snažnog duhovnog centra ne samo Hercegovine nego i cijele Bosne i Hercegovine. A za takav poduhvat su postojale realne mogućnosti, jer je u Mostaru postojao univerzitet koji je mogao ostvariti direktnu suradnju sa najprestižnijim europskim univerzitetima, osigurati uvjete da se mladi ljudi odlično školuju i pripreme za rad na raznim poljima nauke, a da usporedo sa tim u Mostaru nastaju i bivaju polagano uvođeni i realizirani veoma kvalitetni istraživački programi koji bi našli financijsku i drugu pomoć u mnogim europskim i drugim državama i naučnim i univerzitetskim centrima. Kako je to izgledalo neka ilustrira jedan primjer. Rektor Univerziteta u Beču bio je jedan ugledni profesor filozofije koji je inače

bio moj poznanik, sa kojim sam upravo i dogovarao aranžman o prijemu naših mladih ljudi na dodatne studije u Beču. Na moje insistiranje taj čovjek je organizirao jednu svjetsku konferenciju intelektualaca o Bosni i Hercegovini na Bečkom univerzitetu. Bilo je to u jesen 1993. godine. Naravno, mene je predvidio kao izvještača na temu o uzrocima i posljedicama rata u Bosni i Hercegovini. Kako sam se ja tada nalazio u Sarajevu zbog učešća u radu Narodne skupštine i Bošnjačkog sabora, on je uputio poziva za mene i napravio aranžman sa avioprevoznicima (mislim da se radilo o Norvežanima) koji su održavali saobraćaj između Sarajeva i Beča, odnosno Frankfurta, za moj dolazak u Beč. Mene je preko satelitske telefonske veze držao u toku svakog svog poteza. Nažalost, naše vlasti, tj. nadležni organ u MIP-u BiH, nije me želio staviti na listu putnika kojima je dozvoljen izlazak iz Sarajeva. Nisu uspjele nikakve intervencije iz Beča, među njima i Ministarstva inozemnih poslova Austrije i Norveške, koje je moj prijatelj poduzeo, a sve te prljave poslove cenzure prava izlaska jednog člana Državne delegacije Bosne i Hercegovine na ženevskim pregovorima, poslanika u Parlamentu Bosne i Hercegovine i predsjedavajućeg Udružene opozicije, vodio je jedan polu ludi šizofreni svršeni student Mašinskog fakulteta u Sarajevu, koji je odbio da me stavi na spisak odobrenih izlazaka uz obrazloženje da takvu odluku mogu donijeti samo Alija Izetbegović ili Haris Silajdžić, sa kojima on navodno nikako nije uspio stupiti u kontakt, zbog čega sam ja ostao u Sarajevu sve dok taj skup nije bio održan. Tek tada sam dobio odobrenje za izlazak i odlazak u Švicarsku u kojoj sam bio imenovan za ambasadora naše države. Uskoro je taj jadnik načinio nezapamćenu karijeru u MIP-u, jer je kao apsolutno neobrazovan i nedostojan čovjek, postao ministar savjetnik u MIP-u, što je najviši položaj poslije ambasadora u tom Ministarstvu. Ipak, moj bečki prijatelj je znao da se u tom momentu u Beču, kod profesora Andreasa Titzea (profesor mog sina i tada najveći i najugledniji turokolog u svijetu) nalazio moj sin Nenad Filipović i pozvao je mog sina da u odsustvu svog oca, govori na zadanu temu, što je Nenad ispunio na najbolji mogući način i tako je propala namjera nekih da se onemogući da međunarodna naučna javnost sazna istinu o tome što se sve zbiva i zašto se sve tako zbiva, u našoj zemlji. Tada je već bio sasvim uveden i uhodan jedan način mišljenja koji je bio utemeljen na falsificiranju istine o stanju u zemlji uopće, o politici i potezima njene vlade i uopće istine u svakom mogućem smislu te riječi i mistificiranja

politike koju vode vladajući. Uskoro sam imao novu priliku da se sasvim uvjerim kako, kad se radi i o Mostaru, nije stvar samo u ovom ili onom čovjeku nego u cijeloj konstelaciji prilika i o načinu mišljenja koje je površno, pragmatično, koje misli od dana do dana i koje nije sposobno ni da shvati što su bitna pitanja koja muče zemlju i njene ljude, a kamo li da nađe rješenja za pitanja i probleme koji muče našu Hercegovinu i grad Mostar, zbog čega mu je nužna određena laž, kako bi moglo da apelira na nekakvu misaonost i ozbiljnost. Ako se, naime, ozbiljno ne misli o stvarnosti, ako se ona kritički ne promatra, onda je laž jedino pribježište iz kojeg je moguće stvarati iluziju ozbiljnosti. Shvatio sam da sam imao pravo misleći da kada neki svijet, neko određeno mjesto, izgubi duhovnu vertikalu, onda se sve strmoglavljuje u bezdan laži i patvorina, kao što je to moguće dokazati upravo na slučaju Hercegovine i Mostara. Trebalo je samo nekoliko godina pa da se ponovo i definitivno uvjerim u beznadnost koja vlada u Mostaru, a koja je logičan rezultat upravo nesposobnosti za adekvatno mišljenje i zbog toga i odgovarajuće djelovanje. Korupcija mišljenja je najgora vrsta korupcije i prema njoj je svaka druga korupcija samo blijeda sjenka zla. Trebalo je da se sretnem sa jednim novim i to daleko lošijim egzemplarom tog novog bosanskog i, nažalost i mostarskog, pragmatičkog duha i da mi taj susret otkrije svu dubinu intelektualnog, moralnog, a time nužno i političkog pada ljudi koji su dvadeset godina krojili sudbinu Hercegovine, Mostara i njihovih ljudi.

Neke stvari su u Bosni i Hercegovini i oko nje, odista prevršile svaku mjeru, pa je onima koji su nemoćni da učine nešto u obranu prava ljudi, preostalo jedino da kažu istinu koja im je dostupna o svemu što se tu zbiva i da time ne operu ruke od osobne odgovornosti za postojeće stanje kojemu smo ipak svi mi na neki način bili autori, nego upozore vladajuće krugove, bezosjećajne i bezobzirne prema interesima, pravima i osjećanjima ljudi, da je te igre oko Bosne i Hercegovine, a oko Hercegovine i Mostara posebno, odista dosta, da je ima čak i previše, a da neke protagoniste ideje o stvaranju nove Herceg Bosne, kako one u Zagrebu i Mostaru, tako i one u Sarajevu, koji se već dvadeset godina nagađaju preko leđa hercegovačkih Bošnjaka i prave sporazume sa hrvatskim nacionalistima, što ide od Ismeta Hadžiosmanovića, preko Safeta Oručevića, pa do gospođe Fatime Leha i današnjih predstavnika SDA kojima se više ni imena ne znaju, ako ne uzmemo u obzir sveprisutnog i neizbježnog Kebu, da je i njihovog mrtvačkog

plesa nad sudbinom Hercegovine i Mostara previše. Svi oni zaboravljaju na činjenicu da je svaka ideja da se stanje stvari u životu uredi prema nekim unaprijed stvorenim shemama i zamislima koje nisu utemeljene u zakonima historije uvijek i nužno završavalo katastrofom za one koji su takve zamisli imali i takve pokušaje nastojali ostvarivati. Ali, ljudima nije nikad dovoljno nauka historije, sve dok ih ona dobro ne udari po glavi.

Oko Mostara i Hercegovine se trguje, a povremeno i ratuje zbog ideja i politika bošnjačkih i hrvatskih stranaka, sa protagonistima kakvi su Ismet Hadžiosmanović, Safet Oručević ili Fatima Leho

Godinama se već, gotovo cijele dvije decenije, vodi bezočna i beskrupulozna što otvorena, a što podzemna bitka oko Hercegovine i Mostara, a u toj bitci je jedino sigurno da Hercegovina gubi, da Mostar tavori i nazaduje u svakom smislu i da je narod u sve jadnijoj poziciji i stanju, ali da protagonisti tih političkih igara koje se vode oko njih postaju imućni građani živjeli oni u Mostaru, Zagrebu, Sarajevu ili Beču, svejedno je i zna se ko su ti koji su ljudi iz pozadine, ali koji su vukli i koji i sada vuku konce svih zbivanja u i oko Mostara. Cijela ta stvar tražila je dublju analizu i kritički osvrt kako bi se utvrdilo zbog čega se sve odigralo upravo tako kako je bilo i kako je to moguće ispraviti, ako je uopće više išta moguće učiniti. U prvoj godini, odmah nakon 1990. godine, vodila se otvorena bitka, koja je od političke borbe koja se temeljila na činjenici da su Hrvati dobili vlast u Mostaru, mada su u tom momentu bili brojčano u manjini u odnosu na tadašnji broj Muslimana (Bošnjaka) koji su živjeli u gradu. Dogodilo se nešto što je bilo nelogično, a to je da su sami Muslimani (Bošnjaci) vlast u Mostaru predali Hrvatima, tj. izgubili su je ne zbog nadmoći hrvatskog biračkog tijela nego zbog svoje rasutosti i zbog nerazumijevanja prirode političkih odnosa i karaktera tranzicije kao globalnog antikomunističkog procesa u kojem je nacionalizam bio jedina snaga sposobna da sruši komunizam u Jugoslaviji. Zapad nije vodio računa o razlikama među komunističkim režimima nego ih je rušio sve redom i to je činio tako da je podržavao najjaču antikomunističku političku soluciju koja se nudila. Zbog potpunog previđanja da se cijeli politički proces koji je otvoren 1990. godine vodi ne zbog demokratizacije koja je u tadašnjim uvjetima bila nemoguća i mogla je biti samo formalna, nego u cilju rušenja komunizma i to preko davanja glavne uloge u tom poslu nacionalistima koji nisu u stanju inaugurirati nikakvu demokraciju, ali jesu u stanju i to veoma uspješno, srušiti sve što su ljudi za pedeset teških godina napornog rada u okviru komunističkog sistema stvorili kao uvjete svog života u miru i uz znatna radna, socijalna, obrazovna i druga prava

koja im je diktatorski režim komunista ipak osigurao, a oni su dijelili iluziju da taj režim mogu obraniti pred procesom koji je bio svjetski i nezaustavljiv, barem kad se ticalo Europe. Nažalost, najveći broj muslimana u Mostaru, koji su podržavali komunizam, bio je politički dezorijentiran. Kad sam sa rahmetli Adilom Zulfikarpašićem u ljeto 1990. godine došao u Mostar, grupa uglednih Mostaraca, pozvala nas je u kuću Kerima Čišića na razgovor. Oni su nas upozorili da ne bi slučajno pravili greške i previdjeli da je Mostar „crveni grad", ili „mala Moskva", da 22 % svih brakova mostarskih muslimana spada u grupu mješovitih brakova, da je Mostar čvrsto na stajalištu bratstva i jedinstva, da podržava SKJ, itd. Adil je bio impresioniran onim što su ti ljudi govorili rekavši im kako neće o tome govoriti i upozoravajući i mene da ne govorim previše oštro prema komunističkom režimu, što ja nisam ni inače imao namjeru da činim, ali sam ja, nasuprot njemu, postao veoma sumnjičav prema takvom stanju duha tih ljudi koji nisu vidjeli ništa oko sebe i koji obične ideološke floskule uzimaju za opis realnosti i definiciju života koji je davno odmakao od smisla i značenja takvih praznih fraza. Ništa od onog prvobitnog mostarskog antifašističkog i komunističkog duhovnog i moralnog naboja nije više u tom gradu ostalo. To se moglo primijetiti godinama ranije iz mnogih zbivanja. Naime, osim jednog čovjeka (Safeta Čišića s kojim me je upoznao moj rođak rahmetli Skender Kulenović), ja ljude koji su bili prisutni tom razgovoru uopće nisam poznavao. Drugo, dolazeći gotovo svake godine u Mostar, bilo u prolazu ili posebno, vidio sam da se Mostar, pogotovo zadnjih dvadeset godina, jako promijenio. Zapazio sam da je sve veći broj firmi na privatnim radnjama i kućama pripadao Hrvatima. Nekada su u Mostaru dominirale bošnjačke i srpske firme. U javnom životu je postala veoma jaka i vidljivo prisutna hrvatska vjerska, građanska i politička komponenta. Osjećao se jako duh pragmatizma, trgovine i poslovnosti u čijoj je jezgri bio utjecaj njemačkog duha i njemačke marke. Zbog toga sam tadašnjim mojim sugovornicima rekao da oni izgleda ne poznaju svoj grad, a ni vrijeme u kojem živimo. Rekao sam im „Vaš grad je izmijenio strukturu i u njemu danas još uvijek imate najveći broj muslimana, a zatim katolika i tek potom pravoslavaca, ali to neće još dugo trajati. Već se golim okom može vidjeti kako na temelju posjedovanja njemačkih maraka koje donose iz inozemstva, Hrvati postaju sve snažnija, jača i brojnija komponenta mostarskog stanovništva i života grada uopće. Svi su oni sada gorljivi

komunisti, ali to je mimikrija i stvari će se izmijeniti dok komunizam propadne kao svjetski sistem i oblik vlasti u našoj državi, što će se neizbježno dogoditi. Mostar više nije crveni nego zeleno-plavi, tj. to je grad Deutsche Marke koja u njemu vlada i poznato je da se za marku može sve u gradu kupiti, pa tako i sekretari partije i predsjednici općina, osobito oni koji dolaze iz provincije i žele u Mostaru da se konačno nasele i steknu ponešto. Vi bi trebali da znate da komunizam u svijetu propada, pa je nemoguće da se on održi u Mostaru, ma koliko ga vi voljeli i cijenili. Došlo je vrijeme kada će nacionalno svrstavanje odlučivati o našoj sudbini i stoga nemojte to zaboraviti, nemojte zaboraviti da Mostar uopće više nije ono što je bio, da su se i stanovništvo i način mišljenja i vrijednosni sistem ovog svijeta, bitno promijenili. Ako to ne shvaćate i ne uzmete u obzir možete da pogriješite i da dovedete svoj narod u situaciju da ono što ima i što je imao stotinama godina, a to je duhovno i kulturno, pa i ekonomsko prvenstvo u gradu i dominaciju svoje kulture tolerancije i razumijevanja, izgubi zbog podjele unutar njega samog, a suočen sa navalom snažnog, mladog i agresivnog nacionalizma dojučerašnjih seljaka koji žele zauzeti vaša mjesta i postati ugledni građani kao što ste to bili vi. Iza njih ne stoje preci koji su stvarali ovaj grad, kao iza vas, ali to ne umanjuje nego povećava njihove apetite. Nažalost to je upravo bilo ono što se u Mostaru dogodilo. Unatoč činjenici da su imali statističku većinu originalni građani Mostara su izgubili vlast u svom gradu, a to je bilo fatalno za cijelu kasniju njegovu sudbinu. Hrvati su radikalizirali odnose prema Srbima, osobito nakon napada Srbije i JNA na Ravno i pogotovo na Hrvatsku i to je dovelo i Bošnjake muslimane, koji su bili izmiješani sa obim stranama, u situaciju da se nađu između dvije vatre. Ako se tome doda apsolutno prohrvatsko i u momentu napada Srbije na Hrvatsku opravdano ponašanje vodstva SDA u Mostaru da je zajednička bošnjačko-muslimanska borba apsolutno nužna i poželjna, tada se može reći da je u Mostaru i Hercegovini postojala osnova za stvaranje jakog saveza protiv srpske agresije, ali taj savez je morao da počiva na borbi za zajedničku i cjelovitu našu domovinu Bosnu i Hercegovinu i svako izdvajanje iz tog koncepta bilo je veoma opasno, a to je upravo ono što se u Mostaru i Hercegovini dogodilo. Povlađivanje tom stavu iz Sarajeva, odakle su pravili nedozvoljene ustupke Hrvatima mada su oni odbijali da brane Bosnu i Hercegovinu u cjelini i ograničili svoja djelovanja samo na paradržavnu tvorevinu Herceg Bosnu, pa

im je bilo nužno dati do znanja da će Bosna i Hercegovina biti na strani Hrvatske samo ukoliko Hrvatska i Hrvati svugdje i na svakom mjestu stoje na strani Bosne i Hercegovine i poštuju i brane njen teritorijalni i ustavnopravni integritet, isto tako kao što ćemo zajednički braniti i isti takav integritet Hrvatske, onda nije čudo da je Hercegovina bila predana neprijateljima Bosne i Hercegovine tako reći bez borbe, onog časa kada su predstavnici vodeće bošnjačke stranke pristali na stvaranje zasebnih hrvatskih vojnih snaga i čak pristali na uključenje Bošnjaka u sastav tih snaga. Tako je snaga bosansko-hercegovačke državne vojne sile bila reducirana samo na one patriote koji su na lijevoj obali Neretve vodili bitku za goli život. Naime, svi ti akteri tadašnje politike zaboravili su na staru istinu da nema vječnih prijatelja ni vječnih neprijatelja i da niko unaprijed nije izuzet iz procjene da li na djelu pokazuje smisao svoje politike i da li faktičkim ponašanjem opravdava svoje riječi. A boriti se protiv srpskog napada na Hrvatsku nije bilo moguće tako da se istovremeno napada na Bosnu i Hercegovinu i u njoj vrši ono isto što su Srbi vršili u Hrvatskoj (stvaranje srpskih državica) ili u Bosni i Hercegovini (stvaranje srpske države na tlu Bosne i Hercegovine). U tom slučaju je državno rukovodstvo Bosne i Hercegovine moralo staviti jasno na znanje cijeloj Hrvatskoj i njenim političarima, bili oni u Zagrebu ili u Bosni i Hercegovini, tj. sjedili oni u Zagrebu, Mostaru ili u Sarajevu, da tako stvari ne mogu ići i da Bosna i Hercegovina mora svakog ko njenu teritoriju dijeli i izdvaja njene dijelove iz cjeline smatrati neprijateljem i da će ona sama ocijeniti koju će politiku voditi prema takvim ponašanjima. Tako je politička borba oko podjele Bosne i Hercegovine, koju se jedni oružjem i agresijom započeli od početka, a drugi nisu ni imali takvu politiku, ali što je bitno, nisu ni shvatili da je iza sporazuma o zajedničkoj vlasti stajala upravo namjera da se nacionalisti dokopaju vlasti i odmah je iskoriste za ostvarenje podjele bosanske teritorije, u prvom mahu u upravnom, a potom i u zgodnoj prilici i u smislu i pogledu konačne podjele njene teritorije, izdvajanja njenih dijelova i priključenje tih dijelova matičnim državama Hrvatskoj i Srbiji, nužno morala prerasti u otvorenu oružanu pobunu protiv države Bosne i Hercegovine. Nažalost, sve to se dogodilo onda kada je pretežni dio Hercegovine bio obranjen, a Mostar spašen od nasrtaja snaga generala Perišića i njegove JNA i paravojnih srpskih snaga, i kada su anti agresorske snage doprle do Trebinja. Kad je izgledalo da su stvoreni uvjeti za

oslobađanje cijele Hercegovine. Međutim, upravo tada je izašlo na vidjelo da odista postoji sporazum između Hrvata (Franje Tuđmana) i Srba (Slobodana Miloševića), a konzekventno tome i lokalnih Srba i Hrvata (Mate Bobana i Radovana Karadžića) o podjeli Bosne i Hercegovine koji je predviđao potpunu eliminaciju Bošnjaka iz cijele Hercegovine i dijela Zapadne Bosne, na liniji od Velike Kladuše, Bihaća, Drvara, Bosanskog Grahova, Livna, Kupresa, Bugojna, Gornjeg Vakufa, Viteza, Busovaće, Fojnice, Kiseljaka, Kreševa, Ivan Sedla sve do Borča i Nevesinja, a u okviru ostvarenja takvog plana došlo je do ogromnog nasilja i nanošenja zla u svim ovim krajevima. To ponašanje je Mostaru i cijeloj Hercegovini, a time i Bosni i Hercegovini, donijelo teške dane i nesagledive negativne posljedice, i nije bilo ništa drugo do divljanje hrvatskog nacionalizma. Kad je započela agresija JNA i srpskih paravojnih snaga na Bosnu i Hercegovinu bio sam iznenađen promjenom hrvatske politike. Ta promjena je bila drastična i graničila je gotovo sa onim što su Srbi tada učinili. A Srbi su, pod okriljem i pokroviteljstvom i uz direktnu pomoć JNA, zaposjeli teritorije na kojima su ranije uspostavili administrativnu prevlast i počeli nasilno čistiti prostor svoje buduće države i to masovno ubijajući ljude, paleći kuće i naselja i progoneći Bošnjake, što je bio početak osvajanja Bosne i Hercegovine. Naime, mada su Hrvati glasali za jedinstvenu neovisnu i samostalnu Bosnu i Hercegovinu, oni su odmah nakon što su Srbi na izgubljeni referendum odgovorili divljačkim nasiljima i otvorenom agresijom JNA, i sami formirali zasebne hrvatske vojne snage i odlučili da „brane“ samo hrvatske teritorije, tj. teritorije paradržavne tvorevine koju su formirali pod nazivom Herceg Bosna, a koja i nije bila ozbiljno ugrožena. To je bio korak nasilja nad državnim jedinstvom i separacija i napad na državno ustrojstvo kao i odricanje od poštovanja ustavne obaveze o obrani cijele zemlje što tadašnje Predsjedništvo i vlada Bosne i Hercegovine nisu ni pokušali osuditi, a kamo li sankcionirati, kao veleizdaju, što su ti akti u stvari bili. Naprotiv, tadašnje državno rukovodstvo i rukovodstvo stranke SDA započelo je unaprijed izgubljenu igru popuštanja sve većim zahtjevima ovih pobunjenika, što je državu dovelo u veoma tešku situaciju i na kraju do rata i nenormalnog njegovog završetka u Washingtonskom sporazumu. Ja sam osobno bio zgranut kad sam u vrijeme napada JNA na Mostar vidio lokalnog lidera SDA Ismeta Hadžiosmanovića u uniformi hrvatske vojske i sa trakom na ruci na kojoj je pisalo HVO. Istog momenta otišao sam u

Predsjedništvo države i zatražio od predsjedavajućeg Predsjedništva Alije Izetbegovića odgovor na pitanje što to znači. Iz te činjenice moglo se zaključivati da je on predao sve ovlasti države, a u tom momentu i glavnu ovlast, a to je obrana jedinstva državne teritorije u Hercegovini, HDZ-u koji stvara novu paradržavu, istu onakvu kakvu oružjem pokušavaju stvoriti Srbi, a mi možemo samo čekati kada će i Hrvati upotrijebiti ista sredstva. On mi nije mogao reći ništa više nego da je on sve što se tiče koordinacije rada u obrani povjerio tom čovjeku, a kao razlog zbog čega je to učinio, naveo mi je činjenicu, koja je meni od ranije bila poznata, da je porodica tog čovjeka bila tokom Drugog svjetskog rata proustaška i da će on znati i moći mnogo lakše sa ovim novim ustašama razgovarati i sa njima naći zajednički jezik. Ne moram kazati da sam bio još više zgranut ovom izjavom, jer je ona sadržavala konstataciju da je Izetbegović i sam ocijenio HVO kao ustašku postrojbu, a ipak je pristao da joj preda u ruke sudbinu Hercegovine. Pogreška je bila dvostruka. Naime, HVO je bila nacionalistička a ne ustaška tvorevina, jer bi u tom slučaju branila cjelovitost Bosne i Hercegovine, kao što je to činio HOS. Druga pogreška je bila u tome da se uopće dopušta u jednoj državi da se donose odluke o političkoj podjeli unutar oružanih snaga koje su apsolutno morale ostati jedinstvene i pod jedinstvenim strateškim rukovodstvom. Nakon tih riječi ostao sam paraliziran, jer su mi one otkrile moje ranije sumnje o tome da SDA ima obimne duhovne i političke veze sa onima koji su u toku prošlog rata surađivali sa ustaškim režimom u borbi, kako su oni govorili, protiv komunista Ostao sam zgranut takvim Izetbegovićevim odgovorom i otišao sa mislima o tome kako je Hercegovina već na samom početku rata predana na raspolaganje Tuđmanu i njegovim zločincima, koji su već počeli paliti i minirati muslimanske i srpske kuće, rušiti džamije i pravoslavne crkve (Episkopalnu crkvu na Brankovcu u Mostaru i manastir Žitomislič) i progoniti Bošnjake muslimane i Srbe pravoslavce iz Srednje i Zapadne Hercegovine. Izgubljena bitka oko Hercegovine i to ona koja je morala biti vođena ne samo protiv srpskih nego i protiv hrvatskih pretenzija na nju, posljedica je loše i kapitulantske politike vrha SDA i nikada objavljenih i nama sasvim nepoznatih i od naše javnosti nikada prihvaćenih dogovora između dviju nacionalnih stranaka (SDA i HDZ), u koju su raznim ideološkim i demagoškim manipulacijama, ali i novcima, bili uvučeni neki tadašnji vodeći predstavnici bošnjačkih stanovnika Mostara i Hercegovine,

a da nisu imali pojma kuda ih sve to vodi i sa kakvim se to konačnim političkim ciljevima radi. Mada je od samog početka bilo jasno da sve to niti kuda vodi, niti bilo kome išta donosi, osim, naravno, onima koji tu igru vode, a koji sjede uglavnom u Zagrebu i u Sarajevu, služeći se svojim lokalnim pristalicama kao instrumentima ostvarenja svojih zamisli, ostavljajući i njima mrvice sa kanibalske trpeze svojih igara i odlučuju o sudbinama hiljada ljudi i cijelih krajeva, a da za to nemaju nikakvo pravo ili ovlaštenje ni u ustavnim odredbama na kojima se temelji naša država, ni u političkoj volji naroda, ni u tradiciji muslimanske ili bošnjačke politike, niti u stvarnim interesima očuvanja našeg naroda i domovine koji su bili napadnuti i izloženi okupacijama, nasiljima i konačno genocidu. Sve posljedice zbivanja između 1990. i 1996. godine, zatim sve ono što se dogodilo do danas, padaju u cijelosti na glave vodećih ljudi stranke SDA u Sarajevu i Mostaru i njihovih pomagača iz stranaka sa kojima su zajedno vladali.

Znajući sve to i vidjevši da ni nakon godina u kojima su se pokazale sve štetne posljedice takvih dogovora i politika nema pomaka u stvaranju makar koliko toliko podnošljive situacije za Bošnjake koji žive na prostorima Hercegovine i u Mostaru, zaključio sam da bi se morali konačno svesti računi i kazati puna istina svima onima koji su stvarali takvo nenormalno i nepodnošljivo stanje i koji su svojim malim znanjem ili neznanjem, nekompetencijom, nesavjesnošću i spremnošću da se nagađaju i o bitnim uvjetima za opstanak naše države i bošnjačkog naroda, doveli Hercegovinu u stanje potpunog raspada svih elemenata normalnog života osim pukog preživljavanja u uvjetima otvorenog nasilja koje i danas još uvijek po njoj posvuda cvjeta. Naime, sve ono što se događa na teritorijima na kojima HDZ ima vlast nije ništa drugo nego otvoreno i mnogostruko nasilje nad ljudima drugih vjera i nacija koje se vrši sa ciljem da im se pošalje jasna poruka kako su na tom prostoru nepoželjni i da ih se stalnim političkim, pravnim, ekonomskim i psihološkim pritiskom prisili na iseljavanje, onako kako su u toku i odmah nakon rata bili prisiljeni brojni Bošnjaci da se isele u Sarajevo i širom svijeta, a Srbi da se povuku na teritorije pod srpskom okupacijom ili u Srbiju, sa kojih su Bošnjaci na isti način bili prethodno protjerani i prisilno iseljeni. Treba, najzad, otvoreno reći istinu o tim zbivanjima i o njihovim autorima, istinu o Mostaru, kao centru svih intriga oko Hercegovine, kao najžalosnijoj od svih žalosnih historija u

cijeloj našoj Bosni i Hercegovini. Ova istina je najžalosnija zbog toga što su sve druge teritorije bile otete silom, a Hercegovina je takoreći dogovoreno predana prije nego što su i nastale borbe oko nje i prije nego li je HDZ sa HVO i HV poduzeo otvorenu agresiju na njenu teritoriju i otvorio lov na Bošnjake. Treba konačno nazvati sve stvari njihovim pravim imenima i, ako ništa drugo, suočiti tamošnje ljude i nas sve, koji se smatramo Bosancima, sa mogućnošću da vidimo stvari onakvima kakve one stvarno jesu, a ne onakvima kakvima ih predstavljaju oni koji su svojim radom ili neradom stvorili postojeće stanje, tj. sa istinom o djelovanju sukobljenih nacionalizama i oligarhija koje su u stanju svagda da se sporazumiju na račun naroda i koje sadašnje stanje koriste za svoje uske interese, skrivajući ih pod velom nacionalnih interesa, pa neka onda sami biraju. Ionako se na kraju o njima radi.

Kako sam doživio Mostar prije rata, u ratu i nakon njega

Započeo sam govor o mogućim uzrocima propadanja Mostara i Hercegovine ispričavši ono što sam doživio u Mostaru kada sam u njega došao i to po prvi put u političkom kapacitetu čovjeka koji organizira jednu stranku. Već tada sam uočio kako kod nekih istaknutih ljudi u Mostaru ne postoji jasno i kritičko gledanje na svjetsku situaciju u cjelini a posebno na stanje u našoj tadašnjoj državi i karakteru i dubini krize u kojoj se ona našla, što zbog unutarnjih protivnosti, a što zbog pritiska koji je dolazio izvana. Drugi put sam imao prilike ne samo da vidim kako stoji sa mišljenjem ljudi nego i kakvi su rezultati razvoja u kojem je i ono što su ljudi mislili, kako su razumijevali situaciju i na nju djelovali, imalo znatnog udjela, a rezultati su bili stravični. Radilo se o drugoj godini rata godini, kada sam sa velikim nestrpljenjem odlučio da pođem na put u inozemstvo upravo preko Hercegovine, a ne avionom i to sa namjerom da vidim Konjic, Mostar, Jablanicu, Čapljinu, Ljubuški i posebno Dubrave, gradove i krajeve u kojima su živjeli mnogi moji poznanici, bivši studenti i stranački prijatelji, kolege i brojni rođaci moje žene, a o kojima nisam imao informacija ili su one bile šture i neprecizne. Gledajući, naime, iz sarajevske perspektive na prilike u Hercegovini, nisam imao pojma da je zločinački duh ustaštva očišćenog od starčevićanskih predrasuda o muslimanima kao dijelu i cvijeću hrvatstva, a koji su u novoj Tuđmanovoj interpretaciji, umjesto „cvijeća“ hrvatstva, postali „Balije“ koje treba istrijebiti (Smrt Balijama i protjerajmo Balije bile su parole koje si mogao vidjeti na svakom saobraćajnom znaku od Mostara do Splita), počinio toliko zla Mostaru i Hercegovini, sve dok nisam 1994. godine po prvi put nakon otpočinjanja rata došao u Mostar i iz njega nastavio put prema Splitu i trajektu za Italiju. Istina, ja sam, unatoč rezervama prema onome što sam od ranije znao o mentalitetu ljudi iz Zapadne Hercegovine, ipak imao iluzije u katoličanstvo i hrvatstvo tih ljudi. Iluzije su nastale zbog toga što sam se sa nekima od tih ljudi zajedno borio protiv nametanja neravnopravnog položaja i diskriminacijama raznih vrsta prema Hrvatima uopće i prema hercegovačkim Hrvatima posebno i nikako nisam mogao pretpostaviti da bi bilo ko mogao bez značajnog protivljenja tih ljudi sa tolikom žestinom mržnje

i zlog duha, sa toliko sistematičnosti u vršenju zlodjela, postupati prema ljudima sa kojima su više stotina godina u miru živjeli i to od svog doseljavanja na prostore nekadašnje Bekije, pa do nasilnog prisvajanja cijele teritorije Zapadne i Donje Hercegovine izuzev dijela oko Mostara. Mostar je u to vrijeme izgledao stravično. Lijeva obala Neretve bila je sistematskim granatiranjem totalno srušena. Moglo se jasno vidjeti da su pojedinačne kuće bile gađane u tolikoj mjeri i ponovljeno da bi bile srušene sistematski i nepopravljivo i to od vrha do temelja zgrada i sa očitom namjerom da se u njima zatre svaki znak života, čak i svaka pomisao na mogućnost obnavljanja života. Osobito je to sistematski urađeno na desnoj obali Neretve na dijelu kojeg su uspjele održati snage Armije Bosne i Hercegovine i branioci Mostara. Jedna bliska rođaka moje žene stanovala je u poznatoj Šantićevoj ulici, pa sam otišao da vidim što je sa njenom porodicom, a zanimalo me je i dali je u tim turbulentnim prilikama ostao živ i u kakvom je stanju moj drug, rođak i prijatelj iz najranijih dana i tokom cijelog života, profesor Besim Ibrahimpašić sa porodicom sa kojom je živio na desnoj obali Neretve. Kad sam došao na mjesto gdje je nekada bila ta lijepa ulica i potražio kuće u kojima su stanovali brojni meni poznati ljudi, nisam našao ništa osim nekih stravičnih podrumskih prostorija ukopanih u zemlju u kojima su, kao u filmovima strave i užasa, živjeli neki ljudi izbezumljeni od patnji i strahova tokom gotovo dvije godine ustaškog terora. Na strašnu sliku porušenog Mostara i to onog dijela gdje su pod stalnom artiljerijskom, puščanom, mitraljeskom , bombaškom i svakom drugom paljbom preživljavali njegovi stanovnici na ovom djeliću desne i cijeloj lijevoj obali Neretve, bio sam užasnut. Ali još više me je užasnula stravična realnost desne strane obale Neretve koja je bila „slobodna“, tj. činjenica da je ona ostala cijela i netaknuta, izuzimajući uski granični prostor kojeg su držale snage Armije Bosne i Hercegovine. Još stravičnije je djelovala činjenica da je ta desna strana cvjetala, bila puna otvorenih i bogato snabdjevenih kavana, klubova, radnji punih svakovrsnih roba i veselih ljudi koji su očito imali mnogo novaca i bili prezadovoljni samim pogledom na sve ono što su tako olako stekli, dok je na lijevoj strani carevala očita bijeda, sve velike zgrade bile u ruševnom stanju, a ljudi izgledali nestvarni i kao da su došli sa nekog drugoga svijeta i puni vidljivog osjećanja nevjerice i čuđenja nad ovim svijetom i ljudima u njemu. Taj kontrast je govorio sam za sebe i više od svake riječi o zloćudnosti koja stanuje na jednoj i

dobrodušnosti i osjećajnosti koja je uvijek u korijenu nemoći, s druge strane. Vidio sam mnogo u svom životu i tokom Drugog svjetskog rata u kojem sam doživio da gledam porušene i zapaljene cijele gradove, doživio da moj Ključ, rodno mjesto mojih djedova, bude totalno spaljen, da moj rodni grad Banja Luka bude svirepo bombardiran od strane savezničke avijacije, ali ta slika Mostara i ljudi u njemu, u to proljetno vrijeme 1994. godine, nikada mi neće izaći iz glave. Slika me je podsjećala samo na Staljingrad, ali bez onog završnog veselja i radosti ljudi koji su izlazili iz podruma i brloga u kojima su preživljavali u vrijeme kada je neprijatelj bio pobijeđen i protjeran. Mostarci tu radost nisu dočekali. Mislio sam tada, a i danas o tome često mislim, ko su i kakva su mogla da budu ta ljudska stvorenja kad su uspjeli sve to preživjeti, a koliko je zloće i ljudske bijede, koliko nemorala i mržnje je moralo biti u onima koji su ih na takav način mučili, kakve su im duše i osjećanja bili, kakvi su im vjera i moral bili, jesu li imali išta ljudsko u sebi kada su mogli sve to zlo počiniti i to bez ikakva razloga i povoda osim besmislenih, somnambulnim, suludih, užasnih i bezočnih ideja svojih vođa - osobito onih koji su sjedili u Zagrebu (Tuđmana i Šuška), natopljenih vjekovnom mržnjom prema svemu što je muslimansko. Znao sam da su Boban i bratija mu svi odreda bili ljigavci, prevaranti, kriminalci i izvršioci zala najniže vrste. Znao sam iz svojih izvora da je Boban autor zločina nad Blažom Kraljevićem, čitao sam njegovo sramno pismo plemenitom čovjeku kardinalu Kuhariću i mnoge druge stvari, poznavao sam i Bobanovu prijeratnu kriminalnu karijeru koju mi je ispričao pokojni Stipe Šuvar kada sam ga vidio u Zagrebu tokom rata, koji je duboko žalio što mu je kao zemljaku (Imotski i Grude su blizu jedan drugome, a Boban je radio u Imotskom, pa ih je to nekako povezivalo i posebno činjenica da je Boban bio uzoran komunista) pomogao da ne dobije šest godina zatvora na sudu u Splitu zbog kriminala u firmi koju je vodio. Iz svog osobnog iskustva i spoznaja o ratu, a pogotovo onom što se zbivalo u Sarajevu tokom rata, znao sam da su rat i ratna zbivanja veoma privlačni za kriminalce svih vrsta, jer tada ne važe uobičajena pravila ponašanja, nema zakona, a ubijanje, kao ultimativni zločin, nije zločin nego često se smatra herojskim djelom (kako to dokazuje odnos nekih naših ljudi prema takvim zločincima i masovnim ubojicama kao što su Karadžić i Mladić). Ipak, susret sa onim što sam vidio u Hercegovini, a vidio sam da su sve bošnjačke muslimanske kuće bile pojedinačno

minirane tako da ih je bilo nemoguće obnoviti, kao i da su korijeni voćaka bili zaliveni kiselinom, a nasadi povrća uništavani preoravanjem, a ono što sam vidio u Mostaru osobito me je i odista duboko potreslo i pomislio sam tada, a i sada mislim isto, kakva je to svijest o ljudskom životu i zakonima ljudskog morala kada je moguće da jedan narod koji sebe smatra katoličkim, tj,. kršćanskim i tvrdi da slijedi Kristov nauk i milost Majke božje, kakva je to jadna zemlja iz koje dolaze takve ideje, akcije i njihovi izvršioci, a u koju smo polagali nade i za koju smo se borili mnogo prije nego su se pojavili razni Tuđmani, Šušci ili Bobani, kako su mogli spasti na to da vode ovakvu politiku i da među najžešćim izvršiocima te politike budu i neki navodni intelektualci i crkvena lica. Kad sam, nakon svega što je poznato, vidio da niko iz Katoličke crkve nije reagirao anatemom na tolike zločine, kao onaj u Ahmićima ili u i oko Prozora, Vrbanji kod Bugojna, Gornjem Vakufu, Mostaru(osobito mi je ostala u sjećanju na hrvatskoj TV prikazana grupa od osamnaest mladića koje je HVO zarobio i koje je slikala i javnosti prikazala jedna i danas aktivna zagrebačka novinarka, a o kojoj se ne zna ni trag ni glas, a dotična frajla o svemu šuti kao zalivena i krije zločince koje najvjerojatnije dobro poznaje), tada sam shvatio da je pitanje u tome dali je Katolička crkva koja to sve mirno gleda i čak i pohvaljuje, još uvijek Kristova crkva, ili je neka zasebna organizacija koja provodi namjere nekog političkog plana koje su izvan svake vjere i ne odgovara ni jednom jedinom principu kojeg je njen stvaralac i učitelj Isus Krist postavio, jer je on bio učitelj ljubavi i opraštanja, sasvim opravdano i da je i ono sastavni dio ukupnog problema sa kojim se danas suočavamo. Koliko samo ima zlobe, neljudskog i nehumanog u svemu tome, koliki je to manjak osjećajnog potencijala i humanosti trebalo u sebi nositi i doživjeti, koliko je anti ljudskog i anti kršćanskog trebalo imati u glavama, a da sve to bude skriveno pod izopačenim kršćanskim osjećanjima kako postoje ljudi koji ne zaslužuju poštovanje i milost i to kao historijska ljudska, duhovna i kulturna grupa. Nisam mogao da shvatim kako je moguće da se sve to učini jednom gradu i jednom bogom danom kraju, koji je, na kraju krajeva, zajednički grad i kraj dat svim ljudima i pogotovo onima sa kojima se svagda živjelo u miru i koji nikada nisu pokazali bilo kakvu nelagodu, a kamo li protivljenje činjenici da su se u njihov grad počeli masovno doseljavati katolici i kasniji Hrvati i postajali njihovi sugrađani, da su stvarali svoje institucije i djelovali

u čisto muslimanskoj sredini kao da je oduvijek bila njihova. Što je to iz dubine njihovih svijesti provalilo pa su mogli počiniti toliko zla, da ljude zatvaraju u logore i podvrgavaju neljudskim uvjetima života, da ih biju i muče, da im otimaju njihovu zemlju, zasipaju voćke kiselinama kako bi prestale rađati i živjeti, da miniraju njihove kuće i vrše takve zločine nad njima kakvi su do tada opisivani samo u fantastičnoj literaturi, ali ne i viđeni među nama. A ja sam takve stvari vidio u prelijepom kraju nazvanom Dubrave i kod bliskih rođaka moje žene. U cijelom kraju, od Ljubuškog, preko Čapljine do Maslina i Stolca, vidjela se ruka rušitelja i istrebljivača, ruka otimača tuđega dobra. Svagda od tada, kad bi god došao u Mostar, Ljubuški, Vitinu, Stolac, Počitelj, Čapljinu i u Dubrave, nisam mogao da se otresem tragičnog osjećanja velike težine zbog svega što se tamo nakon 1990. godine zbilo, a što je uništilo jedan divan grad i posljedično cijelu Hercegovinu i dovelo u stanje beznađa jedan cijeli divan svijet po mnogim osobinama i osobito temperamentu i načinu komunikacije toliko drugačiji od našeg bosanskog i mog krajiškog adeta, a ipak toliko nam sličan. Hercegovina je najljepši cvijet u božjoj bašći poklonjen nama Bošnjacima i svim drugim bosanskim ljudima. Ono što mi je bilo još više začudno i što me je brinulo je stanje opće svijesti i kulture tog svijeta koji ne vidi i ne osjeća nenormalnim i nelogičnim, na kraju i anti estetskim i glupim, samu činjenicu da jedna divan grad postoji kao dvije polovine koje nemaju nikakve vizualne, civilizacijske, kulturne, duhovne, historijske i estetske veze i da se na tome insistira, mada je to na vidljiv način protivno cijeloj historiji i neizbrisivosti njenih tragove na licu tog grada. Zar ti ljudi-neljudi ne shvaćaju i ne vide da se time za uvijek uništava ona iskonska ljepota jedinstva tog grada, jedinstva njegovog ambijentalnog situiranja i njegove historije, koja kulminira upravo u mostu i kao ideji i kao konkretnom djelu ljudskih ruku, da je to negacija ne nekog određenog konkretnog protivnika, ako se o takvom uopće može govoriti, nego originalne kulture Mostara koja je stoljećima stvarana. Zar im ne bode oči narušavanje njegove predivne jedinstvene arhitektonske i urbane strukture iz koje je proizašlo ono fino zračenje koje se može osjetiti još samo oko Starog mosta, na što je Mostar sada u stvari reduciran. Mada su zli ljudi pokušali i to preživjelo jezgro Mostara, koje je obećavalo njegovu obnovu, pokušavali srušiti ono je obnovljeno obnovom mosta i tako stvaranjem realne mogućnosti da se i cijeli grad u obnovi podredi i odredi

upravo prema toj svojoj krucijalnoj točci. Ništa drugo mi ne može objasniti tu činjenicu unakazivanja jedne predivne urbane cjeline nego zaključak da se tu radi o primitivnoj stočarskoj nomadskoj svijesti koja je prekrivena tankim velom pseudo kulture i krivo shvaćenog kršćanstva, kao i uvjerenju da se ispod tog tankog pokrivača nalazi netaknuta agresivna stočarsko-nomadska svijest, jedno shvaćanje i način života i ponašanja koje zna samo razarati, uzimati i na kraju uništavati. Ali, stvari se događaju u jednom momentu, a pripremaju u dugim ranijim vremenima. I ovo što se dogodilo Mostaru nije moglo doći samo od sebe i preko noći, nije to bilo božje davanje nego ljudsko činjenje.

Bio sam u Mostaru i prije izbora 1990. godine. Mislim na to da sam tada po prvi put bio u nekoj političkoj misiji, dok sam ranije dolazio iz privatnih razloga i za lično zadovoljstvo. Tada, kad sam došao da razgovaram o političkom momentu nije mi se svidjelo kako tamošnji i to navodno najugledniji i najpametniji ljudi grada, ne shvaćaju i ne razumijevaju moment u kojem se nalazila naša zemlja i naš bošnjački narod. Ljudi su bili potpuno dezorijentirani i što je najvažnije, nisu shvatili što se zapravo u cijeloj našoj zemlji zbiva. Niko od njih nije shvatio da se pod borbom za demokraciju i slobodu ruši jedan cijeli sistem odnosa i vrijednosti koji nije imao dubokog temelja u historiji i kulturi tog svijeta, ali je donio i neke značajne pozitivne pomake. Ljudi nisu bili svjesni da pada jedan politički i moralni poredak i da su sudbinu zemlje uzeli u ruke oni koji su imali potpuno suprotne ideje, moralne vrijednosti i način mišljenja, da su to bili radikalni nacionalni pokreti i njihovi predstavnici. Stoga nisu razumijevali ni prirodu izbora pred kojima su se u ljeto 1990. godine nalazili. Mislili su da su to rutinski politički izbori, izbori za novo politički otvorenije i za demokraciju spremno državno rukovodstvo, te da su to izbori koji neće dovesti do većih, a pogotovo radikalnih promjena u sistemu vrijednosti i u načinu funkcioniranja institucija države i društva. Nisu shvatili da se u tom času ne radi ni o čemu drugome nego o rušenju komunizma i zatiranju svega onoga što je on uspostavio i donio, da su to nacionalni, a ne politički izbori i da su komunizmu izbrojani dani i na svjetskoj i na našoj lokalnoj sceni, a što se onda drugo traži kod nas nego da stvari ocjenjujemo obzirom na konačne posljedice koje će propast dotadašnjeg sistema donijeti u životu naših ljudi i cijelog društva. Ljudi jednostavno nisu mogli da pomisle da će pad komunizma i dolazak na vlast nacionalnih

pokreta vratiti kolo historije unazad za koji stotinu i dvadeset i više godina, a u nekim aspektima čak i nekoliko stoljeća unazad, tj. u vrijeme kada na ovim prostorima nije bilo muslimana i islama, da će se postaviti pitanje opstanka Jugoslavije, sistema vlasničkih odnosa, ekonomskog sistema i cijelog sistema vrijednosti kao i osnovnih mehanizama po kojima društvo funkcionira i da će doći do onog efekta koji se naziva „prvobitna akumulacija" kapitala, koja će omogućiti da se iz dotad vladajućeg društvenog kapitala, koji će nasilnim putem biti pretvoren u privatni, utemelji jedan sasvim novi sistem vlasničkih, ekonomskih, političkih i pravnih odnosa među ljudima. Ljudi pogotovo nisu shvaćali da će sve to biti realizirano na krajnje agresivan način i uz primjenu velike doze gole sile, bez koje, kako nas to historija uči, nikada nisu bile moguće velike i pogotovo one nenormalne i nelogične, protivne kulturi, društvene promjene i promjene u strukturi i načinu funkcioniranja društva. Osobito bošnjački dio stanovništva nije pomišljao da će obnavljanje konteksta stvaranja nove historije na našem prostoru donijeti i pokušaje uništenja Bosne i Hercegovine koju ti nacionalni pokreti (srpski i hrvatski) nikada nisu htjeli priznati kao historijsku, državnopravnu i političku činjenicu, tako da se moglo očekivati svašta, a najmanje demokracije u smislu slobode i ravnopravnosti svih ljudi, dakle, da se nije moglo očekivati ništa dobro. Zbog toga nisu mogli ni znati, a nažalost to nisu znali niti su htjeli saznati i to ne samo obični ljudi nego ni njihove nove vođe, mada je bilo mnogo znakova da se u Bosni može očekivati ono najgore, tj. razaranje njenog državnog tkiva, te da se upravo zbog te realne mogućnosti mora stvarati jedna nova demokratska većina koja bi bila utemeljena na istim idejama na kojima je ostvaren mirni pedesetogodišnji razvoj, ali sada bez komunističkog i totalitarnog duha i bez političkog nasilja i uz programiranu i planiranu suradnju svih u okviru jednog bosanskog ili probosanskog pokreta, a ne separatistički orijentiranih nacionalnih pokreta od kojih su dva bila samo puke filijale stranih politika koje su oduvijek bile neprijateljske prema Bosni i Hercegovini i koji su se zasnivali na separaciji unutar Bosne i Hercegovine i na povezivanju sa tzv. maticama izvan nje što je trebalo biti samo prva faza totalne separacije na nacionalnoj osnovi. Nažalost, svi značajniji i masovniji politički pokreti koji su nastali 1990. godine su odabrali put nacionalne političke konstitucije, a time ujedno i podjele, tražeći demokraciju u podjeli i posredstvom nje, a ona iz toga puta nije

mogla proizaći. Ono što je najtragičnije u cijeloj toj stvari je činjenica da vođe bošnjačkog muslimanskog pokreta nisu shvatile da Bošnjaci muslimani, ni zbog unutarnjih odnosa, a ni zbog stava zapadnog svijeta prema muslimanima uopće, pa i njima, jer su svi muslimanski politički pokreti i lideri bili već okarakterizirani kao islamski fundamentalisti, ne mogu sami vladati ili biti prevladavajući element u jednoj europskoj multinacionalnoj državi sa takvim odnosom snaga kakav je postojao u Jugoslaviji i posebno u Bosni i Hercegovini. Međutim, ono što oni nisu shvatili je istina da su Bošnjaci muslimani mogli biti na čelu jedne bosanske političke formacije u kojoj bi bili svi bosanski patrioti i snage koje su Bosni i Hercegovini donijele državnost i pola stoljeća mirnog i stabilnog ekonomskog, socijalnog, kulturnog i političkog razvoja, da je taj razvoj bio realan, unatoč svim teškoćama kroz koje je društvo prolazilo i svim devijacijama kojima je zbog rigidnog političkog mišljenja i sistema totalitarne politike bilo izloženo i da samo jedna takva grupacija sa idejom kontinuiranja dobrih, a kritike loših strana prošlog sistema, može osigurati kontinuitet održanja države i osigurati tranziciju društva u demokratske političke i ekonomske odnose. Da bi nastala takva politička formacija ona se morala temeljiti na redukciji svih separatnih političkih interesa i ciljeva i staviti u centar svog programa, aktivnosti i interesa samo ono što je za sve bitno i važno, a to je da je Bosna i Hercegovina, napokon i nakon toliko teških iskustava u ranijoj historiji, očuvala ono što je njeno dosadašnje najvažnije političko dostignuće i što ima najveći značaj za budućnost njenih stanovnika što je od najvažnijeg značenja, a to je njen teritorijalni i državnopravni integritet kao historijske tvorevine i da samo tako može osigurati onoliko samostalnosti koliko joj to bude optimalno moguće ostvariti u općim odnosima tadašnjeg vremena. Najvažnije je bilo ne dozvoliti razvoj separatističkih nacionalističkih ideja, politika i političkih pokreta, ili barem svesti njihov značaj i ulogu na najmanju moguću mjeru, ali svakako ne dozvoliti da oni odlučuju o njenoj sudbini. Međutim, bez obzira na moguće dobre želje i zamisli, zbog svog rigidnog i apsurdnog antikomunizma, i to u situaciji kada sam taj komunizam napušta historijsku pozornicu, oni su odbacili svaku mogućnost suradnje sa vodećim snagama bivšeg režima koje su se i same izjasnile za radikalne političke reforme i osudili sebe na suradnju sa najvećim i višestruko dokazanim neprijateljima države Bosne i Hercegovine, što se

pokazalo fatalno za zemlju i državu, za sve njene stanovnike i posebno za bošnjački narod. Naime, suština najavljenih promjena je dovodila u pitanje opstanak države Bosne i Hercegovine i na to je bilo nužno koncentrirati najveću pažnju, dok su ideološke razlike tu bile od manjeg značaja. Vođenje nacionalne i nacionalističke politike u zemlji tolike izmiješanosti i hiljadugodišnje multilateralne tradicije bilo je katastrofa, što se ubrzo i pokazalo. Sve je otišlo u zrak i mrak podjela, a totalitet nacionalnog zamijenio je do tada vladajući totalitet društvenog i političkog, samo na još gori i zloćudniji način. Sve se to moglo dobro vidjeti, mada se moglo i predvidjeti, odmah nakon izbora. Nakon izbora 1990. godine u Mostaru sam boravio prvi puta u januaru 1991. godine, a potom, više puta tokom 1991 i 1992. godine. Već prilikom prvog dolaska u Mostar, nakon formiranja nove demokratske vlasti „tri narodne stranke“, posebno nakon obilaska cijele Hercegovine koju sam obišao kao poslanik i novoizabranoj Narodnoj skupštini Bosne i Hercegovine i član više njenih odbora, mogao sam se uvjeriti da Hercegovinu čeka teška budućnost. Tom sam prilikom posjetio Trebinje, Gacko, Nevesinje, Ljubinje, Stolac, Dubrave, pa onda desnu obalu Neretve od Čapljine, Gruda, Posušja, Vitine, Ljubuškog i Ličtice (Širokog Brijega), i tokom tog obilaska imao sam priliku da već tada vidim i naslutim zlu sudbinu lijepe zemlje Hercegove. Na konferenciji za štampu, koju sam nakon tog putovanja držao u Mostaru, 20 januara 1991. godine, otvoreno sam Mostarcima rekao da mi stvari u Hercegovini izgledaju čudno, veoma loše i da se na osnovu onoga što se može vidjeti, mogu očekivati još gore stvari. Rekao sam da se tu ne radi o demokratskim nego o nacionalno definiranim promjenama i vezanju Hercegovine s jedne strane rijeke Neretve, za Srbiju, a za Hrvatsku onog dijela koji se nalazi s druge strane Neretve. Rekao sam da se golim okom vidi kako je već izvršena nacionalna podjela zemlje na istočni - srpski i zapadni - hrvatski njen dio, a da je Hercegovina preostala u svom prvobitnom i originalnom i jedino mogućem značenju ostala samo na uskom pojasu uz Neretvu, te da Konjičani, Jablaničani i Mostarci dobro paze da ne budu bačeni u rijeku, posebno ako ne znaju plivati, jer kako se stvari razvijaju, to bi im mogla ostati jedina solucija za spas kada se nađu između dva nacionalistička žrvnja. Nigdje, ni na istočnoj, ni na zapadnoj obali rijeke nisam našao ni djelić bilo ikakva znaka o Bosni i Hercegovini kao državi i kao zajedničkoj našoj domovini i kao vladajućem političkom subjektu. Na jednoj strani je bila

Tuđmanova Hrvatska, a na drugoj Miloševićeva Srbija. Sva ikonografija, svi znaci političke volje i sve što nova vlast donosi, bilo je obojeno nacionalnim srpskim i hrvatskim integralizmom (ovo je Srbija, ili ovo je Hrvatska, bile su najčešće parole na zidovima kuća, panoima i na drugim mjestima), a takvo stanje duha i ideologije i iz njih izvedena politika, nužno podrazumijevaju razaranje Bosne i Hercegovine kao jedinstvene države u njenim historijskim i ustavnim granicama. Zbog tih riječi upozorenja, koje sam izgovorio Mostarcima 20. januara 1991. godine, bio sam odmah kritiziran ni od kog drugog nego od Mugdima-Mugde Karabega, tada dopisnika „Oslobođenja" ili nekog beogradskog lista („Borbe"), koji mi je u svom izvještaju sa navedene konferencije održao lekciju o Mostaru i njegovoj čvrstoj bosanskoj i demokratskoj jugoslavenskoj orijentaciji, o duboko usađenoj komunističkoj svijesti Hercegovaca i njihove solidarnosti, osobito u Mostaru itd, itsl. Svi vidljivi znaci državnog identiteta, kao što su slike, natpisi, parole, pozdravi, uzvici i diskusije ljudi, ako oni uopće govore o njihovom raspoloženju i prevladavajućem mišljenju, su govorili suprotno mišljenju tog tada istaknutog novinara. Sve je to bilo u znaku krajnjeg nacionalizma i identifikacije sa Beogradom ili Zagrebom, već prema tome u kojem ste dijelu Hercegovine boravili. Ali ljudi često puta vide samo ono što žele vidjeti, a ne ono što jeste, pa tako ni Mostarci nisu vidjeli izmijenjenu sliku Hercegovine nego su i dalje gledali samo svoje iluzije. Posljednji put, prije izbijanja rata i početka opsade Sarajeva, boravio sam u Mostaru u početku aprila 1992. godine. Zapravo sam došao u Mostar da sa Bajzidom Tikvešom, mojim prvim i najdosljednijim suradnikom u Hercegovini i u dogovoru sa Mariofilom Ljubićem, kojeg sam jako volio i cijenio kao čovjeka i sa kojim sam u Skupštini Bosne i Hercegovine, a kasnije i u prvoj fazi pregovora u Ženevi, sve dok ga Mate Boban nije eliminirao kao predstavnika Hrvata u Delegaciji države Bosne i Hercegovine na pregovorima u Genevi, veoma dobro surađivao, a koji je to moje povjerenje kasnije svojim ponašanjem i urođenom uljudnošću i taktom, u nekoliko prilika sasvim opravdao, provjerim stanje na tržištu oružja koje je u tom momentu imalo snažan centar upravo u Zapadnoj Hercegovini. To istraživanje o cijenama oružja je bilo instruktivno, jer mi je otkrilo kakvu spekulaciju i lažnu sliku o kupovini oružja stvaraju neki ljudi iz SDA koji su se time bavili. Istovremeno sam namjeravao ponovno otići i u Nevesinje(gdje sam nekoliko sedmica ranije prisustvovao đenazi brata

mog prijatelja rahmetli Midhata Šibonjića kojeg su četnici ubili u Sarajevu odmah u početku rata), pa sam morao proći kroz Mostar, zadržavši se u gradu samo toliko da sa Bajazidom odem do Ličtice i potom krenem za Nevesinje. Na putu sam bio u društvu sa tadašnjim sekretarom stranke MBO Salihom Fočom, a obojicu nas je do Nevesinja pratio tadašnji predsjednik regionalnog odbora naše stranke ing. Bajazid Tikveša. U Nevesinje sam išao povodom mnogih žalbi na nasilja Srba nad tamošnjim Bošnjacima i Albancima, jer su se mnogi članovi tadašnje stranke MBO i Albanci koji su tamo imali radnje, žalili da su izloženi učestalim napadima Srba, da im razbijaju radnje i pljačkaju ih, da im ograničavaju kretanje i slično i uopće da su stalno ucjenjivani i da žive u strahu. Išao sam da vidim što se to zbiva, zbog čega nema adekvatne reakcije snaga sigurnosti države Bosne i Hercegovine i da ocijenim je li moguće i kako je moguće, eventualno pomoći tim ljudima, ne samo članovima MBO, kojih je bio manji dio među tamošnjim muslimanima Bošnjacima, nego svim tamošnjim muslimanima koji će, kako se to dobro zna, bez obzira na međusobne političke i druge razlike, doživjeti istu sudbinu, tj. nož. A tamo sam konstatirao da su oni bili ostavljeni od svakog živa, a prvenstveno od njihovih vođa u Sarajevu koji i pored brojnih žalbi nisu u cilju njihove zaštite ništa poduzimali. Došli su samo pred izbore da im prospu iluzije i uzmu glasove i onda ih ostavili same sebi i lokalnim Srbima i sasvim ih zaboravili. Na taj put išli smo, kako sam kazao, Salih Fočo, Bajazid Tikveša i ja sa namjerom da na licu mjesta vidimo i ocijenimo što se tamo zbiva i da procijenimo što bi bilo moguće poduzeti, a na putu nam se pridružio i izvjesni Hamdija Šurković koji je insistirao da i on sa nama pođe u Nevesinje. Šurković je rodom iz Bjelimića, a nalazio se u Mostaru u posjeti kod sestre i insistirao je na tome da i on pođe sa nama, jer navodno ima dosta poznanika u Nevesinju i dobro poznaje taj kraj. Nekoliko dana prije tog puta sreo sam se u Sarajevu sa rahmetli Dervom Čupinom. On je već morao pobjeći iz Nevesinja zbog stalnih prijetnji koje su posebno njemu i njegovoj porodici, a i mnogim drugim istaknutijim muslimanima, stizale od brojnih velikosrpskih nacionalista koji su u to doba sasvim digli glave i nisu vodili računa čak ni o tome da se sa svojim prijetnjama javljaju anonimno. On mi je tom prilikom rekao da se vraća u Nevesinje, jer da je centrala SDA postigla neki sporazum sa SDS-om i da mu je sam Alija Izetbegović rekao da treba da se vrati u kasabu i prati situaciju i da na licu mjesta zastupa

interese SDA. Budući da sam ja još ranije (krajem februara) boravio u Nevesinju, a tada sam otišao u Nevesinje, kako rekoh, sa namjerom da prisustvujem đenazi brata mog prijatelja i člana moje stranke (MBO) rahmetli Midhata Šibonjića, koji je trebao biti ukopan u selu Bijenja, pa sam već tada imao priliku da vidim što se zbiva u kasabi, na jednoj strani i u kakvom dubokom zimskom snu žive, odnosno tavore, naši ljudi u tom mjestu Istočne Hercegovine i po selima oba dijela Nevesinjskog polja, na drugoj strani. Vidjevši sve to još sam tada rekao Dervi Ćupini da ne ide u Nevesinje, jer će, kao predsjednik SDA biti glavna meta napada i sigurno će odmah biti ubijen i da će se to dogoditi čim Srbi odluče da otvoreno napadnu Bosnu i Hercegovinu. Ne postoji ni najmanja mjera sigurnosti tvog boravka u Nevesinju, rekao sam mu, a ti znaš da će Srbi prvo pokušati da ubiju najistaknutije i najuglednije ljude kako bi se uništili oni koji bi mogli biti vodeći ljudi i koji bi mogli organizirati otpor, kako bi se time unaprijed onemogućila bilo kakva uspješna organizacija otpora među Bošnjacima muslimanima. On mi je kazao da se mora vratiti, jer je to od njega zatražio predsjednik stranke Alija Izetbegović i da će on, mada misli isto kao i ja, odnosno, mada zna da je za svaki snažniji i organiziraniji otpor već kasno, izvršiti taj nalog. Ja sam mu tada rekao da barem ženu i djecu ostavi u Sarajevu, ali izgleda da ona nije pristala da ga pusti samog da ide tamo, pa je tako došla s njim u Nevesinje gdje je doživjela ogromna poniženja muke i patnje. To joj je, nažalost, ostavilo užasne i neizbrisive tragove na duši, jer je morala da bude svjedok grozne likvidacije njenog muža, ali ne samo to, nego i sama da bude užasno maltretirana i ponižavana, a da to ne bude dovoljno pobrinuli su se kasnije i neki drugi ljudi, pa je ta žena kasnija maltretirana i od onih koji su i sami bili posredni uzrok njene tragedije, jer su ljude slali na mjesta na kojima nisu mogli opstati, a bez ikakve sigurnosne procjene ili osiguranja za njihov život. Još tada sam se sa Dervom dogovorio da mu svratim, ako budem dolazio u Nevesinje. U Nevesinju sam u sred gradića našao oko hiljadu četnika i što me je začudilo, među njima je bio dosta veliki broj uniformiranih žena. JNA je bila potpuno stopljena s četnicima, koji su bili pripadnici neke paramilitarne brigade ili odreda, čije je ime, ako nisam zaboravio, bilo Obren Zirojević, ali znam da je poticalo iz registra srpske ratne tradicije. Sjećam se gradskog hotela i guste dumagije u njegovim prostorijama. Mogao si gotovo nožem sjeći zrak gust od dima i svakojakih isparenja. Od mirisa

najgore šljivove rakije zvane brlja, napravljene od kiselih šljiva koje nikada ne uspijevaju sazrijevati na tim nadmorskim visinama i slanine i bijelog luka, koji je ispunjavao salu, nije se moglo disati, a oči su pekle. Tome treba dodati još i znojna isparenja iz raznih šinjela, koporana, vunenih đempera, šatorskih krila i druge odjeće koju su ti ljudi nosili na sebi, jer je napolju padala kišica, pa je čak bilo i susnježice. Nakon razgovora s ljudima iz grada i na dva sastanka u selima Gornjeg polja (Bijenja i Hrušti), koji su nam se požalili na strašan teror paravojnih snaga i Srba uopće, otišao sam do Dervine kuće i njegova pažljiva žena nam je napravila pravu nevesinjsku cicvaru na razgovor. Nisam znao da će mi to biti zadnji susret sa Dervom, tim finim, pametnim, odanim i veoma poštenim čovjekom. On mi se tom prilikom požalio na politiku koja se vodi u pogledu opreme muslimana oružjem i dao mi neke potvrde o uplatama koje su izvršili ljudi iz kasabe za puške, koje bi im trebale biti isporučene od nekih aktivista SDA iz Mostara. Mene je začudilo da su puške plaćane po 1.300 DM, a znao sam da se na tržištu, u Hrvatskoj i u Lištici, te iste puške gotovo javno prodaju, a kupuju se po 150 DM. Ili 125 UD. On mi je to dao i zamolio me da provjerim da li se u tim slučajevima radi o nekim špekulacijama, kao i zbog čega se obećane količine oružja ne isporučuju na ona mjesta gdje je oružje najpotrebnije, ako ni zbog čega a ono preventivno, da bi Srbi, za koje je bilo očito i vidljivo da se spremaju za napad na Bošnjake muslimane u Nevesinju, barem znali da ni muslimani nisu bez ičega u rukama i da i oni imaju nekakvu organizaciju za otpor. Ja sam mu tada rekao da pretpostavljam da su oni koji vode akciju pretpostavili da neće moći braniti sve teritorije na kojima žive Bošnjaci pa su neke od njih već unaprijed otpisali i da su mjesta, kao što su Trebinje, Bileća, Gacko, Nevesinje, Ljubinje i neka druga već u stvari halalili Srbima, a slično se sprema i u odnosu na neke krajeve koji su interesantni za Hrvate. Dervo mi je rekao da ipak pokušam nešto učiniti tim povodom, jer je tim aktom na svoj delikatan način, da nikoga ne optuži, ali da dadne do znanja barem nekom ko je neovisan, da u tom «čuvenom» i kako se ispostavilo krajnje jalovom poslu naoružavanja Bošnjaka muslimana, ima nešto loše, ružno i žalosno. Mnogo je, nažalost, toga i takvog bilo kod nas Bošnjaka i to ne samo tada, već godinama prije toga, sve od onda kad se izgubilo osjećanje bošnjačke časti i ponosa i nastupilo vrijeme koristoljublja i profita. To se pojavilo još od vremena kada se politika počela isplaćivati i donositi veliku

i laku zaradu, a nije kao ranije bila stvar ličnog angažmana i osobnog troška. U javne poslove su ljudi sada ulazili da steknu neku korist, a ne da daju nešto za interese javnosti, tj. zajedničke interese svih. Od tog vremena je u politiku nagrnulo mnogo ljudi niskog morala i svakog drugog načina ponašanja koje je bilo ispod standarda naše tradicije, a politika je počela polagano gubiti ugled i biti smatrana časnom djelatnošću u korist naroda. Tom prilikom smo, sa ljudima koji su se iskupili kod Derve, a bilo je i članova SDA i MBO, kao i na skupovima u Bijenji i Hruštima, govorili o prilikama i ja, a i Fočo i Tikveša smo im rekli da će sigurno biti napadnuti, da je potrebno o tome obavijestiti narod i pripremiti ga za ono što će se vjerojatno dogoditi, a ne lagati mu i uljuljkivati ga u sigurnost koje nema („Rata neće biti jer je za rat potrebno dvoje"), te da treba da kontroliraju (obavještajno) postupke srpskih snaga, ukoliko za to imaju mogućnosti. Koncentracija srpskih snaga je u tom malom gradiću bila velika i mora se pretpostaviti da oni žele raščistiti teren u pozadini Mostara i Konjica zbog strateškog značaja Nevesinja i oba njegova polja za kontrolu cijele doline Neretve i cijele Hercegovine i osobito za njenu istočnu stranu. Nevesinjsko polje je presijecalo teren na potezu na kojem Neretva pravi zaokret od gornjeg toka ka donjem toku rijeke unutar kojeg su smještene planine Prenj i Velež. Sa tog prostora se kontrolirao tok te rijeke, s jedne strane, od Uloga do Boračkog jezera, a s druge strane, postojala je mogućnost kontrole toka rijeke u Mostarskom polju, sa Grepka i sa Šatorove Glavice iznad sela Lokve u Dubravama. Upravo zbog ovog ogromnog strateškog značaja Nevesinjskog polja, poznatog još iz vremena osmanskih osvajanja Hercegovine, general JNA Perišić je svoje snage rasporedio upravo na ovom prostoru. Savjetovali smo im da organiziraju praćenje akcija srpskih političara, njihove sastanke, telefonske komunikacije (neko od naših je radio u pošti) i odlaske u Kifino selo, Gacko i Trebinje na dogovore, kao i da prate kretanje vojske, a da na prvi znak njihove pojačane aktivnosti, koja ne može značiti ništa drugo nego pripremu za napad na njih, treba da organizirano napuste Nevesinje i idu prema Boračkom jezeru i Konjicu, jer je to, u tim prilikama, najsigurniji pravac kretanja, a da nikako ne pokušavaju ići preko Grepka prema Mostaru gdje mogu biti na više mjesta sačekani u zasjedama i likvidirani, budući da će se kretati opterećeni sa djecom i starim ljudima i zbog toga biti mnogo sporiji, nego da se kreću u vojničkom poretku. Isto tako smo im savjetovali, da organiziraju straže i vrše nadzor putova i da

pripreme posebne ljude koji bi patrolirali na predviđenom putu povlačenja naroda, gdje ima dosta muslimanskih sela, da se narod sigurno izvuče iz klopke kakvu predstavlja Nevesinje. Nažalost, i tu je bilo nekih pojedinaca koji su tvrdili da se ne treba brinuti, da je ono što smo mi govorili samo propaganda i pokušaj umanjenja ugleda stranke SDA, a kao glavni razlog tome su navodili, da su oni i u Drugom svjetskom ratu sa Srbima nekako preživjeli, a i stranka (SDA) vodi računa o tome i da ima sporazum sa SDS, a ako ona nije rekla da će biti rata, onda ne bi trebali ni mi tako govoriti. Na sve to sam mogao reći samo da im ja govorim ono što mislim i da sam ja, evo po drugi put u kratkom vremenu i u ozbiljnim momentima, došao među njih, a da mi kažu kad im je ko od tih ljudi iz vrha SDA došao da vidi kako su i da ih uputi što treba da rade, a da o naoružanju i stvaranju organiziranih grupa ili slanju vojnih stručnjaka da ih organiziraju da i ne govorimo. Ako su preživjeli sa manjim žrtvama četnički teror tokom Drugog svjetskog rata, a ja znam koliko je samo muhadžira iz Nevesinja, Gacka, Bileće, Ljubinja i Trebinja došlo u Banja Luku 1941/2. godine, to ne znači da će se ponoviti takav odnos Srba prema njima i da je vjerojatnije da im današnji četnici sigurno neće oprostiti što su prije šezdeset godina preživjeli njihovu „osvetu Kosova" i da će se pobrinuti da ih sada definitivno likvidiraju sa tog prostora. Dali će se to dogoditi masovnim ubijanjem ili samo protjerivanjem, to još ne znamo, ali da će se to dogoditi nema više nikakve sumnje i da će to za Srbe u obje varijante biti definitivno rješenje pitanja muslimana na ovim prostorima isto tako i prema svim elementima iz kojih se daju očitati njihove namjere, nema sumnje. Posebno sam ih, kao što sam nešto ranije učinio i u Međulićima u Gacku, upozorio da novi rat neće biti ni u čemu jednak onom prošlom. Onda su išle puška na pušku i čovjek na čovjeka, pa smo mi muslimani u obrani svojih života imali daleko veće šanse, pogotovo u pogledu hrabrosti naših ljudi koji su branili svoje živote od napadača, a nisu osvajali tuđe, niti ubijali druge, a danas smo mi u situaciji da idemo sa puškama i revolverima protiv mitraljeza, topova svih kalibara, velikih i malih minobacača, tenkova i aviona, dakle, cijelog arsenala oružja i ratnog potencijala JNA koja ratuje za Srbe, što našu poziciju čini izuzetno teškom i složenom, čak unaprijed izgubljenom, osim ako ne budemo znali postupati krajnje pametno, organizirano i maksimalno odgovorno i veoma oprezno, čuvajući ljude i izbjegavajući otvorene sukobe gdje god je to moguće, a stupajući u borbu samo u

situacijama u kojima imamo realne šanse da se obranimo ili pobijedimo. Sve ono što smo pokušali tada učiniti da nagovorimo ljude da budu krajnje nepovjerljivi i oprezni prema srpskim namjerama je bilo uzaludno, jer su oni vjerovali onima koji su sklopili sporazume sa Srbima. Četnici su uskoro udarili svom snagom i prva žrtva zločina su bili Dervo i njegova supruga Majda. Dervo je zvjerski ubijen, a supruga je maltretirana, na način kako samo bijedna soldateska i zločinci najgore vrste mogu da postupe prema jednoj ženi-muslimanki. Veoma teške i crne slutnje su me ispunjavale prilikom povratka u Mostar, a sve je prevršio događaj na cesti, koja iz Nevesinja ide prema Grepku-prevoju na putu za Mostar. Na samom izlasku iz Nevesinja, prije šumice i serpentina koje vode kroz nju, sačekala nas je povelika grupa četnika prepriječivši nam put. Bili su očito pripremljeni za taj susret, jer ni od kuda nije ništa prijetilo masi od kojih hiljadu i više četnika koji su logorovali u Nevesinju, a ako bi i prijetilo tada bi bilo razložno staviti stražu na vrh prevoja Grebak, a ne u njegovo dno. Htjeli su da nas premetnu, pod izgovorom da kontroliraju da li imamo oružje. Ja sam znao da na tome neće stati, a bio je već dobro uhvatio sumrak i da ako izađemo iz automobila i dopustimo premetačinu, ko zna ko će ostati živ, a ko završiti u grabi pored puta. Slično sam sa Salihom Fočom doživio i nekoliko dana ranije na putu od Ključa prema Jajcu. I tu nas je sačekala cijela bulumenta uniformiranih bandita. Prilazeći prepreci na putu, primijetio sam da su nosili crvene beretke i pomislio sam da su to Martićevci, a ne naši domaći bosanski policajci i specijalci, pa sam bio sigurniji da nas neće odmah prepoznati prema televizijskim i novinskim slikama. To je bila veoma sretna okolnost. Rekao sam Salihu da ne gasi motor i ne zaustavlja ga sasvim, nego da ga uspori i da pusti mene da govorim. Otvorio sam prozor širom i prilazeći straži proderao se koliko sam god mogao uzvikujući : «Pomoz bog junaci, jeste li to došli upomoć srpskoj braći ovdje», na što su oni uglas povikali «Bog ti pomogao brate jesmo, ja što smo», ja sam na to viknuo «Posvetila Vam se ruka junačka, tako i valja, zbogom braćo», a zatim sam viknuo u gotovo naredbodavnom tonu stražarima na rampi :«Diži rampu, žurimo». Vojnik pored rampe je kao hipnotiziran digao rampu, a ja Salihu povikao «nagazi Salko brate da im pobjegnemo, jer da su nas prepoznali i dosjetili se ko smo i pogledali nam u dokumenta, pa našli Saliha i Muhameda, odoše nam ruse glave». Slično se zbivalo i sada. Polumrak, dvadesetak vojnika u pustari izvan kasabe

prepriječilo nam put, a nas četvorica muslimana u kolima (Muhamed, Bajazid, Salih i Hamdija) gotovo kao iz narodne pjesme. Ja sam primijenio isti recept kao na Podrašnici kod Ključa i na pitanje «Imate li oružja, izađite da pregledamo kola», odgovorio glasno da svi čuju :«Što će nama oružje braćo, u vas je junaka svijetlo oružje, a mi imamo vas da nas branite od neprijatelja naše domovine Jugoslavije». Na to su oni ustuknuli, a neko je od njih povikao «pa to je Vilipović», dok su se drugi razmakli, a mi najvećom brzinom pojurili prema prevoju Grebak. Nismo ni izašli iz šumice, koja se prostirala na kosini puta od kasabe do Grepka, kad je osula rafalna paljba iz svih oružja, a nebo su proparali tragovi svjetlećih metaka. Bajazid se glasno upitao, zbog čega sad pucaju kad smo mi već prošli i kad nas zbog uzbrdice više nisu mogli ni pogoditi, kazao sam mu da im je tek sada došlo do mozga da su propustili da se proslave ubojstvom vođa muslimanske bošnjačke stranke (MBO), pa pucaju, što od bijesa, što od straha.

Rat je u stvari već tada započeo, a moje su se crne slutnje oko Hercegovine samo povećale. Posebno kad je postalo jasno da HDZ i HVO, koji je u međuvremenu nastao, ne žele braniti državu Bosnu i Hercegovinu i njenu cijelu teritoriju, kako bi to bilo normalno, ako im je to domovina i ako poštuju njene zakone i Ustav na kojeg su se zakleli, a na tek održanom referendumu su masovno glasali za njeno osamostaljenje, ili oni ne smatraju Bosnu i Hercegovinu svojom domovinom i postupaju tako kao da će se boriti samo za nekakve posebne iz Zagreba diktirane «hrvatske interese i teritorije» u našoj državi. Dalekosežnost i brojne katastrofalne posljedice ove izdaje Bosne i Hercegovine od strane HDZ-a, mi je bila jasna, ali mi nije bilo jasno zbog čega SDA izručuje i ono malo formiranih i naoružanih muslimanskih i bosanskih vojnih snaga koje su bile lojalne i mogle su veoma brzo postati legalne vojne snage i biti dobar, čak i glavni oslonac obrane državi, baš u Hercegovini, i na koje se narod u Hercegovini, bilo koje vjere ili nacije da je bio, mogao osloniti kao na sigurnog čuvara njihovih prava, života i sigurnosti njihove imovine, HVO-u, koji je takvim svojim stavom i ponašanjem postao glavni rušitelj Bosne i Hercegovini. Tako je bošnjački narod ostao gol i bez snaga koje bi mogle da ga brane a obrana golih života naših ljudi u predstojećim danima dvostranog napada na njih bila je prepuštena onima čije se ponašanje već tada moglo sasvim točno predvidjeti. A upravo to je SDA učinila, i

to odlukom da muslimani u Mostaru, Stolcu, Čapljini, Ljubuškom i Dubravama ne stvaraju jedinice Armije Bosne i Hercegovine, nego da pristupe u HVO, koji je bio jedna čisto hrvatska nacionalistička i separatistička paravojna organizacija koja je bila pod političkim i vojnim rukovodstvom Hrvatske vojske i njenog vojnog ministra Šuška. Bila je to katastrofalna odluka i sramna kapitulacija pred jednom tada već jasno profiliranom antibosanskom politikom HDZ-a i državnog rukovodstva države Hrvatske. Umjesto da se protagonisti i organizatori takvog ponašanja i politike optuže i izvedu pred sud, kao secesionisti i rušioci ustavnog poretka, oni su zadržani u cijeloj državnoj zakonodavnoj i izvršnoj strukturi, u Narodnoj Skupštini, Predsjedništvu Bosne i Hercegovine, Vladi Bosne i Hercegovine i svim drugim organima, gdje su bili faktor ometanja normalnog rada tih organa, osim u Armiji BiH, u kojoj nisu željeli ostati, a kojoj su u tim momentima bili najpotrebniji. Time je SDA samo uspjela da izazove realnu mogućnost jasnu i otvorenu diferencijaciju Herceg Bosne prema muslimanima i državi Bosni i Hercegovini nasuprot koje su Hrvati postavili svoju paradržavnu organizaciju Herceg-Bosnu, ne samo kao paradržavnu, političku i upravnu nego i veoma precizno definiranu vojnu tvorevinu i silu koja djeluje samostalno i protiv osnovnih interesa države Bosne i Hercegovine. Nije iskorištena mogućnost da se odlučnijom politikom prema svakom znaku secesije izazove prijeko potrebna i tada još moguća diferencijacija među bosanskohercegovačkim Hrvatima na one koji provode Tuđmanovu i one koji provode politiku legalnih državnih organa države Bosne i Hercegovine. To se nije dogodilo i mada je bilo jasno da snage predvođene HDZ-om organizirano i veoma aktivno djeluju protiv vladajućeg ustavnog poretka u zemlji, protiv interesa teritorijalnog i državnog jedinstva zemlje i obrane integriteta zemlje, naroda i države, na što se moglo i moralo reagirati nizom akcija, pa čak i do tužbe OUN-a protiv politike vlade Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini zbog agresije i antibosanskog djelovanja, nasuprot svemu održavan je silom privid nekakvog jedinstva zbog malih pragmatičkih razloga kao što su bila pitanja što da radimo kad nam zatvore prolaze, a tada smo već plaćali ¾ u vrijednostima i količinama svih dobara koja su prolazila preko teritorije Hrvatske države i sl. Ti ljudi nisu bili svjesni ili nisu znali za to da svaku akciju prati reakcija i da u slučaju da mi u međunarodnoj javnosti i odgovarajućim organima međunarodne politike aktiviramo

problem hrvatske agresije, koja se stvarno dogodila i izazvala ogromne žrtve našeg naroda, Hrvati bi bili u nevolji koja je daleko veća nego ona koju bi mi doživjeli zbog toga što bi nam ometali uvoz potrepština, dakle, onemogućavali humanitarnu akciju. Mogli smo ishoditi da nam sva logistika ide zračnim putem slično onoj koja je djelovala u vrijeme Berlinske krize. Ali se među nama radilo o ljudima koji, ili nisu znali što treba činiti, ili nisu htjeli da znaju, ili su radili za drugu stranu a ne za svoju zemlju. Dakle, umjesto šverca uz veoma skupi porez kojeg smo plaćali i Hrvatskoj i HVO-u i Herceg Bosni, mi smo šverc stvari koje su nam bile nužne mogli organizirati uz daleko nižu cijenu preko mnogobrojnih međunarodnih švercerskih organizacija koje su tada cvjetale, kao što cvjetaju i danas i kao što biva u svakom ratu u svijetu, pa se zbivalo i u tadašnjem, a koje su bile uvijek pod pokroviteljstvo tajnih službi država koje su ih tolerirale, pa su njihovi poslovi bili daleko bolje osigurani nego naši poslovi sa hrvatskim nacionalistima koji su bili apsolutno pljačkaški nastrojeni. Naime, već tada je bilo poznato da je Srbija organizirala veoma uspješan šverc ratnih potreba preko Grčke, Makedonije, Rumunije i nekih drugih zemalja. Za taj obimni šverc iz Švicarske saznao sam kao ambasador Bosne i Hercegovine u toj zemlji kada mi je grupa novinara istraživača donijela sigurne dokaze o obimnom švercu materija potrebnih za proizvodnju svih vrsta ubojitih sredstava iz svjetski poznate kemijske industrije Ciba-Gaigy. Umjesto da se iznese istina na vidjelo o tome što oni rade i time ih se prisili da na dugu stazu poštuju međunarodne zakone i prava samostalnih država, pogotovo onih koje su priznate, a oni su sami priznali Bosnu i Hercegovinu, mi smo se upuštali u unaprijed izgubljenu igru da ilegalno surađujemo sa nekim ko igra pokvarenu igru. U okviru te igre Hrvatima su pravljeni svi mogući ustupci, do toga da im je ustupljena svaka teritorija na koju su bacili oko i omogućeno im da čine što žele, uključujući i najteže zločine prema muslimanima i pravoslavcima, kao i da vrše opću pljačku njihove imovine. Što više, od ono malo pomoći koja je slana u Bosnu i Hercegovinu, a prije svega onom dijelu njenog stanovništva koje je bilo u izolaciji od svijeta i u stanju sistematskog izgladnjivanja i lišavanja čak i nužnih sredstava obrane, ustupljeno je polovina HVO-u, dakle, jednoj neprijateljskoj organizaciji, koja je, koristeći uz to i svoj strateški položaj i sama pljačkala konvoje kako je stigla i mogla svodeći efekt dostavljenih materijala i pomoći jedva na jednu trećinu onog što je slano. Poznato mi je

sve to iz ličnog iskustva, jer sam slao konvoje koji su humanitarnu pomoć nosili iz Švicarske u Bosnu i Hercegovinu, a koji su bili redovito pljačkani na rutama od Rame preko Novog Travnika i preko Doljana. Znam ko ih je i kako pljačkao, čak sam imao i tajno snimljene snimke tih pljačkaških poduhvata hrvatskih bojovnika, tako da je jedva jedna četvrtina poslanih stvari eventualno stizala do krajnjih korisnika i onih kojima je bila namijenjena, ako i to nisu opljačkali domaći «rodoljubi» smješteni u pogodnim busijama, prvo u luci Split, gdje su stizali brodovi sa pošiljkama, a zatim u zoni rijeke Lašve ili Neretve, gdje su ovi konvoji pljačkani udruženim snagama HVO-a i travničkih i zeničkih «rodoljuba», a roba koja je slana mogla se za koji dan kupovati na zeničkoj ili travničkoj pijaci i duž ceste koja vodi od Travnika ka Zenici, ali i u samoposlugama na cijeloj hrvatskoj teritoriji. Sve drugo, ono što je došlo naknadno, posljedica je ove bezglave i neodgovorne politike. Svi znamo što se zbilo i tu se nije više ništa moglo učiniti. Učinjenom popravka nema, kako je rekao jedan stari i ugledni Banjalučanin po imenu Salihaga Bahtijarević, kad se, nakon jednog ugodnog akšamluka, probudio oženjen. Pitanje je bilo samo u tome, kad će i da li će se Hercegovci probuditi i kada će doći pameti. Može biti da bi oni i došli pameti da su im neki njihovi savjetodavci to dopustili. A kako im to nisu dopustili, vidiče se iz ovog što slijedi.

Safeta Oručevića više nema, ali tu je Fatima Leho

U mojim posjetima Mostaru i nastojanjima da se preko tada vodećih i najuglednijih ljudi toga grada informiram o stanju i tendencijama mišljenja i djelovanja onih koji bi mogli utjecati na opći proces razvoja u gradu i u Hercegovini, bio sam, kako sam rekao, u kontaktu sa jednom grupom, kako su mi bili predstavljeni, uglednih „starih Mostaraca" 1990. godine, zatim sam 1995. godine, došao u Mostar i održao pod svijetlom svijeća predavanje u zgradi koja je bila polu ruševina. Sutradan sam susreo Safeta Oručevića, koji je tada bio najugledniji Mostarac i uzdanicu SDA i to ne samo mostara nego i cijele te stranke. O tome što su donijeli ovi susreti je nešto već rečeno. Ali kako ja nisam čovjek koji odustaje od svojih ideja, a u odnosu na pitanje o sudbini Mostara i Hercegovine je moja glavna ideja kako Mostaru i Hercegovini vratiti ono značenje i stari sjaj i ulogu kule iz koje stoljećima svijetlio duh naprednih filozofskih, umjetničkih, socijalnih i političkih ideja, za koje i danas vjerujem da su najbolji i najsigurniji put ka oporavku i Mostara i cijele Hercegovine, ja sam pokušao zaobilaznim putem, ne oslanjajući se na tzv. uglednike, za koje vjerujem da su s razlogom morali već izgubiti ugled u susretu sa realnošću koju su hotimice ili nehotice proizveli, mada ne znači da su izgubili i sve drugo što im je u ratu stečeni ugled donio, uspostavim neki kontakt sa Mostarskom sredinom i ljudima u njemu, čvrsto uvjeren da u njemu nije utrnula vatra njegove slavne prošlosti i veličine. Nastavio sam sa pokušajima da u Mostaru lansiram neki odlučniji, kritički i analitički odnos prema stvarima i time otvorim proces osvješćivanja, što bi bio prvi i odlučni korak u oporavku. Ti pokušaji su me u jednom momentu doveli u odnos sa trećom osobom za koju se moglo pretpostaviti i reći da bi mogla biti neke vrste autentični predstavnik i najbolji glasnogovornik tada vladajućeg bošnjačkog političkog mišljenja i onoga što je ostalo od bošnjačkog duha u Mostaru. Bila je to gospođa Fatima Leho koja je početkom 2000 tih godina bila glavna politička ličnost Mostara.

Iako sam u svom prvom pokušaju da nešto doprinesem oporavku Mostara i to u onom što sam smatrao njegovom najvećom i najvažnijom duhovnom kulturnom vrijednošću, a to su njegova kolosalna duhovna historija i potencijal, a za što sam ja imao nesumnjivu kompetenciju, totalno razočarao, nisam nikako odustajao da barem kažem moju istinu o Mostaru,

da upozorim na ono što je može biti spolja lakše vidljivo nego iznutra. Ljudi teže odvajaju sebe i svoje posebne situacije i interese iz cjeline zbivanja i tako im daju legalitet ma kako oni bili nasilni, nelegalni i pogubni za budućnost, pa je ponekad dobro izvana ukazati na ono što oni iznutra ne vide, ili ne mogu da vide zbog pritiska realnosti. Slično je to onom fenomenu opisanom u čuvenoj bajci „Carevo novo ruho“ kada niko, osim jednog naivnog djeteta, nije vidio da car po gradu šeće gologuz. Tako sam više puta nakon mog odustajanja da pokušam doći živjeti u Mostar, dolazio u taj grad da se vidim sa preostalim prijateljima. Jednom takvom prilikom, prije desetak godina, u Mostaru sam doživio nešto što je za mene, kao kritičara tadašnje politike SDA, mogla biti i lična i politička satisfakcija, jer su svi događaji koji su se nakon 1995. godine dogodili potpuno potvrdili moje mišljenje i ocjene o politici koja je vođena u ime bošnjačkog naroda, kako u Bosni i Hercegovini u cjelini, tako i posebno u Mostaru i Hercegovini. Naravno, ovdje se ne radi ni o kakvoj satisfakciji, a pogotovo ne o radosti zbog toga što su moje kritike i upozorenja bili ispravni, jer kakva je radost moguća kad čovjek vidi propadanje svoje zemlje i kakvu satisfakciju uopće može imati neko ko uvijek ima na kraju pravo, kad se loše stvari već dogode, jer je stvar u tome da dobiješ za pravo na početku, u ocjeni i predviđanju onoga što se zbiva i u točnom predviđanju budućih događaja i u poduzimanju adekvatnih mjera da se negativni tokovi događanja spriječe i ojača pozitivna strana procesa. Stoga o nekoj satisfakciji zbog toga što sam predviđao ono što će se zbiti i što se to događalo, nasuprot svim drugima koji su o toj budućnosti odlučivali, nema ni riječi, a i inače, kako bih bio u stanju da se radujem ovoj silnoj tragediji koja je zadesila naš narod u Mostaru i Hercegovini. Nije mi do tog bilo, jer je, za sve nas muslimane Bošnjake i osobito one koji su po uvjerenju Bosanci i koji svoju sudbinu vežu za sudbinu ove naše zemlje i države Bosne i Hercegovine, sve ono što se zbivalo u tim momentima bilo krajnje žalosno. Tako sam došao u Mostar da promoviram jednu svoju knjigu koja govori o tome ko je sve kriv za našu žalosnu sudbinu, pa i koja je to bošnjačka krivica za protekla zbivanja. Tom prilikom mi se dogodilo da bez namjere provociram jednog zastupnika te bošnjačke politike koju sam kritizirao zbog njenih očito loših rezultata. Svojom tezom da nije moguće da nešto ispadne dobro kada se sve pogrešno radi i obratno da kada se sve loše radi tada sve mora ispasti loše, te da se ta maksima mora primijeniti i na politiku koju je četiri godine

vodila SDA sama i ne uvažavajući ni jednu drugu stranku ili način mišljenja u Bosni i Hercegovini, jer je ona proizvela evidentno loše posljedice, a želi da se prikaže kao jedino moguća i ispravna politika, provocirao sa, jednu osobu da reagira i da na taj način izrazi jedan poguban način mišljenja o kojem je ovisila sudbina našeg naroda i zemlje, a to je upravo ono što je najviše i najdublje pogodilo naš narod. Politika se sudi prema svojim rezultatima, a ako su rezultati katastrofalni tada je jedino mogući zaključak da je takva bila i politika koja ih je proizvela. Znali su to i oni koji su vodili tu lošu politiku i zbog toga su smatrali da je bitno optužiti tzv. neprijatelje te politike, u ovom slučaju Srbe i Hrvate, kao i one koji tu politiku nisu zdušno pomagali, tj. kritičare te politike, da su oni uzročnici nastalog stanja, a da se nasuprot toga glorificira ona politika koja nije dala nikakav rezultat, ako izuzmemo golu činjenicu da smo preživjeli agresiju, ali za to je svakako najmanje zaslužna tadašnja politika, a sve zasluge idu u korist nevjerojatnom požrtvovanju i spremnosti na žrtve našeg naroda, naših ljudi. Ja sam od početka bio uvjeren da je našem svijetu nametnuta, kao misao oslobađanja od tereta prošlosti, jedna misao, zapravo, jedna ideja i jedan način mišljenja koji je bio nehistorijski i nerealno postavljen i utemeljen. Odnosno, ne samo da sam bio uvjeren, nego sam sigurno spoznao i mogao dokazati na iskustvenim podatcima i brojnim neoborivim činjenicama, da je naš narod pogodila ta nesreća da je prihvatio i slijedio jedan način mišljenja i jedan politički mentalitet koji je i tom konkretnom prilikom jasno došao do izraza, a koji je proizveo veoma teške posljedice po našu zemlju i naš narod posebno. Taj način mišljenja je bio utemeljen u oponašajućem mišljenju i ponašanju u kojem su neki naši predstavnici mislili da se može misliti i postupati na isti način kako misle i postupaju neki drugi misleći da se sva pitanja našeg društva rješavaju unutar religijskih opredjeljenja ljudi i osjećanja pripadnosti naciji, a ne na temelju racionalnih procjena kretanja stvari i oslanjanja na osjećanja patriotizma i odanosti državi kao nadnacionalnom entitetu i odnosu koji nadilazi i nacionalnu i religijsku svijest, a koja je osnovna snaga pomoću koje se jedan narod održava u konkretnoj historiji. Država Bosna i Hercegovina je bila bitna za nas i ona je predstavljala kamen temeljac našeg postojanja, stoga je nju trebalo stavljati u centar interesa, mišljenja i akcije, a nikako ne nacionalnost, ili vjeru koje mogu biti i neutralne prema državi, zemlji i domovini i prema historijskim kretanjima. Ovakav stav je

bio bitan za jednu zemlju u kojoj su postojale četiri religijske tradicije i tri nacije sa mnogo nacionalnih manjina i grupa, a njih je samo snažno osjećanje državnosti i odanosti zemlji i držanja nauka naše vjekovne tradicije naših predaka koji su svoju Bosnu branili neovisno jesu li bili bosanski krstjani, katolici ili ortodoksi po vjeri. Bilo je bitno da se u opasnim i odsudnim danima rasula i agresije držimo onoga što nas je moglo držati zajedno u danima kada se jedna država raspadala i to pod udarima vanjskih i unutarnjih nacionalističkih snaga. Stoga je interes države i očuvanja njenog postojanja i jedinstva morao imati prednost pred ponašanjima u kojima su politička akcija i ukupni angažman bili usmjereni ka vraćanje našeg svijeta religijskim običajima, načinu mišljenja i shvaćanju, ka religijskoj i nacionalnoj separaciji. Kada se smatralo da se samo pod pretpostavkom jačanja tih elemenata svijesti i akcije rješavaju sva ljudska, pa i politička pitanja, naša ukupna politika krenula je pogrešnim putem i proizvela ovaj kaos koji danas postoji. Iz dominirajućih zbivanja 1990. godine je, na jednoj strani, nastao značajan i važan pokret vraćanja osjećanja slobode vjerovanja, ali je time, s druge strane, onaj javni, sekularni angažman, potreba da naši ljudi i politički misle i u centar svog djelovanja postave državu, bio značajno umanjen i gurnut u pozadinu, pa su se ljudi prepuštali vjeri kao spasonosnom momentu i poklanjali punu vjeru onome što im govore i što od njih traže njihove političke vođe koje su i sami bili više vjerski nego politički orijentirani i u stvari bili vjerske a ne političke vođe, što je svelo na minimum osjećanje ljudi da je u pitanju domovina i to prije vjere i nacije, kao i da su napadi na vjeru i naciju samo forme napada i pokriće za napad na našu zemlju i domovinu koju su željeli da nam oduzmu. A samo je jaka ideja državnosti mogla da ujedini ljude, a ne stav da svako za sebe i unutar svoje religijske i nacionalne tradicije, traži rješenje za osnovni problem koji je historija postavljala. Samo nas je naša Bosna i Hercegovina mogla ujedinjavati a svođenje odnosa prema njoj na odnos izveden iz interesa vjere i nacije nije i veza na osnovu njih, jer su ti domeni života mogli sugerirati i drugačije odnose i povezivanja, što se na kraju i dogodilo. To je vodilo ka određenoj pasivizaciji naših ljudi u odnosu na zemlju i državu, ka separaciji na vjerskoj i nacionalnoj osnovi i ka podjeli u svim aspektima političkog života, osim u aspektu potrebe da se osvoji vlast, za koju su predstavnici tadašnjih nacionalnih politika pretpostavljali da je jedino zajedničkim nastupom mogu sigurno osvojiti, a što je imalo veoma

negativne posljedice po način angažmana naših ljudi u pitanjima njihovog života, pa ih je sve što se iz takvog načina mišljenja i vođenja politike rodilo veoma iznenadilo i zateklo nepripremljene.

Naime, govoreći na tribini organiziranoj u povodu mostarske promocije mojih knjiga „Pitanje odgovornosti za rad u BiH“ i „Bio sam Alijin diplomata“, rekao sam da mi je veoma žao što je SDA, kao vodeća stranka muslimanskog naroda, upravo tako-muslimanskog, a ne bošnjačkog naroda (poznato je da je upravo stranka SDA bila najogorčeniji protivnik bošnjačkog nacionalnog identiteta i imena za bosanskohercegovačke muslimane sve dok pod pritiskom prilika nije taj stav izmijenila, naravno, samo prividno, jer je i nadalje vezala sadržaj tog identiteta samo za islam, a imena Bošnjak se držala zbog političke spekulacije), prepustila HDZ-u, a time i Tuđmanu, kontrolu nad centralnim i najvažnijim dijelom Hercegovine, a to je trokut kojeg zatvara hipotenuza sa linijom Vitina-Ljubuški-Ćapljina-Stolac i sa vrhom u Mostaru, odnosno sa katetama od kojih jedna ide od Stolca preko Gubavice ka Blagaju i Mostaru, a druga ide preko ka Mostaru preko Čitluka, odnosno da je taj vitalni i plodni trokut Hercegovine prepustila politici koju su vodili Tuđmanovi hercegovački satrapi-Šušak, Boban i njihova kriminalna bratija. Uradili su to naivno i neodgovorno, kao da nisu znali i nisu shvaćali, kakva je priroda hrvatskog nacionalizma i kakvu politiku prema Bosni i Hercegovini vode Tuđman i njegova bosanska filijala-HDZ, osobito nakon što su višekratno pokušavali iz hrvatske politike istjerati Predsjednika HDZ Stjepana Kljujića, što im je, uz pomoć Alije Izetbegovića, na kraju i pošlo za rukom, a na štetu i Bošnjaka i Hrvata u Bosni i Hercegovini. U tom pitanju nije ni za koga, ko je išta znao o novijoj bosanskoj historiji, moglo biti tajne što će se izroditi. Hrvatski nacionalizam, ojačan i militariziran spojem rigidnog i prozelitski nastrojenog hercegovačkog katolicizma, koji ima svoju dugu historiju akcije na potiskivanju i prevjeravanju imotskih, zagorskih, pa i bekijskih muslimana, a posebno od vremena kad se kod nas počela voditi politika u nacionalnom ključu, a koji danas već krsti i prevodi u katolicizam i samu božju i hercegovačku zemlju, polagao je prava na Bosnu i Hercegovinu i koristio je svaku priliku, koja mu se pružala, da ostvari svoje namjere, bilo u odnosu na dijelove, ili u odnosu na cjelinu bosansko-hercegovačke teritorije, već prema tome kojoj frakciji hrvatskog nacionalizma su određene političke snage u Hercegovini pripadale. Naravno, nisu to bila ni prava, a ni

želje Hercegovaca katoličke vjere, koji su na tom prostoru bili manjina od uništavanja bosanskih krstjana i početka XVI do kraja XIX vijeka, nego, ili mletačke težnje za dominacijom i katolicizacijom muslimana koji su živjeli na prostorima Dalmacije i Hercegovine i drugim prostorima u današnjoj Hrvatskoj, ili austrougarska nastojanja ka osvajanjima prema Osmanskoj carevini i njenom Ejaletu Bosna, ili hrvatska Mačekova, ustaška Pavelićeva i Tuđmanova posezanja za našom zemljom. To najbolje potvrđuje sramna podjela bosanske zemlje, koju je dr. Vlatko Maček izvršio, u dogovoru s tadašnjim Regentom Kraljevine Jugoslavije Pavlom Karađorđevićem i srpskim političkim liderom Dragišom Cvetkovićem, a koja je bila ostvarena kroz srpsko-hrvatski sporazum o podjeli Bosne i Hercegovine iz 1939. godine. Još više i jasnije o tome govori nasilno uključenje Bosne i Hercegovine u quislinšku državu NDH, koju je Pavelić, sa malom grupom ustaša i pod pokroviteljstvom Musolinija i Hitlera, stvorio 10. aprila 1941. godine i u koju je, bez ikakvog krzmanja, pitanja i konsultacije volje muslimana, kao većinskog stanovništva Bosne i Hercegovine, istina uz suradnju nekoliko muslimanskih bijednika, koji su naivno vjerovali da muslimani mogu biti nacionalni Hrvati, uključio cijelu njenu teritoriju, koja nikada nije bila hrvatska, u svoju satelitsku Državu. Da bi opravdao takav agresivni i nasilni čin, on je muslimane proglasio za Hrvate, što je bila jedna od najvećih historijskih obmana, koju su upravo muslimani obilato platili svojim rusim i mladim glavama, palim, što od osvetničke četničke ruke, što od ustaških kama i ubojica u logorima, a što od Rusa, Engleza i drugih, koji su ratovali protiv Hitlera, dok su oni, jadni i zavedeni, bili poslani na svjetsku klaonicu da se bore protiv komunizma, a za fašizam. Poznato je ko je sve učestvovao u toj igri «spašavanja» muslimana putem njihovog slanja u SS divizije i na svjetske klaonice. Bila je to najveća moralna i politička bijeda u našem narodu, a neki i danas nastoje da te upropastitelje bošnjačkog naroda rehabilitiraju na matrici antikomunizma i ideje da nije bitno dali si bio uz naciste i ustaše, važno je da su bio antikomunista. Mnogi od tih su se javili i nakon 1990. godine, ali sada kao spasioci muslimana od komunističkog pakla, kao da je ono prije komunizma i osobito ovo nakon njega, bio neki đenet pun hurija koje muslimane služe i igraju oko njih. Može biti da su neki muslimani i mogli biti ustaše, i bilo je takvih, ali su oni to mogli biti samo u političkom smislu, tj. bili su pristalice agresivnog totalitarnog

političkog nacionalnog hrvatstva, ali nisu mogli uistinu biti nacionalni Hrvati, ma koliko se u tome upinjali. Bilo je već odavno veoma jasno, a posebno kroz cijelu ideologiju i politiku ustaštva od 1941. godine nadalje, i kasnijeg nacionalnog hrvatstva koje je razvijeno pod Tuđmanom, da se hrvatska nacionalna ideologija temelji na etničkom hrvatstvu, ma što (nema čistog etniciteta ni kod jednog od naših naroda) da je to značilo i znači (etnicitet igra značajniju ulogu samo kod zaostalih i primitivnih naroda) na vjerskom katoličanstvu, a u oba slučaja, kako je to historija utvrdila, muslimani su iz toga identiteta isključeni. Ni sa etničkim osnovom hrvatstva, osobito u Dalmaciji i nekim drugim dijelovima Hrvatske, a i u Hercegovini, nije sve čisto, jer je veliki broj današnjih Hrvata jasnog vlaškog etničkog porijekla, a veliki broj njih je i pohrvaćenih pripadnika drugih naroda (Čeha, Slovaka, Ukrajinaca, Poljaka, Slovenaca, Mađara, Austrijanaca, Nijemaca, Talijana, itd.) koji su na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine bili sistematski nastanjivani tokom austrougarske vladavine. Austrija je samo na teritoriji Bosne i Hercegovine nastanila ili kolonizirala više od 200.000 pripadnika svih nacionalnih grupa sa teritorije Austrijske Carevine i to u pravilu samo katolika. Bili su to seljaci, činovnici, vojnici, kvalificirani radnici i drugi, koji su dovedeni i naseljeni u bosni i Hercegovini na prostore sa kojih su bošnjaci iselili u Tursku zbog pritiska i nasilja austrougarskih vlasti. Tu nije bilo i kako se pokazalo za zadnjih šezdeset godina ne može biti, mjesta muslimanima, ma koliko se neki od njih trudili da se iskažu kao nacionalni Hrvati. Uzimajući, dakle, muslimane kao Hrvate, u kozmetičkom i mimikrijskom smislu i upotrebi, odnosno vadeći iz arhiva tezu Ante Starčevića o muslimanima «kao cvijeću hrvatskog naroda», Pavelić je želio samo da neutralizira razočaranje i otpor muslimana povodom uzurpacije njihovih prava i zemlje, te da kamuflira ovaj očito agresivni čin aneksije tuđe zemlje (bosansko-hercegovačke) i njenog pripajanja drugoj zemlji (Hrvatskoj). Kakvo su muslimani bili «cvijeće» hrvatskog naroda, najbolje govori broj tih muslimana Hrvata koji su pobijeni u logorima i na stratištima koje je Pavelić stvorio širom svoje Hrvatske, a pogotovo podatci o njihovom stvarnom položaju u toj državi. Rahmetli Muhamed ef. Hadžijahić, koji je i sam bio neko vrijeme politički Hrvat, slijedeći slično hrvatstvo svog učitelja i uzora Hamdi efendije Kreševljakovića, u jednoj kratkoj fazi svoje intelektualne i političke historije, ali i neobično pošten, pametan i

savjestan čovjek, uostalom kao i njegov učitelj, izradio je, krajem 1944. godine, detaljnu studiju o učešću muslimana u državnom, vojnom i političkom aparatu NDH-e (studiju posjedujem u pretisku pisaćom mašinom i znam o čemu se radi). Ta studija je pokazala da su muslimani, kojih je u odnosu na Hrvate u toj državi, računajući sve vjerske zajednice koje je registrirao zadnji predratni popis, bilo 28 %, zauzimali jedva 3 % mjesta u njenom ukupnom državnom, vojnom, administrativnom i političkom, a posebno policijskom aparatu. Međutim, oni su bili daleko više zastupljeni među onima koji su, za račun te države, ginuli po bojištima Rusije, na zapadnom frontu, nakon savezničke invazije i u planinama Bosne i Hrvatske, a pogotovo stradajući od četnika koji su se na njima svetili za zločine hrvatskih snaga, tj. ustaša. Postoje mnoge istinite priče koje govore o tom odnosu prema njima i o tome, kako su plaćali sve moguće račune historije, na koje su bili osuđeni i od nacionalnih Srba i od Hrvata. Navesti ću ovdje jedno lično svjedočenje o tome kako su muslimani stradavali a da nisu igrali nikakvu ulogu u sukobima Srba i Hrvata oko Bosne i Hercegovine. Krajem juna 1941. godine, iznenada se u Banja Luci u našoj kući pojavio moj dragi i dobri amidža Muhamedbeg Filipović, najstariji, veoma cijenjeni i poštovani brat mog oca Sulejmanbega. Bilo je ljetno vrijeme, kraj juna mjeseca, tik pred žetvu i brojne druge poljske radove, a otac je znao da njegov brat, unatoč veoma dubokoj starosti, tada je imao preko devedeset godina, još uvijek sve u obitelji drži pod kontrolom, te se začudio što se to toliko značajno zbiva, kad je njegov brat u vrijeme intenzivnih poljoprivrednih radova napustio kuću i zemlji i došao nam tako iznenada u Banja Luku. Naravno, nepristojno bi bilo pitati bilo koga, a posebno poštovanog brata, zbog čega je došao i uopće dati do znanja da je njegov dolazak izazvao čuđenje i pitanja. Ipak je otac već sutra priupitao brata kako žito, kako trave itd., kako voće i sl. Vidjevši što otac smjera, amidža je kazao: «Znaš li ti Suljo da ovi današnji vlastodršci ubijaju Srbove (u Krajini su tako nekada nazivani Srbi). Došli su neki vojnici, kažu da su iz Krapine i Ljubuškog, i pokupili sve Srbove iz čaršije i okolnih sela (Želina, Ratkova, Jarica, Paleža, Velećeva, Previje, Rastoke, Ribnika, Crkvenog, Slatine, Vrbljana Gornjih i Donjih, Orahovljana, Pecke, Medne, Vučje Luke, Sitnice, Ćađavice i drugih sela), njih više od osam stotina i pobili ih u Sklopu, Hanlovičkom vrelu i Paležu (lokacije u neposrednoj blizini grada)». Na to ga je moj otac upitao začuđen i uznemiren, «Pa niste

valjda vi Muhamede učestvovali u tome (misleći na ključke muslimane)». Stric je odgovorio : «Naravno da nismo Suljo, a i kako bi to mogli učiniti našim komšijama. Ali ko će drugi Srbovima platiti te mrtve glave do mi ključki muslimani, tako je uvijek bivalo pa će i sada biti». Kasnije se ispostavilo da su to bili pripadnici ustaških satnija iz Ljubuškog i Krapine, koji su se ubrzo nakon izvršenih zločina povukli i nestali iz Ključa. Međutim, tih 800 srpskih glava su 27. jula 1941. godine muslimani platili sa 1.200 mrtvih glava (muških, ženskih, staraca, djece) i hiljadama muhadžira, od kojih su mnogi kao snoplje pomrli od tifusa i gladi u tragičnoj zimi 1942. godine, po barakama i radničkim kućama na pilani Duje Ivezića na Banjalučkom polju u kojima su bili natrpani kao u silosu. Poznato je, također, da muslimani nisu nikada predvodili, a nisu ni masovnije uzimali učešća u pokoljima Srba izvršenim 1941. godine u brojnim bosanskim mjestima. Samo su svima poznati i od muslimanske javnosti već tada bili osuđeni pojedinci i to u pravilu sa ranije poznatim kriminalnim historijama, koji su uzimali učešća u takvim akcijama. Osobito su masovni bili pokolji Srba u mjestima nekadašnje Vrbaske banovine i u krajevima prema granici sa Srbijom, tj. u Podrinju i na granici sa Crnom Gorom u Istočnoj Hercegovini. To su u pravilu bili krajevi gdje su muslimani i pravoslavci živjeli izmiješani sa veoma malo katolika. Pokolji su bili programirani tako da unesu trajnu mržnju i revanšizam među te ljude. U pokoljima su uglavnom učestvovali katolici iz Hercegovine, ali i iz Like, Zagorja i drugih mjesta Hrvatske, s nešto muslimana i domaćih katolika, koje su ustaše uspjeli pridobiti i zavesti ih svojom propagandom. Međutim, ako nisu učestvovali masovnije u pokoljima Srba, masovno su platili glavama te pokolje. Tako se dogodilo da su srpski četnici, kojima nije trebalo mnogo propagande i nagovaranja da ubijaju muslimane, jer je to bila tradicija još iz vremena „trijebljenja Srbije od Turaka“ u toku četiri ratne godine, na teritoriji Bosne i Hercegovine, u dolinama rijeka Une, Sane, Vrbasa, Drine, Lima i Neretve, a u znak odmazde za ustaške zločine, poklali 68.000 muslimana. Masovni pokolji su izvršeni u Bosanskoj Krajini, Istočnoj Hercegovini, cijelom Podrinju i u Sandžaku, odnosno u dolini Lima i osobito u Sjevernoj Crnoj Gori i Bukovici. U toku tih godina. Četnici su u znak osvete ubili samo 930 katolika. Što može biti precizniji indeks i pokazatelj ko je plaćao ustaške račune i kakvi su bili ciljevi ustaške politike, kao i za što je ustaškom režimu služilo «hrvatsko cvijeće», odnosno kako je politika oba

nacionalizma imala jednu zajedničku crtu, a to je bilo njihovo obostrano, ali taktički prividno različito anti muslimanstvo. Sve ovo potvrdila su spomenuta istraživanja Muhameda Hadžijahića, izvršena još u toku rata, ali i ona koja je vršila Državna Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih sluga, kao i naknadna istraživanja zločina na tlu Jugoslavije, koja su vršili Vladimir Dedijer i Antun Miletić, kao i brojna druga istraživanja koja su bila izvršena uz pristanak tadašnjih vlasti ili mimo njih. Svako ko je odlučio da vodi politiku u ime Bosne i Hercegovine, a posebno u ime muslimana Bošnjaka, koji nikada ranije nisu vodili nacionalnu nego svagda samo bosansku politiku, bez obzira što je tu politiku vodila jedna stranka koja je u svom imenu imala riječ muslimanska (JMO Mehmeda Spahe), što dokazuje cijela njihova politička historija, od vremena sukoba sa osmanskom vlašću, pa do Mehmed ef. Spahe i politike koju je vodila JMO za njegovog života, morao je to znati i jasno u svoju politiku ukalkulirati veliku vjerojatnost da će nacionalno-politički orijentirani Hrvati svaku, pa i situaciju do koje je došlo pod prijetnjama i konačnim napadom Srba na Bosnu i Hercegovinu, pokušati iskoristiti da uzmu svoj dio njene teritorije, a da ih za Bosnu i Hercegovinu, kao historijsku zemlju, milenijski staru državu i njihovu domovinu, kao i za cijelo bosansko društvo, koje smo pedeset godina zajednički stvarali i u njemu živjeli i dijelili sudbinu, nije bilo mnogo briga. Nisu, naravno, svi Hrvati postupali tako, tj. nisu se ponašali u skladu sa Tuđamnovom antibošnjačkom i uopće nemoralnom antibosanskom i antimuslimanskom politikom nagodbe sa srpskim nacionalizmom, a iza leđa Bošnjaka muslimana i protiv interesa Bosne i Hercegovine, što dokazuje ne samo politička sudbina tadašnjeg predsjednika HDZ-a Bosne i Hercegovine Stjepana Kljujića, nego i mnogo jasnije sudbina svih onih bosanskih Hrvata, koji su podržavali bosansku politiku i Bosnu i Hercegovinu kao državu, a koji su bili progonjeni i nemilosrdno likvidirani u zasjedama i drugim vidovima likvidacija izvršenih po uzorima likvidatorske policijske, terorističke logike Tuđmana, Šuška i njegovih izvršilaca, kakvi su bili Mladen Naletilić-Tuta i slični profesionalni teroristi i ubojice. Od onog momenta, kad su hercegovački Hrvati odbili da brane Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu, kad su se njihovi politički predstavnici povukli iz Sarajeva u Grude i napustili de facto institucije bosanske države, mada su prividno u njima ostali (Predsjedništvo, vladu, Vrhovni štab vojske, Ministarstvo policije itd.) i kad su započeli da stvaraju sebi paradržavu Herceg-Bosnu, te da jasno

pokazuju da ih Bosna i Hercegovina kao država ne zanima, odnosno da imaju namjeru stvarati u njoj svoju hrvatsku državu i tu državu uključiti, prvo faktički, a potom i pravno u Hrvatsku državu, bilo je jasno da su oni i njihova politika nelegalni, da su razarajući za državu, da se temelje na negaciji zakona i nasilju nad državom i njenim teritorijem, pa potom i njenim građanima i da svi koji tu bosansku državu podržavaju samim svojim postojanjem znače prijetnju takvoj njihovoj separatističkoj politici. Neoprostivo je, međutim, za ozbiljne rukovodioce države i vladajućeg političkog pokreta da ne primijete, ne analiziraju i ne istraže vidljive pojave pohrvaćenja velikih dijelova Bosne i Hercegovine koji su postali vidljivi odmah nakon izbora, a posebno nakon što se pokazalo da će sukob sa srpskim nacionalizmom morati da se dogodi. To se pokazalo odmah nakon prvih srpskih akcija protiv države Bosne i Hercegovine, a posebno nakon napada trupa JNA na Mostar i okupacije cijele istočne Hercegovine od strane trupa generala Perišića. Ne treba zaboraviti da je već tada bilo uglavnom poznato da su se Tuđman i Milošević među sobom dogovorili o podjeli Bosne i Hercegovine označivši one teritorije za koje su svaki od njih bili zainteresirani. Taj sporazum je postignut u Karadžorđevu i ostao je na snazi cijelo vrijeme rata, kao što je cijelo to vrijeme bila živa i direktna telefonska veza između Tuđmana i Miloševića čije funkcioniranje nije imalo niti moglo imati bilo kakav drugi razlog osim zajedničke akcije protiv Bosne i Hercegovine. Daje to tako mnogo nam govori i činjenica da se i danas politika obje države vodi u okvirima strateških interesa koji u osnovi imaju podjelu koja je tada dogovorena. Ali čak i da sve to nije bilo poznato i da legalnu vlast u Bosni i Hercegovini nisu oi tome izvijestili Stipe Mesić, Josip Šentija, Dušan Bilandžić i neki drugi akteri tih pregovora, bilo je našoj strani poznato djelovanje mreže Šuškovih povjerljivih ljudi koji su stvarali policijske snage pod njegovim rukovodstvom i uvodili kompletnu hrvatsku administraciju na cijelom tadašnjem bosansko-hercegovačkom području koje je dospjelo pod vlast HVO. Za to je bilo dovoljno signala i izvješća odmah nakon izbora 1990. godine. To što je započelo 1990. godine nije ostavljalo nikakve sumnje u karakter i ciljeve hrvatske politike u Bosni i Hercegovini. Osobito je to jasno bilo nakon sloma srpskog fronta u Južnoj Dalmaciji i Hercegovini, kad su trupe HOS-a bile zaustavljene u daljnjem napredovanju, a trupe HVO-a i HV se na tzv. Južnom frontu povukle upravo na liniji koja je bila identična linijama podjele iz 1939. godine, a koju su

dogovorili Boban i Karadžić u Grazu. Po tom sporazumu, a on je kasnije bio akceptiran i od Alije Izetbegovića, što dokazuju mnogi pregovori o detaljima razgraničenja vođeni između njegovih predstavnika i predstavnika HV i HVO, cijela je Hercegovina bila podijeljena na dva dijela. Jedan hrvatski, do linije Neum, Ravno, Hutovo, Stolac, Blagaj, Bijelo Polje, a drugi srpski, u koji je spadala sva istočna i jugoistočna Hercegovina, od Trebinja Bileće, Ljubinja, Gacka i Nevesinja i dijela Stolačke oblasti. Kasnije su Hrvati svim silama, višekratnim pokušajima napada i prelaska Neretve, silnim bombardiranjem artiljerijom koju su dobili od Sjedinjenih Država Amerike i Savezne Republike Njemačke, a koja je od Mostara napravila groblje, nastojali da likvidiraju uporno branjenu preostalu muslimansku enklavu na lijevoj obali Neretve, koja je postojala u Mostaru i njegovoj neposrednoj okolini. Točno je da je samo ono što je bilo tada obranjeno herojskim naporom boraca Armije Bosne i Hercegovine i mostarskih branitelja ostalo jedini dio Hercegovine na kojem muslimani Bošnjaci koliko-toliko normalno žive, ne računajući Jablanicu i Konjic koji su ostali zone slobode na jednak način, a to znači borbom. Ali upravo to dokazuje kako je velika greška bila odluka da se jedinicama HVO prepusti obrana Hercegovine i da se jedinice Armije Bosne i Hercegovine podrede i uključe u HVO. Ako je stvaranje HVO-a bio vojni akt kojeg je planirao i proveo Tuđman preko Šuška, zbog čega vjerojatno nije bilo moguće to pitanje riješiti vojnim putem, tada je bilo apsolutno nužno to riješiti politički na pravi način, a to znači osudom i internacionalizacijom Tuđmanove odgovornosti za njegovo otvoreno vojno i političko miješanje u unutrašnje stvari Bosne i Hercegovine i zatražiti osudu tih zbivanja koja su sadržavala i agresiju na našu državnu teritoriju i genocid nad Bošnjacima i Srbima. Odlukom da Bošnjaci iz tih krajeva stupe u HVO je bio imobiliziran veliki broj budućih vojnika Armije Bosne i Hercegovine, a sastav tih jedinica koje su ušle u HVO je bio unaprijed stavljen na raspolaganje jednoj potencijalno neprijateljskoj sili i izručen u zarobljeništvo i u logore Dretelj, Heliodrom i druge, gdje su ljudi prošli strašne muke i samo ih je manji broj dospio na kraju u jedinice IV Korpusa, dok je najveći broj bio planirano iseljen u tzv. treće države, kako se nakon zarobljeništva ne bi mogli priključiti svojoj vojsci. Sve je to moglo biti onemogućeno da nije bilo katastrofalno loše i pogrešne politike rukovodstva SDA i da o stvarima nisu odlučivali ljudi kakvi su bili tadašnji vodeći ljudi SDA u

Hercegovini. U takvoj situaciji i bez obzira na sve što se pokazalo, a pogotovo na ono što se znalo i moglo znati o politici HDZ-a u Hercegovini, rukovodstvo SDA je hercegovačke Bošnjake muslimane gurnulo u ralje HVO-a, glavne neprijateljske snage i glavnog progonitelja muslimanskog bošnjačkog stanovništva u Hercegovini i to ne samo u tom momentu. Druga ogromna šteta takve politike sastojala se u činjenici da se sa osnaženom i iz Zagreba direktno rukovođenom vojnom silom HDZ-a u Hercegovini pregovaralo kao sa stranom silom koja ima sve ovlasti državne sile na tlu Bosne i Hercegovine. Time je načinjen uvod u logiku priznavanja agresora s obje strane kao legalnog, legitimnog i sasvim ravnopravnog faktora i pregovaračkog partnera legalne vlasti u tadašnjoj Bosni i Hercegovini, nakon čega je podjela teritorije i podjela vlasti unutar Bosne i Hercegovine izgledala kao sasvim normalan zahtjev i dobila je legalitet i konačno legitimirana kroz Daytonski sporazum. Pisac ovih redova je odbio da uzme učešće u tim dogovorima koji su imali za cilj da pod maskom podjele zona odgovornosti HVO i Armije BiH u stvari dogovore podjelu teritorije Bosne i Hercegovine na hrvatski i muslimanski dio. Da vlasti jedne države koje su dobile legitimaciju upravljanja državom na temelju programa o pretvaranju Bosne i Hercegovine u oazu mira, demokracije i napretka mogu učiniti toliko štete svom narodu i državi kojom upravljaju, rijedak je primjer u historiji, a eto kod nas se to dogodilo i ostaje samo da se utvrdi dali je to bilo posljedica nesposobnosti ili nečega drugog, što se nikako ne smije isključiti kao mogućnost. Naime, tolika kumulacija grešaka teško da može biti slučajna. Znajući sve to i imajući u vidu sramni akt podređivanja vojnih snaga bosanske države pod rukovodstvo HVO-a, iskazane u činu javnog ulaska vodećeg predstavnika stranke SDA u Hercegovini Ismeta Hadžiosmanovića i Mirsada Mahmutćehajića i drugih u HVO, te osobito podvođenja snaga teritorijalne obrane iz Čapljine, Dubrava i Stolca pod komandu HVO-a, što je samo olakšalo njihovo potpuno razoružanje i odvođenje u koncentracione logore Dretelj, Heliodrom i druge, rekao sam da bi SDA morala kritički sagledati svoju politiku u odnosu na Hercegovinu i Mostar i pokušati da utvrdi i iskaže, a to nikada nije kasno, jednu stvarno novu, istinski bosansku i nada sve mnogo pametniju politiku, zapravo našu bosanskohercegovačku politiku, ne muslimansku ili bošnjačku, nego zajedničku bosansku, ili ako već želite, bosansko-hercegovačku politiku, koja bi mogla biti prihvatljiva i za one Hrvate koji

vide, ili će ubrzo morati uvidjeti, kuda vodi politika HDZ-a i Tuđmana, kao i za sve one Srbe, koji ne žele stvarati u Hercegovini neku novu Srbiju i ne misle da se odreknu Mostara kao i svog centra i dijela Hercegovine u kojem su stoljećima živjeli zajedno s nama muslimanima i katolicima, a u sve to su ušli za račun velikosrpskih tlapnji Radovana Karadžića i drugih ideologa velikosrpstva iz Beograda i njihovih epigona iz Trebinja, Bileće, Nevesinja, Ljubinja i Gacka. Koliko vlast u kojoj su bili zajedno i SDA i HDZ nije tada vodila računa o elementarnim interesima svojih građana i naroda uopće najbolje pokazuje odsustvo bilo kakve reakcije na stvaranje koncentracionih logora u Hercegovini. Bez obzira na momentalno stanje odnosa između partnera na vlasti (SDA i HDZ) koncentracioni logori su bili kriminalne institucije i ostali su nezakoniti u međunarodnom pravu i, kao što pokazuje iskustvo sa srpskim logorima, njih je bilo apsolutno moguće ukinuti jednostavnom denuncijacijom u međunarodnom javnom prostoru, kao što je to bilo učinjeno nakon što je Roy Gutmann otkrio i objavio da postoje logori koje su Srbi uspostavili u Bosanskoj Krajini. Za srpske logore su zapadne države znale i ranije, odmah nakon što su nastali, ali su intervenirale onog momenta kada je svjetska javnost za njih saznala, pa je sigurno da bi isto bilo i u slučaju sa hrvatskim logorima. Međutim, takve denuncijacije hrvatskih postupaka nije bilo, a vlada Bosne i Hercegovine, nažalost, nije to učinila. Da je to bilo moguće pokazuje činjenica da sam ja sam, kao predsjednik LBO Bosne i Hercegovine, kada mi je sestra Bajazida Tikveše javila da se mnogi naši ljudi nalaze u logoru u Dretelju, intervenirao kod tadašnjeg ministra vanjskih poslova vlade BRD Klausa Kinkela i zaprijetio da ću sazvati konferenciju za štampu i denuncirati njegovu vladu i režim Helmutha Kohla da podržavaju profašističku hrvatsku vladu koja stvara koncentracione logore, odmah poslao svog izaslanika dr. Helmutha Noaka u Zagreb, koji je po mojim uputama ignorirao Šuškove laži da takvi logori ne postoje i iznudio puštanje iz tog logora svih članova LBO-a za koje sam znao da su tamo zatvoreni, a koji su uz to vraćeni u Mostar, a ne iseljeni iz zemlje kako je to bilo ranije rađeno. Taj veoma savjesni čovjek mi se javio telefonom u Bern, gdje sam tada bio, da me obavijesti da je, po nalogu ministra Kinkela došao u Zagreb i posjetio ministra Gojka Šuška, a da je on negirao informaciju o logorima tvrdeći da na tlu Hrvatske i Hercegovine kojim upravlja HVO ne postoji bilo kakav koncentracioni ili uopće bilo

kakav drugi logor. Na to sam mu ja rekao da ode ponovno Šušku i kaže mu da ga je pozdravio profesor Filipović, sadašnji veleposlanik Bosne i Hercegovine u Švicarskoj, kojeg on dobro poznaje i poručuje mu da on, tj. Šušak, kao i Filipović, dobro znaju da logori postoje i da ne skriva istinu, jer će za to sutra putem konfer3encije za štampu saznati sva Europa i svijet. Filipović će sazvati pres konferenciju u Bernu i kao gosta pozvati hrvatskog veleposlanika dr. Škrabala i gospodina Noaka, da kažu što o tome znaju i da dr. Noak kaže što mu je Šušak rekao, a svjedoci koji su uspjeli da se spase iz logora, svjedočiti će o tome što to postoji u Dretelju i na drugim mjestima u Hercegovini i Hrvatskoj. Nakon toga je Šušak priznao postojanje logora svalivši sve na lokalne faktore. Ja tada nisam znao što se sve tamo događalo i ko su sve bili zatvorenici u logorima, znao sam samo ono što mi je bilo javljeno i na tome sam insistirao, a dodatno istraživanje je pokazalo da ima čak i mnogo više ljudi koji su bili u tim logorima, zapravo da je u tim logorima bilo zatvoreno sve aktivno stanovništvo tih krajeva. Kao član Izvršnog odbora Internacionalnog udruženja liberala, čiji sam član bio od 1990. godine, a član tog odbora bio je i ministar Klaus Kinkel, imao sam pravo da tražim objašnjenje od Kinkela o tom pitanju. To je dokaz da je odlučna intervencija bila moguća i da bi bila uspješna, ali je ona izostala kao što je izostala svaka druga vrsta snažnije diplomatske intervencije u korist interesa i prava građana Bosne i Hercegovine od strane njene vlade. Ta se vlada držala pasivno, nije nastupala ofenzivno i nije insistirala na svojim pravima nego se potpuno prepustila toleriranju nezakonitosti mnogih, kao da su nezakoniti postupci pravo onih koji ih vrše i kao da svi oni ne treba da budu i denuncirani i osuđeni od strane vlade države prema kojoj se čine takvi nezakoniti postupci. Naša država nije poduzela nikakve mjere u OUN čak ni nakon stravičnog masakra deset hiljada ljudi u Srebrenici nego se prepustila manipulativnim postupcima nekih aktera međunarodne politike koji su i sami imali prste duboko umiješane u tragediju Srebrenice. Tako ne rade odgovorne vlade i to je neizbježan zaključak kada se o svim tim događajima razmišlja.

Na moj odmjereni, argumentirani i razložan govor u kojem nikoga nisam uvrijedio i čak izbjegao da spomenem imenima glavne kreatore te pogubne politike, reagirala je gospođa Fatima Leho, koja je u tom momentu bila glavni čovjek SDA u Mostaru (Safet Oručević se tada već

bio povukao u pristojnu udaljenost od poprišta njegovih poznatih političkih i drugih operacija-Beč) i pokušala da mi održi neku vrstu moralne lekcije. Ona ne samo da je odbila premise mog izlaganja, tj. tvrdnju da je situacija u Hercegovini i u Mostaru veoma teška i nepovoljna za bošnjački narod i da ona ima korijene u ponašanju svih aktera današnje politike koji su tom politikom dominirali i tokom rata, a ne samo u politici hrvatske strane, nego je pokušala da obrani politiku SDA na taj način da je ustvrdila kako je politika ustupanja prava obrane HVO-u i cijela kapitulantska politika koja je odvela hiljade Bošnjaka u jedinice HVO i potom u Dretelj i druge logore, a na kraju u emigraciju gdje se većinom i danas nalaze, a radilo se o gotovo pola populacije sa najvažnijeg prostora kojeg su naseljavali Bošnjaci, bila ispravna i jedino moguća politika i kako je ona donijela velike pozitivne plodove za Bošnjake u Hercegovini i za Bosnu i Hercegovinu. Ovaj prazan govor bez činjenica i smisla, protivan očiglednoj istini i iskustvu svih prisutnih i svakog ko samo jednom dođe u ovaj dio naše zemlje, ona je začinila čak i jednom krajnje neukusnom i uvredljivom opaskom i kritikom na račun mog banjalučkog porijekla, zapravo, na račun banjalučkih Bošnjaka, koja je samo pokazala njenu izuzetnu zlobu i nemoral, odnosno odsustvo osnovne kulture, bošnjačkog odgoja i morala, kada je ustvrdila da je SDA u Mostaru i da su Mostarci, svojim izuzetnim naporima obranili barem komadić svoje zemlje, a da su banjalučani svoj grad i zemlju predali neprijatelju bez ijedne žrtve i bilo kakvog otpora. Negirati stav da je Hercegovina predana HDZ-u time da se tvrdi kako su mostarski branioci obranili dio teritorije, što niko ni na kakav način nije negirao, a pogotovo argumentom da onaj ko nije uspio obraniti ni mali dio svoje zemlje nema što da govori o obrani uopće, je logički apsurdno, moralno sramno i politički jadno i užasno. Banjalučani su dali veliki broj žrtava u otporu srpskim fašistima, a na kraju su svi, posredstvom i uz suradnju međunarodne politike, pa čak i naših vlasti bili nasilno iseljeni iz svog grada. Naravno, kako je ovaj njen istup bio samo obrazac mnogih arogantnih istupa članova SDA, a kako niko nije ni riječi rekao ili ustvrdio da se Mostarci nisu herojski borili, mada je politika koju su u ime svih nas vodili u Sarajevu i kojoj su slijedili i predstavnici grupe u Mostaru, njihov napor dovodila u pitanje i kompromitirala cijelu tu borbu, meni nije preostalo ništa drugo nego da njen govor podvrgnem analizi i kritici koju je u cjelini zaslužila. Gospođa Leho, koja je bila veoma ponosna na svoju navodno veoma

važnu ulogu tokom rata, koja je može biti i bila velika i značajna, mada je bila meni nepoznata, nije imala nikakvih argumenata da pobije moje tvrdnje, jer su one bile općenito poznate svim učesnicima te debate, pa je stoga morala da prenese razgovor na teren na kojem se on nikako ne može voditi, jer implicira sasvim druge ljude i prilike nego što su oni ljudi i prilike o kojima se ovdje radilo, pa je zbog toga taj njen govor nužno morao biti pun praznih tvrdnji i objeda ljudi koji su može biti više od Mostaraca i u znatno težim prilikama nego oni u Mostaru, učinili sve da na neki način neutraliziraju užasne posljedice odsustva ispravne, pa čak i bilo kakve politike SDA u odnosu na Bosansku Krajinu u cjelini, a posebno za Banjaluku i njeno bošnjačko stanovništvo, te da u uvjetima, kada ih je sarajevska klika ostavila Srbima na milost i nemilost, učine sve što je u njihovoj moći da spase narod od potpune propasti i u tome su podnijeli ogromne žrtve. Da bi izbjegla stvarni govor argumenata i činjenica koji bi svakog normalnog doveo do istog zaključka, a to je da SDA snosi punu odgovornost za nedostatak adekvatne politike u situaciji kada se njen žalosni savez sa srpskim i hrvatskim nacionalistima raspao kao da je bio od pjene, navedena gospođa je nastojala prenijeti razgovor na moralni plan i pokušala mi održati lekciju kako ja, kao rođeni banjalučanin (čime se ja veoma ponosim), ne bi smio govoriti kritički o politici SDA u odnosu na Mostar, jer smo mi banjalučani predali svoj grad Srbima bez borbe i kapi krvi, a SDA je sačuvala barem dio Mostara. Ona pri tome sve ono što su učinili pravi patrioti i Mostarci i Hercegovci neopravdano pripisuje politici ili zaslugama stranke SDA, što je kao zaključak neosnovano i moralno neodrživo i nedozvoljeno, pogotovo jer je sve to nastalo i odigralo svoju pozitivnu ulogu unatoč očajnoj i pogrešnoj politici SDA. Suprotstavljati Bošnjake Mostara i Banja Luke kao primjere suprotnih ponašanja je apsurdno, lažno i opasno i primjer je upravo onog načina mišljenja, one političke taktike i načina djelovanja protiv kojega sam ja govorio, a to je unaprijed prihvaćene podjele Bosne i Hercegovine u kojoj postoje pravi i loši Bošnjaci i muslimani, oni koje treba sačuvati i oni koje treba prepustiti njihovoj sudbini, tj. Srbima i Hrvatima . Naravno, mogao sam na tu apsurdnu logiku punu neznanja i neistine, nadobudne gospođe koja je pravila karijeru, a koja se tiče banjalučana, odgovoriti na razne načine. Između ostalog, mogao sam joj reći, pa zar i u Banja Luci nije SDA vodila politiku bošnjačkog naroda, ili je tu politiku vodila neka druga stranka. Pa ako je neko

u Banja Luci izdao i predao nešto onda je to bila ona ista politička snaga koja je predala i Hercegovinu kao i Banja Luku, Prijedor i ostalu Krajinu između rijeka Une i Vrbasa, a na koncu i cijelo Podrinje i Posavinu. mogao sam analizirati i izjavu gospođe Leho sa stajališta logike i upitati dotičnu gospođu na koga misli kad govori o banjalučanima. Naime, ako misli na mene, onda može da mi kaže kako sam ja napustio Banja Luku i da se nisam borio puškom u Banja Luci u kojoj nisam živio od 1948. godine. Ali, ako misli na Bošnjake iz Banja Luke koji su od 1990. godine pa do totalnog njihovog izgona iz grada živjeli tamo, onda je prava sramota da te žrtve dvostruko lažne politike i one SDA i one SDS okrivljuje za kukavičluk. Zna li ta gospođa kako je bilo biti građanin Banja Luke za vrijeme srpskog terora, kad su se ljudi u večernje sate zavlačili i zaključavali u svoje kuće, ako iz njih već nisu bili istjerani, i sa strepnjom očekivali kada će im na vrata nahrupiti grupa pljačkaša i ubojica, a kada su se mogli čuti samo krici žrtava tih noćnih posjetilaca utonuli u gluho doba noći, a ujutro bi se pronalazili zaklani i ubijeni ljudi i žene, a kuće opljačkane. Zna li ona kako je bilo biti imalo istaknutiji građanin Banja Luke u to vrijeme, kada su najugledniji ljudi mobilizirani da čiste korito lokalne kanalizacije (korito nekadašnje rijeke Crkvene) ili da metu ulice i budu izloženi maltretiranjima prolaznika, kao što je to bio slučaj sa časnim nekadašnjim banjalučkim muftijom Zahirovićem i tadašnjim banjalučkim muftijom Ibrahimom Halilovićem, a da ne govorimo o mlađim ljudima koji su vođeni na bojište da kopaju rovove i posluže kao živi štiti srpskim vojnicima. Mogao sam je pitati, zatim, što su i kome oni to u Hercegovini sačuvali od tolike zemlje i tolikih Bošnjaka koji sada žive u emigraciji u našoj zemlji i širom zemaljske kugle itd, a to nisu morali doživjeti i tako do u beskraj njenog govora punog nelogičnosti jednog načina mišljenja koji je bio pun predrasuda i arogancije onih koji misle da imaju sve jer imaju djelić vlasti. Naime, gospođa Leho i nije bila ništa više nego jedan standardni predstavnik i govornik političke logike i načina mišljenja uvriježenog u stranci SDA, jedne od najgorih mogućih varijanti političkog mišljenja među Bošnjacima koje se ikada pojavilo u Bosni i Hercegovini, a to je mišljenje koje nije imalo u vidu Bosnu i Hercegovinu u njenom historijskom totalitetu i ne sve njene građane, bez razlike na vjeru i naciju kao u odnosu na državu i ideju Bosne potpuno jednake, nego u njoj vidi samo «nas» muslimane, njihove katolike, pravoslavce i sl., a to je način mišljenja koji interese države

i naroda koji u njoj žive, svodi na ideološku vizuru i politiku jedne grupe ili jednog segmenta cjeline bosanskohercegovačkog društva, to je mišljenje stranke za koju postoje samo pristalice jedne politike, a to je njena politika, a svi drugi su njeni protivnici, a ta se relacija proteže na sva pitanja i sve odnose u društvu i između ljudi koji u njemu žive i u kojem je stranka SDA nepogrešiva i iznad uobičajenih moralnih normi i zakona političkog ponašanja. To je logika razlikovanja i podjele, a ne ujedinjavanja ljudi u jednoj ideji i politici koja nadilazi parcijalnu, nacionalnu, vjersku, etničku, pa i političku vizuru i pogled na Bosnu i Hercegovinu, a samo je takva politika bila adekvatna i nužna kada je cijela zemlja bila izložena agresiji i genocidu, pa je prijetnja bila jednaka za sve, što je zahtijevalo i zajedničku obranu svih. Stoga gospođa Leho i nije bila interesantna ni kao sugovornik ni kao advokat jedne politike, osim što je bila egzemplar i reprezentant i to dosljedan i uporan, kao i svi epigoni, jednog epigonskog načina mišljenja i kao takva je izronila iz anonimnosti, kao što je u nju i potonula kad je izvršila zadatak kojeg je imala, tj. provela pogrešnu stranačku politiku u danom momentu. Ona i mnogi drugi kao što je ona, nestali su sa scene, ali je na njoj ostala ista ona politika i isti način mišljenja, koji su od početka počeli da razaraju bosansko duhovno i društveno tkivo, jer su svoje mišljenje zasnivali na separaciji po vjerskoj, nacionalnoj i političkoj liniji po kojoj su ljude dijelili na naše i njihove, a potpuno su zapustili ili nisu znali za to da se svaka zemlja, pa tako i Bosna i Hercegovina temelji na minimumu solidarnosti ljudi zbog jednog jedinog razloga, a to je razlog da je to njihova zajednička zemlja i domovina. Naravno, to nije ništa drugo nego kontinuiranje onog poznatog i već davno viđenog i potpuno kompromitiranog totalitarnog načina mišljenja koje se zasniva na stavu: „svaki onaj koji nije sa nama, nužno je protiv nas“. Ali što bi značilo da se jednoj gospođi Leho uvjerenoj, ali u smislu vjerovanja i uvjerenja o kojem govori stara izreka biskupa Ireneja, koji je nekada rekao „Credo qui absurdum“ (vjerujem jer je apsurdno), da je učinila sve najbolje, pa je odista nemoguće dokazivati takvoj osobi da ne misli ispravno, ni u smislu logike, ni u smislu morala, a pogotovo u smislu politike i u smislu činjenica koje jedino mogu potvrditi ili negirati naše tvrdnje, jer se politika koja se ne obazire na činjenice mora oslanjati na grube falsifikate činjenica, u skladu sa čuvenom Hegelovom izrekom „Ako me vi opominjete da činjenice govore protiv mog mišljenja, utoliko gore po činjenice“. Samo što je u tom

slučaju Hegel imao pravo, jer je poznato da same činjenice za sebe ne znače ništa i da im tek naše tumačenje određuje smisao i značenje, a ono proizlazi iz uvida u cjelinu, ili u pojam onoga o čemu se misli. Ne želeći praviti cirkus od «političke» logike gospođe Leho, ja sam joj rekao da se nadam da govoreći o banjalučanima kao izdajnicima i kukavicama misli samo na mene i slične meni, koji već pedeset godina živimo u Sarajevu, a ne u Banja Luci, mada smo u njoj rođeni, da ne misli valjda na one jadne i poštene ljude, koji su vjerno slijedili politiku SDA, a koji su od nje bili izručeni srpskoj soldateski, a da niko, u toj stranci u vezi s tim genocidom nad njima, nije ni prstom maknuo. O tome najbolje govori slučaj koji se dogodio kada su vodeći aktivisti SDA i „Merhameta“ u Banja Luci bili uhapšeni od strane srpske vojske, među njima su bila i tri moja bliska rođaka, pa sam ja lično organizirao akciju, uz pomoć rahmetli generala Mehmeda Alagića koji je zarobio neke Karadžićeve vojnike, da se izvrši razmjena zarobljenih srpskih vojnika za te ljude. Kad sam došao kod Amora Mašević sa tim prijedlogom i izvještajem Alagića da je to moguće učiniti, ovaj je odbio cijeli taj plan rekavši mi da Alija Izetbegović ne dopušta zamjenu vojnika za civile, pa su tako banjalučki ilegalni borci, oni koji su se uz najveće opasnosti borili na jedno mogući način tj. na način da pokušaju održati moral i živote ljudi u Banja Luci, postali civili za SDA i njene ljude za koje ne vrijedi potrošiti ni jednog zarobljenog srpskog vojnika. Bila je to vapijuća nepravda prema tim hrabrim borcima. Za njih se nije htio niko zauzeti, a kamo li da bi im pomogao da sačuvaju grad i sebe. Meni je osobno bilo jasno da će banjalučani platiti onaj nerazumni miting kojeg su Alija Izetbegović i Fikret Abdić držali u Banja Luci i na kojem su govorili o tome kako će muslimani braniti Bosnu i Hercegovinu, kao da oni i njihova stranka nemaju savez o zajedničkoj vladavini, pa i obrani zemlje, sa SDS i HDZ, što je govorilo i moglo je biti protumačeno samo u tom smislu da je taj savez za SDA privremeni i da ona ima rezervnu i stvarnu politiku koja nije zajednička, a što je jedino moglo da pojača i ubrza namjere ekstremnih snaga u SDS da vrše pritisak za konačni obračun sa SDA a time i sa muslimanima uopće koji su tada odista masovno podržavali tu stranku. Mogao sam je upitati, koja je to politička i realna državna snaga, oružana ili neka druga sila, stajala na raspolaganju banjalučkim Bošnjacima koji nisu sami predali grad u ruke SDS-a i Karadžića, jer ga nisu nikada držali ni politički ni vojno ni ikako drugačije u svojim rukama, nego su

ga u nagodbama sa Srbima srpskoj totalnoj prevlasti predali upravo SDA i njen vođa Alija Izetbegović, kao što su predali veliki dio Hercegovine i Mostar HDZ-u. I ne samo da su predali Banjaluku i doline rijeka Vrbasa, Vrbanje i Ukrine, nego i cijelu dolinu Sane i donju dolinu Une, u kojoj su muslimani bili u velikoj većini, a bilo im je iz centra SDA striktno instruirano da ne oponiraju mjerama srpske vlasti nego da se nagode sa Srbima o podjeli općina, mada su u njima bili većinsko stanovništvo (Prijedor, Sanski Most i Ključ). Znao sam detalje o operaciji nagodbi s SDS-om o tom pitanju i namjerama da se sukob riješi podjelom općina, što je bilo glupo i što je pokazivalo da ljudi koji vode takvu politiku nemaju pojma o stvarnim namjerama i razmjerima srpske agresije i da je nagodba za Srbe samo taktička varka i jedna etapa u potpunoj okupaciji tih dijelova Bosne i Hercegovine od strane JNA i srpskih paravojnih snaga. Srbi nisu raspolagali sa dovoljno snaga da drže cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine pod direktnom okupacijom, prvo, zbog velike rasprostranjenosti muslimanskog življa na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, a zatim su, da bi ostvarili nadzor svojih trupa na određenim tačkama i morali trupe seliti iz rajona u rajon, gdje su izvodili vojna djelovanja. Ideja podjele vlasti u općinama u kojima Srbi u tom momentu nisu raspolagali sa dovoljno jedinica JNA i paravojnih snaga, samo je olakšalo SDS-u i JNA da koriste privremeni mir kako bi koncentrirali dovoljno trupa i kako bi mogli izvršiti misiju genocida. Naime, Srbi tada u dolini Sane i Une, i pored velike koncentracije trupa JNA u Banja Luci, nisu još raspolagali sa dovoljno snaga da likvidiraju svaki otpor 300.000 stanovnika i velikog broja potencijalnih vojnika snaga Armije BiH, tj. da pobiju 30.000 muslimana, koliko je otprilike bilo mogućih vojnih obveznika i branioca Bosne među muslimanima tog područja. Instrukcija iz centra SDA i MUP-a Bosne i Hercegovine, da se ne pruža otpor i da se sa Srbima ide na nagodbu o podjeli vlasti u općinama, a pouzdano znam da su takve instrukcije bile poslane u općine Ključ, Sanski Most i Prijedor, a zna se i za druge općine, kao npr. Vlasenicu, što je samo olakšalo srpskim zločincima da dobiju na vremenu i da koncentriraju dovoljno snaga za one operacije koje su započeli u junu i dovršili u julu, a koje su značile skoro potpunu likvidaciju vojno aktivnih muslimana iz dolina rijeka Sane i donjeg toka Une, kada je na tom prostoru bilo pobijeno oko 30.000 Bošnjaka, a ostatak protjeran ili pacificiran drugim sredstvima. Osim jedinice, koju je formirao rahmetli

Omer Filipović i koja se na Krasuljama kod Ključa sukobila sa srpskim snagama, i slične formacije u Kozarcu, a zbog čega je Omer kasnije zvjerski ubijen, a nad Ključanima izvršen masakr, dok su Prijedor i Kozarac zbog toga egzemplarno stradali i još i danas prebrojavaju žrtve, može se reći da nije bilo ni jedinica ni otpora u tim krajevima i to isključivo krivicom i zbog kapitulantske politike SDA. Kad se usporede žrtve koje su Bošnjaci imali u tim zbivanjima. 30.000 ljudi je u Bosanskoj Krajini, predjelu između Vrbasa i Une, ubijeno već do kraja jula 1992. godine, a koliko ih je poginulo i bilo ubijeno do kraja rata tek treba da se utvrdi, ali se radi o broju koji nije manji od 50.000 ljudi. Kad se taj broj usporedi sa onim žrtvama koje su se dogodile u Mostaru i cijeloj Hercegovini, tada se vidi koliko je svaka usporedba prilika i postupaka nemoralna a ne samo nemoguća. Da su barem ljudima savjetovali da se na vrijeme evakuiraju u enklavu Bihačke Krajine, rat bi na tim prostorima izgledao drugačije u cjelini. Znam sve to dobro, jer sam imao svakodnevnu vezu sa rahmetli Omerom Filipovićem i Faikom Bišćevićem (mojim bliskim rođacima) i drugim ljudima iz mog rodnog kraja, a i bio sam u posjeti cijeloj Krajini-od Velike Kladuše, Cazina, Bihaća, Bužima, Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca, Bosanskog Novog, Agića u dolini Japre, Sanskog Mosta, Prijedora i Ključa i to upravo neposredno prije početka rata, krajem marta i početkom aprila 1992. godine. Tada sam na terenu prikupio sve podatke o politici, koju je SDA vodila u odnosu na sve vidljiviju mogućnost rata i shvatio da je SDA spremna da Srbima ustupi Krajinu za račun nekih drugih interesa. To i jeste razlog zbog kojeg i nije bilo ne samo legalnih, opravdanih i nužnih priprema javne vlasti, čije su najvažnije institucije bile pod rukovodstvom SDA, za događaje koji nastupaju i sve očitiju ratnu opasnost, nego čak ni onih palijativnih i ilegalnih, kao što su osnivanje famozne «Patriotske lige» ili slično, kada je stranka koja je imala vlast i u svakom momentu mogla da je upotrijebi protiv ilegalnih akcija naoružavanja Srba i očite politike podjele zemlje, a nije ništa učinila nego je i sama ilegalno formirala nekakve jedinice od kojih nije bilo nikakve koristi kad je rat stvarno počeo. U stvari jedinu korist od toga imali su SDS i njegovi partneri, jer su time, pošto su i vladajući vršili ilegalne akcije, bile legalizirane i njihove subverzivne i antidržavne ilegalne akcije. Zamislite kakve signale je mogla odašiljati neprijateljima ona vlast, koja ima u rukama sve instrumente vlasti i državne sile, kontrolira policiju i sav represivni aparat, a formira

ilegalnu organizaciju za otpor. Naime to postavlja pitanje protiv koga se pripremaju te snage i za koga će se one boriti, mada su organizatori tog posla, ako i sami nisu bili dio tuđih obavještajnih elemenata, morali biti, kao svaka takva organizacija u jednoj totalitarnoj policijskoj državi kakva je još uvijek u to doba postojala, puni suradnika potencijalnih protivnika, kako se to moglo znati i kako se pokazalo da je bilo poznato i kako su to rekli svi, od generala Ace Vasiljevića, do zadnjeg suradnika KOS-a. Kako se SDA pripremala za rat, a rat je bio izvjestan još od odbijanja sporazuma sa Srbima u ljeto 1991. godine, najbolje me je uvjerio slučaj koji se dogodio u Agićima, velikom muslimanskom naselju u dolini rijeke Japre u Podgrmeću. Agići su smješteni između rijeka Sane i Une, u kvadratu čije stranice čine Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Sanski Most i Prijedor. Na konferenciji, koju sam tamo držao, zajedno sa Salihom Fočom, neposredno pred rat, iskupio se sav tamošnji svijet, od Blagaja do Agića. Svi su bili veoma uznemireni, jer su se golim očima vidjele naoružane srpske straže po okolnim brdima, a na putovima koji vode prema Sanskom Mostu, Prijedoru, Bosanskom Novom i Bosanskoj Krupi patrolirali su naoružani ljudi. Nešto otvoreniji i sigurniji, ali ipak kontroliran, bio je samo put prema Blagaju i dalje dolinom Sane ka Bosanskom Novom, odnosno Prijedoru. Ja sam im rekao da se moraju pripremiti za najgore i da imaju iskustva iz prošlog rata. Pošto su oko njih srpski krajevi i oni ne mogu dugo da brane tako izložena mjesta kao što su Agići, to moraju da se pripreme protiv iznenađenja i od prvog napada, ali je najvažnije da odrede pravac nužnog povlačenja u slučaju napada i taj put moraju osigurati stražama. Ne bi smjeli da se povlače stihijno i pogotovo najpovoljnijim i zbog toga predvidivim putem, jer će Srbi upravo taj pravac najviše kontrolirati, nego onim za koji je najmanje vjerojatno da će ići, a trebalo bi da se kreću prema Cazinskoj Krajini, a ne prema Prijedoru, Bosanskom Novom ili Bosanskoj Dubici, ili pak Sanskom Mostu, jer se na tim pravcima nalaze srpska sela i naselja, pa i cijele pokrajine (Banija npr.). Ostaje im samo najkraći put u dolinu Une i dalje, a to znači prema Bosanskoj Otoci, Bosanskoj Krupi, Bihaću, Cazinu, Bužimu i Bihačkoj i Cazinskoj Krajini. Da im dokažem kako je to logično odabrao sam da se u Sanski Most vratim putem kroz Budimlić Japru i srpska okolna sela. Kad su me opomenuli da je tu najviše Srba, rekao sam im da oni vjeruju da ću ja (Srbi su već znali za našu posjetu) putovati najsigurnijim pravcem,

a to je bio pravac preko doline rijeke Sane ka Prijedoru i taj pravac će kontrolirati i eventualno me tamo sačekati u zasjedi, a ja ću ići najmanje vjerojatnim pravcem, tj. direktno preko srpskih naselja i Budimlić Japre do Starog Majdana i Sanskog Mosta. To se u cijelosti potvrdilo i kad sam iz kuće mog rođaka profesora Ahmeda Bišćevića iz Sanskog Mosta, jedan sahat po našem odlasku iz Agića, telefonirao da sam sretno i sigurno došao u Sanu, bili su iznenađeni da smo ja i Salih glatko i bez ikakvih, a kamo li neugodnih susreta, prošli taj opasni put na kojem nikoga nismo sreli niti nas je ko zaustavljao i promatrao, pa su kazali da će i oni o tom voditi računa u slučaju nužde. Govoreći o tome kako mogu sami sebi pomoći, preporučio sam im da moraju imati stražu i naoružane ljude barem da odvrate prvi udarac, koji sigurno neće biti tako organiziran i mnogoljudan, jer za to Srbi još nemaju dovoljno snaga i organizacije, nemaju još dovoljan broj ljudi da mogu kontrolirati sve putove i pozicije, a da je za njih veliki izazov da opljačkaju bogate imućne Agiće, pa će požuriti i udariti odmah i svi na pljačku, čak i nepripremljeni. Agićani su bili realni i nisu se uzdali u partizanštinu i zajedničku borbu koju su pojele privilegije na koje su Srbi navikli, koje su to godinama uživali njihove srpske komšije, pa su radili i išli u Njemačku i Austriju gdje su zaradili dosta novca i podigli sebi u Agićima lijepe kuće i oporavili svoja prošlim ratom uništena imanja, nabavili sve novo i najsuvremenije, jednom riječju postali za naše prilike bogati ljudi. To će biti veliki izazov sa domaće Srbe, a oni znaju da smo mi Bošnjaci muslimani miroljubivi, pa misle da nećemo biti spremni za napad, te se i oni neće vele spremati za tu laganu operaciju. To je naša prilika. Međutim, mi moramo osigurati da kada udare na nas, onda moraju naići na snažan i organiziran otpor, što će ih usporiti i dezorganizirati do neke mjere, a to treba iskoristiti da se narod izvuče sa najmanje mogućih žrtava. Ako budu dobro i temeljito pripremili akciju, osobito ako to budu pripremali njihovi profesionalni vojnici, nećemo lako proći i tada će naši ljudi stradati. Zbog toga Agićani i ljudi iz okolnih muslimanskih mjesta moraju da se spreme za sve varijante daljnjih događanja. Na to su mi oni rekli da su prije sedam mjeseci uplatili traženu sumu za isporuku oružja (mislim da se radilo o 700 automatskih pušaka ili nekih drugih cijevi), a da od oružja nema ni traga ni glasa i da čovjek, kojem su to platili, tada visok funkcioner u SDA i Skupštini Bosne i Hercegovine, neće ni da im se javi, te da im šalje faksove i upućuje ih na lokalnu vezu u Bihaću, koja opet tvrdi da ništa o svemu tome

ne zna. Molili su me da interveniram u SDA u povodu tog slučaja i da zatražim, ili novac natrag, ili oružje u Agiće, ili na nekom drugom mjestu gdje bi ono moglo biti preuzeto. Ja sam rekao da ja tu ne mogu ništa učiniti, osim što bih mogao javno, jer su me i oni javno i na općem zboru cijeloga svoga mjesta i mnogih okolnih sela za to upitali, upitati što je s onim obećanim i potraživanim za Agiće i time prisiliti tog čovjeka, koji mirno sjedi u Sarajevu, da odgovori na njihov zahtjev. Nažalost za sve je već bilo kasno, jer su ratne operacije Srba u graničnim mjestima i u Sarajevu, započele već početkom aprila i više nije bilo vremena za bilo kakvu akciju u tom smislu. Dakle, u startu nije bilo ni plana, ni bilo kakvih ozbiljnijih priprema, ni korištenja legalnih i legitimnih organizacija, kao što su policija i općenarodna obrana i zaštita, nije bila proglašena ni opća mobilizacija kao vježba općenarodne obrane na što je Predsjednik Predsjedništva imao pravo, kako bi se naši ljudi naoružali legalno, nije bilo nikakve javne akcije vlasti u zemlji i inozemstvu da se Bosna i Hercegovina zaštiti i brani kao cjelina od unutarnje i vanjske destrukcije koja je već bila u toku. To je historijska krivica stranke SDA, koja je imala vlast i čiji su predstavnici imali ovlaštenja i mogućnost da djeluju, ali nisu ništa ozbiljnije poduzimali, ili su djelovali ilegalno, mlako i krajnje suzdržano, kao da su u tuđoj zemlji, a ne u zemlji koja je njihova i gdje imaju u rukama glavne poluge vlasti. Vlast je mirno gledala dok je zemlja komadana, a narod doveden u bezizlaznu situaciju. Ja sam bio sumnjičav prema takvom ponašanju, a moje sumnje su bile ojačane tom vidljivom nebrigom i neaktivnošću vladajućih da državu i njene institucije koriste kao legalna i legitimna sredstva sprečavanja antidržavne i otvorene separatističke djelatnosti, a to im je bila dužnost. Sve me je to podsjećalo ne samo na neprirodni savez Bošnjaka sa srpskim i hrvatskim nacionalistima, nego i na činjenicu koja je tek sada dobivala na značenju, a to je činjenica da je Alija Izetbegović još u početku, u ljeto 1990. godine, zatražio od pravnika dr. Halida Čauševića da ocjeni da li bi podjela Bosne i Hercegovine imala štetne posljedice za muslimane. Tu studiju mi je pokazao jednom prilikom u ljeto 1990. godine Adil Zulfikarpašić i od mene zatražio ocjenu i mišljenje o njoj. Nakon što sam detaljno pročitao i prostudirao taj rukopis, zaključio sam da se radi o spisu jednog pravnika koji ne razumije historiju i socijalne fenomene, da ima predrasude i naginje ka ideji o hrvatstvu muslimana i rekao sam Adilu da se radi o nekompetentnoj studiji, ali da je veoma bitno utvrditi razloge zbog kojih je Alija Izetbegović

tražio izradu te studije i za što mu je potrebno takvo mišljenje i to upravo od Čauševića, koji je inače bio poznat po svome hrvatstvu, kad je nakon 1939. godine bilo očito jasno da je bilo kakva podjela unutar Bosne samo uvod u katastrofu kakvu smo već proživjeli nakon podjele iz 1939. godine. Ja sam mislio i to sam Adilu kazao, da je stvar u tome da je Izetbegović o podjeli razgovarao sa Tuđmanom i da se tu krije tajna njegovog interesa za to kako bi podjela djelovala na naš položaj, ali i činjenice da je o tako važnom pitanju tražio mišljenje upravo od Halida Čauševića i to vjerojatno na preporuku nekih ljudi oko Tuđmana. Naime, samo traženje takvog mišljenja znači da on ima u vidu i opciju podjele Bosne i Hercegovine kao političko rješenja naše situacije unutar tadašnje Jugoslavije koja izlazi iz sfere komunizma i vraća se na pozicije građanskog društva i politike, a politika se ne može voditi ako se ne postave jasne granice u tom smislu i unaprijed ne isključe određena rješenja koja mogu biti u interesu drugih, ali nikako u interesu naše države i naroda. Sada sam, nakon svega što je bilo, mnogo sigurniji u tome da zaključim kako je opća duhovna, misaona i politička nedoraslost odredila našu sudbinu grosso modo, ali ne i na konkretnim mjestima i uvjetima, gdje su postojale snage odane Bosni i Hercegovini i gdje su postojali realni izgledi za uspješnu obranu, a takvo jedno mjesto je bio i Mostar. Na prostorima od linije Nevesinje- Stolac-Neum i zapadno od toga, kao i na prostoru od puta Bugojno, Gornji Vakuf, Prozor-Lištica, imali su Muslimani i Hrvati apsolutnu većinu i gledano strateški veoma pogodnu poziciju za obranu. Brojčani odnos stanovnika zapadnog i istočnog dijela Hercegovine bio je neusporedivo u korist Muslimana i Hrvata. U Istočnoj Hercegovini jedva da je živjelo 60.000 Srba, zbog čega su srpski stratezi morali angažirati trupe JNA, jer bi lokalni sukob veoma brzo doveo do poraza srpskih paravojnih snaga. Za razliku od dijelova Centralne Bosne ovi su krajevi preko Dalmacije imali otvorenu vezu sa svijetom, a nisu mogli biti izolirani, kao što su bili Banja Luka i Sarajevo i stoga su mogli da budu važna strateška osnova obrane cijele Bosne i Hercegovine. Što više, ovi su prostori mogli, zajedno sa Dalmacijom, da budu osnova za uspješne operacije likvidacije srpskih Krajina i u Zapadnoj Bosni i u Dalmaciji, Zagori, Lici, Kordunu i Baniji, pa čak i da omoguće veliki pritisak na srpske snage u Zapadnoj Slavoniji, što bi znatno ubrzalo pad cijele srpske operacije stvaranja Velike Srbije oduzimanjem dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine. I Bošnjaci i Hrvati

su znali što sve može da se dogodi ako ne budu djelovali jedinstveno. Osim toga, Bošnjaci su bili koncentrirani i imali većinu u Bugojnu, Gornjem Vakufu, Prozoru, Konjicu, Jablanici, gradu Mostaru, i Stolcu, te svim okolnim mjestima desno i južno od Neretve, sa dvije snažne muslimanske enklave, kao što su bile visoravni Dubrave i Drežnica. Te enklave su bile značajan mostobrani u eventualnoj obrani od svake agresije. Kad se tome doda kompaktna sredina zapadno od Mostara, tada su izgledi za otpor srpskoj agresiji bili veliki i strateški značajni, jer je pobjeda na tom prostoru, gledano strateški, mogla uvelike utjecati na cijeli rat u Bosni i Hercegovini i biti oslonac uspješne akcije razbijanja opsade oko Sarajeva. Postojali su, dakle, dobri uvjeti za obranu, ali je trebala samo pametna, poštena i dosljedna politika. Ali toga izgleda nije uopće bilo i što je najgore, nije je bilo ni sa bošnjačke ni sa hrvatske strane mada su obje bile ugrožene od srpske agresije.

U kontekstu optužbe bačene na banjalučke Bošnjake od strane gospođe Leho bila mi je pružena prilika da sve to kažem i pokažem da su uvjeti za obranu Hercegovine i Mostara bili optimalni i to zbog dominacije Bošnjaka i Hrvata u njoj, dok su uvjeti za bilo kakvu efikasniju obrambenu akciju u Banja Luci i dijelu Krajine između Vrbasa i Une bili minimalni, gotovo apsolutno nepovoljni, a pogotovo kad se uzme u obzir činjenica da su Hrvati odmah nakon početka agresije, kada je prestao srpsko-hrvatski rat u Hrvatskoj i nastalo primirje, odustali i u Bosanskoj Krajini i Banja Luci od bilo kakve zajedničke akcije sa Bošnjacima u obrani Bosne i Hercegovine. Toga sam postao svjestan već u junu 1992 godine kada je njegova eminencija banjalučki biskup Komarica odbio da učini zajednički apel kod tadašnjeg komandanta JNA u Banja Luci generala Uzelca sa banjalučkim muftijom rahmetli Ibrahim efendijom Halilovićem u korist tada masovno uhapšenih i masakriranih Bošnjaka i to sa obrazloženjem da Srbi nemaju jednak stav prema Hrvatima i Muslimanima i da on ne želi kompromitirati položaj Hrvata zajedničkom akcijom u korist muslimana sa muftijom Halilovićem. Upravo je ovo bio razlog zbog kojeg sam ja u Skupštini Bosne i Hercegovine 1996. godine bio protiv prijedloga poslanika SDP da se biskupu Komarici oda posebno priznanje za držanje tokom rata, a kada je časni i svom pozivu odani muftija Halilović već bio mrtav i bez ikakvog priznanja. Međutim, sasvim je jasno da je pad Hercegovine bio uzrokovan političkim, a ne vojnim razlozima i da za to snose odgovornost svi koji su 1992. godine vodili politiku u Hercegovini. Ja nisam koristio priliku

da sav jad i bijedu politike SDA iznosim, nego sam gospođi Leho kazao samo to, da je situacija u Mostaru bila sasvim drugačija nego u Banja Luci i da svako ko želi ocijeniti i usporediti prilike u ta dva grada mora uzeti u obzir neke bitne činjenice. Naime, Banja Luka je, za razliku od Mostara, bila mala muslimanska enklava u moru srpskog stanovništva (250.000 Srba okolo i 50.000 muslimana smještenih u sredini jednog grada) i bez ikakvog oslonca na druga muslimanska naselja kojih nije bilo barem pedeset kilometara uokrug mjesta gdje je smještena Banja Luka. Odnos snaga žive sile iskazan u broju stanovništva na široj banjalučkoj teritoriji bio je 1:6 u korist Srba, ne računajući uz to silnu JNA i četničke dobrovoljačke formacije koje su bile koncentrirane upravo u Banja Luci koja je bila najveći garnizon i to tenkovskih snaga u cijeloj državi (veliki tenkovski poligon za obuku tenkista se nalazio jedva 20 kilometara južno od Banja Luke na visoravni Zmijanje (u selu Dobrnja) u kojem je bio smješten najveći koncentracioni logor za Bošnjake-zloglasni logor Manjača. Kad se uzme u obzir Bosanska Krajina kao cjelina, onda je raspored njenog stanovništva takav, da su muslimani sačinjavali većinu na potezu između Vrbasa i granice Bosne i Hercegovine i Hrvatske gledano u cjelini. Pod Bosanskom Krajinom naime treba podrazumijevati historijsku Krajinu ili Donje Krajeve, gdje spadaju sve zemlje između Vrbasa i Sane, zatim Sane i Une i, najzad, one preko Une nazvane Cazinska ili Serhat Krajina. Najviše muslimana je koncentrirano u krajevima između Sane i Une i preko Une, gdje oni čine apsolutnu većinu zbog prevelike napučenosti, baš kao što, za razliku od tih krajeva, u onim koji se nalaze između Vrbasa i Sane, većinu čine Srbi. Hrvati su rasijani po gotovo svim ovim krajevima, ali u manjim grupama. Taj raspored stanovnika doveo je do posebnog fenomena pojave manjih relativno kompaktnih dijelova teritorije, a jedna takva je i ona oko Banja Luke. Tu je došlo do prevelike koncentracije Srba, kako zbog toga što su muslimani oduvijek živjeli uglavnom u gradovima (u Banja Luci je, ako izuzmemo period nakon zemljotresa, uvijek živjela muslimanska većina), a oko Banja Luke i u njenoj blizini nisu postojali gradovi, a i oko grada nije bilo nikakvih većih muslimanskih sela (u blizini grada nalazila su se samo četiri manja muslimanska sela-Vrbanja, Ponir, Bukvalek i Bastasi)), pa nije bilo stalnog dotoka novog muslimanskog stanovništva u grad. Nasuprot tome, u grad se nakon Drugog svjetskog rata doseljavala masa srpskog stanovništva. Ovi stanovnici su se doseljavali

na osnovu partizanskih prava i privilegija, zatim na temelju useljavanja zbog izgradnje navedenog tenkovskog poligona kada su seljaci sa prostora Zmijanja dobili velika obeštećenja u novcu i besplatne placeve za gradnju kuća i dozvole da ih grade bez plaćanja bilo kakvih taksi gradu, da bi se najveća seoba iz cijele uže Krajine dogodila nakon zemljotresa kada su seljaci sa Kozare, iz Centralne Bosne i krajeva uz rijeku Vrbas, dobivali zajmove i masovno gradili kuće u gradu i oko njega itd., Sasvim druga situacija je bila oko Prijedora, Bosanskog Novog, Sanskog Mosta, Ključa, a da o Bihaću, Cazinu, Velikoj Kladuši i Bosanskoj Krupi i ne govorimo. Tamo su postojale velike seoske rezerve muslimanskog stanovništva koje je u pravilnom ritmu doseljavalo u okolne gradove i stvaralo uvjete održavanja standardnog broja muslimanskog stanovništva, a osim toga, Cazinska Krajina je bila najnaseljeniji prostor sa najviše stanovnika po kvadratnom kilometru u cijeloj bivšoj državi i sa daleko najvećom muslimanskom većinom. U samoj Banja Luci je na kraju ovih seoba muslimana bilo samo nešto više od 25% od ukupnog stanovništva grada, jer je planskim doseljavanjem Srba umjetno povećavan njihov broj, a i prekrajanjem teritorije općine bila je stvorena mnogo šira gradska općina sa velikom srpskom većinom. Od oko 30% ukupnog stanovništva grada, što su Srbi činili 1947. godine kada je Banja Luka brojala oko 40.000 stanovnika, oni su narasli na 50% od ukupnog broja u 1991. godini. Međutim nije samo relativni broj Srba bio značajno povećan nego se to odnosi prvenstveno na njihov apsolutni broj. Kada je broj stanovnika grada narastao na 150.000, a taj rast se i dalje nastavljao, jer je bio ostvarivan isključivo mehaničkim prirastom, tj. doseljavanjem Srba iz cijele zemlje, Bošnjaci i Hrvati su ostali na starim relacijama, a broj Srba se utrostručio. S obzirom na veliku koncentraciju vojske na Manjači i u brojnim logorima i kasarnama u gradu i oko njega, u Banja Luci je živjela i velika grupa stanovnika koja se sastojala od porodica oficira i ljudi u službi JNA, što je iznosilo oko 20% od ukupnog broja stanovnika grada. Druga veoma nepovoljna okolnost za bilo kakvu mogućnost da jedna mala grupa stanovnika (jedna šestina) u takvim prilikama obrani Banja Luku od potpune srpske brojne i vojne i svake druge dominacije sastojala se je u tome, što je Banja Luka bila usamljeni muslimanski centar u kraju između Vrbasa i Sane i što ste mogli, ako bi zaboli krak nekog velikog šestara u centar Banja Luke, povući krug od 50 kilometara oko nje, a da tim krugom ne obuhvatite bilo kakvo drugo

veće muslimansko naselje izuzimajući četiri već opisana manja sela oko Banja Luke-Vrbanju, Bastahe, Ponir i Bukvalek, jer oko grada nije bilo uopće naseljenih muslimana, a prva naselja na koja ste mogli naići i u kojima su živjele veće grupacije Bošnjaka, kada se krećete u bilo kom pravcu od Banja Luke, su bila Skender Vakuf, Bosanska Gradiška, Kotor Varoš, Prnjavor, Prijedor, Sanski Most, Ključ ili Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad), što čini obruč, čije su tačke udaljene cirka 50 kilometara od Banja Luke. To je banjalučke muslimane pretvorilo u kap u srpskom moru. Ako se svemu tome dodaju i dvije krucijalne činjenice, a to je, da je grad bio najveći vojni garnizon u Bosni i Hercegovini i da je taj garnizon, početkom zbivanja koja su vodila u rat, bio još i znatno ojačan dovođenjem brojnih dodatnih trupa, među njima i stacioniranjem cijele jedne tenkovske armije na prostor donjeg toka rijeka Sane i Une, te da SDA nije imao nikakve politike da takva zbivanja i samovolju JNA spriječi, ili barem da im na vrijeme parira nekakvim drugim mjerama, onda je bilo cinično i gotovo zloćudno govoriti o banjalučanima kao o ljudima koji su svoj grad predali bez kapi krvi. Pored moralne tu se radilo i o izazivanju psihološke nelagode kod slušalaca takvih tirada, jer je takvo ponašanje i govor bio očit znak manjka bilo kakvog činjeničnog ili racionalnog argumenta, a još više bilo kakve političke kulture i morala.

Kada bi se usporedili, zapravo, kada bi imalo smisla uspoređivati se u broju žrtava, tada Banja Luka ne ustupa ništa Mostaru, jer je preko 2.000 Bošnjaka ovog grada bilo ubijeno tokom tri godine srpske okupacije, a potom ih je 40.000 bilo još u toku rata protjerano i poslano u strane zemlje uz suradnju naših i međunarodnih vlasti. Oni su prošli najveće muke i nad njima je izvršen najveći i najobimniji zločin u cijeloj Bosni i Hercegovini, jer je gotovo 80.000 banjalučana (Bošnjaka i Hrvata) eliminirano nasilnim putem iz grada i to kada se već vidio njegov kraj, a da naša vlast (vlada SDA) nije ni prstom makla ili barem nekim aktom i diplomatskim potezom ostavila trag svog protivljenju takovoj genocidnoj politici skrivenoj iza navodne brige za preživljavanje Bošnjaka i Hrvata u Banja Luci i cijelom tom dijelu Bosne i Hercegovine. Njih više cijela cjelovita Bosna i Hercegovina nije interesirala osim u demagoške svrhe kako se ne bi postavljalo pitanje kako su dozvolili da se sve to dogodi i kako su na kraju pristali na diktat sile i zločina, bez obzira na činjenicu da je ta sila bila potpomognuta od tzv. naših velikih prijatelja koji su krojili Daytonski sporazum uzimajući

u obzir čak i tek učinjeni genocid nad Bošnjacima Podrinja izvršen na tlu navodno Sigurne Zone Enklave Srebrenica nakon kojega je definiran taj sporazum. Iseljavanje građana Banja Luke, Prnjavora, Dervente, Kotor Varoši, Bosanske Gradiške, Prijedora, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog i okolnih gradova bilo je dio paketa mirovnog sporazuma koje je planirala međunarodna zajednica (kontakt grupa) zajedno sa srpskim rukovodstvom u Beogradu i na Palama, kako bi se stvorili uvjeti za čišćenje budućeg glavnog grada Republike srpske i njegove okoline od Bošnjaka. Iako je ostvarila tijesnu suradnju sa kontakt grupom, vlada Republike Bosne i Hercegovine (vlada SDA i SDP) nije tada ništa poduzela da se taj genocidni plan spriječi, a jedini čovjek koji je odbio da potpiše takav sramni sporazum bio je član naše delegacije Krešimir Zubak. Stoga ni jedan od naših predstavnika koji su bili u Daytonu, učestvovali u stvaranju sporazuma, glasali za njega i to unatoč činjenice da nisu, po tada važećem ustavu, imali pravo da donesu odluke koje će promijeniti ustavni poredak u zemlji, nema pravo da se pere na taj način da ga sada kritizira i ograđuje se od njega kao da je on pao iz zraka, a ne da je nastao njihovim pristankom i bez konsultacije naše javnosti i naroda. Mjesto gdje su se trebali i morali ograđivati od takvog nametnutog i nepravednog sporazuma kojim se ubojicama i zločincima, počiniteljima genocida nad našim narodom, dodjeljuje pola naše teritorije i poklanjaju im se određena državna prava, bio je Dayton, i tu je trebalo reagirati na isti način kako sam ja ustao protiv prihvaćanja plana Owen-Stoltenberg i spriječio da ga Izetbegović potpiše čak i nakon što ga je bio tajno od nas parafirao. Najgora stvar je u tome što oni nisu imali pravo da ga potpisuju i ako su, kako je Izetbegović ovo očito nasilje nad našom zemljom i državom kasnije pravdao, bili na to prisiljavani. Nije točno da nisu imali izbora, jer su i oni tada mogli da postupe na isti način kao što je Karadžić postupio u Ateni, tj. da prihvate sporazum pod uvjetom i ukoliko ga naš narod na referendumu odobri i da tako očuvaju barem obraz sebi i našoj državi. Ovako je ispalo da su silna krv i žrtve našeg naroda i naših boraca razmijenjeni za nešto što je bilo naše apsolutno pravo u koje niko nije mogao i smio da dira i što je bio opći zahtjev cijele svjetske javnosti, a to je pravedan mir nakon tri i pol godine ratnog mrcvarenja jednog nedužnog naroda i jedne općenito priznate države. To im niko nije mogao spriječiti i zabraniti, ali su oni sami smatrali da naš narod nema što da govori i da nema pravo da govori u svoje ime, mada je u pitanju njegovo

isključivo pravo i da sam kaže da li uopće prihvaća da živi pod okolnostima koje mu se silom pokušavaju nametnuti. Nažalost njegovi najviši predstavnici nisu smatrali da narod u odlučivanju o svojoj sudbini ima ikakva prava osim da prihvati ono što su oni dogovorili. Vladajuća oligarhija je otpisala Banja Luku, Prijedor i druge gradove Bosanske Krajine, od rijeke Une do rijeke Bosne, Cijelu Posavinu izuzev Orašja koje su obranili hrvatski domoljubi unatoč Tuđmanovom sporazumu sa Čosićem da se ona prepusti Srbima u razmjeni posavskih Hrvata za slavonske Srbe, za kao i mnoge druge bošnjačke gradove i sela, čak i ključni teritorij za opstanak Bosne i Hercegovine a to je Podrinje, od Foče, Čajniča i Rudog do Bijeljine, a sve u skladu sa adoptiranom politikom vođenom na temelju zaključka „Moramo se podijeliti pa neka uzme svako ono što mu pripada". Prethodna rečenica je samo direktni citat dijela onoga što je kao obrazloženje prihvaćanja podjele zemlje meni tada rekao vodeći čovjeka te vlasti. Kad je piscu ovih redova taj čovjek izrekao tu konstataciju upitao sam ga što je to njegovo, pa ako je njegovo neka to uzima za sebe i daje kome god hoće, a što to nije njegovo, jer tada nema pravo da to daje nekome drugome. Cijela naša zemlja pripada i našem narodu i samo on može da odlučuje o njenoj sudbini. Samo onaj čija je ovo zemlja ima pravo da je daje bilo kome, a to je naš narod koji živi i u Livnu i u Trebinju i u Čajniću i Rudom i u Zvorniku i Bijeljini i u Bosanskom Brodu i u Kotor Varoši i Derventi, a i u Prijedoru i Velikoj Kladuši, dakle na cijeloj našoj bosansko-hercegovačkoj teritoriji i to stoljećima i u kontinuitetu, a ondje gdje nije živio, u malom broju manjih i nerazvijenih općina ne bi da ne moraju živjeli ni njihovi sadašnji stanovnici. Ljut zbog te apsurdne izjave rekao sam neka on ide u Beograd, odakle mu je djed bio istjeran 1876. godine i odakle je došao u Bosnu i neka tamošnje svoje imanje dijeli kome želi, ali bosansku zemlju niko nema pravo dijeliti i uništavati ono za što su naši djedovi dali more krvi, obranili tu zemlju i predali je nama u naslijeđe a mi treba da je rasputimo. Nakon toga su prema govorniku bile poduzete mjere do tada neviđene u diplomatskoj historiji. Prvo ga je ministar inozemnih poslova njegove države javno optužio za krađu navodeći kao dokaz za tu optužbu činjenicu da je ambasador kupio frak za potrebe svoje diplomatske funkcije. Zatim, iako je taj čovjek bio rezidentni ambasador u Velikoj Britaniji, on ga nije uvrstio u Delegaciju naše države na Londonskoj konferenciji o miru, koju je John Major hitno sazvao u cilju da se zataška

kriminalna uloga međunarodne politike i snaga OUN-a u tragediji naroda enklave Srebrenica, a koja je održana upravo nakon izvršenja genocida u Srebrenici u jesen 1995. godine i konsternacije cijele svjetske javnosti zbog tog zločina. Umjesto da ja, koji sam u toku cijele srebreničke afere vodio ogorčenu borbu u medijima protiv pokušaja krivog interpretiranja događaja i zataškavanja cijele te afere i u tom kontekstu imao preko osamdeset nastupa na svim medijima u Velikoj Britaniji, na toj konferenciji izložim onu stranu cijelog slučaja koja se mogla vidjeti iz pozadine događanja, bio sam od svoje vlade diskvalificiran bez obzira što je tim pogrešnim potezom nanesena još jedna velika šteta ugledu naše zemlje. Odlukom da se u delegaciji ne pojavi rezidentni ambasador ministar ili onaj ko mu je to naredio, stvorio je u svjetskoj javnosti mišljenje i ocjenu da naša zemlja i nije imala ambasadora u toj zemlji i da je ona sasvim diplomatski neorganizirana. A taj ambasador je zbog svoje velike i zapažene pozitivne aktivnosti u korist svoje zemlje bio upravo tada proglašen od cijelog novinarskog kora diplomatskih korespondenata diplomatskom ličnošću godine. Taj je ambasador imao odlične veze u britanskim političkim i intelektualnim krugovima i u brojnim medijima, upoznao i kraljicu i nasljednika prijestolja i druge veoma utjecajne ljude britanskog života, kao što je bio brigadir Mc Cllin, ishodio formalni poziv vlade Velike Britanije Predsjedavajućem Predsjedništva naše zemlje za njegovu prvu oficijelnu posjetu Velikoj Britaniji itd. Međutim, postupak naše vlade (tadašnji Premijer je bio Haris Silajdžić, a ministar Muhamed Šaćirbegović) bio je veliki diplomatski gaf i nasilje nad logikom u odnosima koji je zapažen od svih učesnika konferencije i o tome je govorio čak i ministar vanjskih poslova zemlje domaćina (Malcolm Riefkind) kvalificirajući to neviđenim postupkom jedne države prema svom veoma uspješnom ambasadoru. Zbog tog postupka je vlada Velike Britanije odbila da dadne pristanak za prihvaćanje novoimenovanog ambasadora naše zemlje, kojeg je naša vlada imenovala odmah nakon što sam ja, sit svih tih lopovluka, primitivizama i svinjarija, podnio ostavku na položaj ambasadora. Zbog toga naša zemlja nije imala ambasadora u toj zemlji dvije godine, sve dok je formalno trajao moj termin, tj. vrijeme mog mandata za kojeg mi je Vlada Njenog Veličanstva kraljice Elizabete II dala agreman. Nije se, dakle, radilo o tome da je neko te ljude natjerao da potpišu taj sramni sporazum, nego su oni uporno branili osnove tog sporazuma, tj. načelo podjele države i zemlje, koje se kao nit

može identificirati tokom cijele aktivnosti vladavine ove grupe, tj. od Lisabona, kada je Alija Izetbegović prvi puta potpisao podjelu i nakon toga bio prisiljen da povuče svoj potpis, preko Geneve, kada je ponovno pristao na podjelu zemlje i stavio paraf na stvaranje Unije tri države, do Daytona, kada je konačno potpisan sporazum kojim je zemlja neprirodno i sa katastrofalnim posljedicama za sav narod podijeljena. Mnogi od onih koji se danas busaju u prsa svojim radom na obrani zemlje su sve protivnike tog žalosnog nagađanja i trgovine o sudbini zemlje i njenih stanovnika, progonili na najgori mogući način. A što se tiče Banja Luke, treba znati da je u tom gradu, za tri i pol godine srpske strahovlade, bilo direktno pobijeno više od dvije hiljade muslimana, u uvjetima i na mjestu gdje nije bilo ni rata ni borbi, a glavu je izgubilo još više od hiljadu njih, što u logorima, zatvorima, na radnim zadatcima i služeći kao živi štit pred srpskim trupama, dok su brojni uspjeli preći u krajeve oko Kotor Varoši gdje je bio organiziran oružani otpor i stupiti potom u Armiju Bosne i Hercegovine u jedinice pod komandom Mehmeda Alagića. 40.000 ih je bilo nasilno protjerano. Bili su opljačkani do gole kože. Zatvarani su, tučeni, pljačkani, a pred očima su im porušene sve džamije i turbeta u gradu još u proljeće i ljeto 1993. godine, kao i sva druga obilježja njihovog vjekovnog života na tom tlu i to bez riječi protesta i bilo kakve akcije naše vlade u međunarodnoj javnosti i OUN. Izgledalo je zbog toga kao da je naša strana, tj. Sarajevo i vlada u njemu, bila suglasna sa svim što se događalo u tom nesretnom gradu. U gradu je srušeno svih 18 džamija, a među njima i arhitektonsko djelo svjetskog značaja Ferhadija džamija, kao i još jedan biser arhitekture poznata Arnaudija džamija, ali i ona prelijepa nova džamija u prigradskom naselju Vrbanja, a promijenjena su imena svih ulica, trgova, mahala i lokaliteta u tom nekada čisto muslimanskom gradu, sugerirano je time kako je to bio oduvijek srpski grad, mada je taj grad od osnutka Donjeg Šehera (sredina XVI vijeka)do ovih divljanja srpskih šovinista bio sve ali najmanje srpski. A sve je to prolazilo bez ikakve javne i osobito međunarodne akcije tadašnje SDA-ovske vlasti. To, naravno, nije ništa drugo nego jasan dokaz o tome da je ta vlada ili bila suglasna sa svim što se tamo dogodilo, ili je smatrala da je podjela gotova stvar i da je izlišno činiti bilo što, ili da je i ona sama stajala na stajalištu kako je ova podjela naše zemlje bila konačna i ireverzibilna, unatoč izjavi njenog lidera „Mi smo morali potpisati sporazum, jer smo bili pod velikim pritiskom Amerike, mada on

nije dobar za nas, ali mi smo učinili ono što smo mogli, a na budućim je generacijama da isprave ove naše greške". Pa ipak je više hiljada tih istih Banjalučana, uz najveće napore i odricanja, nakon svih progona i logora, došlo u Armiju Bosne i Hercegovine i borilo se za oslobođenje svog kraja, ne znajući, na svoju i našu žalost, da je njihova stranka grad već otpisala i pristala na to da on bude pretvoren u centar bosansko-hercegovačkog i zapadnog srpstva. To je moguće dokazivati na osnovu još jednog argumenta, a to je bio moment kada se pokazalo da je moguće stvoriti zajedničku opozicionu izbornu listu, pod nazivom „Lista za Banja Luku", sa ozbiljnim izgledima da uspije dobiti vlast u gradu Banja Luci. Lista je obuhvaćala jedan disidentski pokret Srba iz Drvara, Glamoča, Bosanskog Grahova i Bosanskog Petrovca, od ljudi koji nisu bili zadovoljni Karadžićevom politikom, sve banjolučke Hrvate i sve Bošnjake, ali je njeno stvaranje, kada je trebalo da ta lista bude verificirana i predložena, bilo izigrano od strane SDA. Osnovni razlog je bio u tome što ta lista nije bila pod rukovodstvom SDA, zbog čega je ta stranka odlučila da razbije taj pokret za jedinstvenu banjolučku listu i prijavila je svoju separatnu listu uz koju su, nasuprot zajednički postignutom sporazumu do kojeg je došlo na dva sastanka u Sarajevu, morali pristati svi pristalice SDA, čime je ta stranka onemogućila da tako okupljene demokratske snage u tom momentu čak i dobiju lokalnu vlast u Banja Luci i pokušaju spasiti njen multilateralni karakter i osigurati mogućnost sigurnog povratka izbjeglica. Djelovanje ove liste nije odgovaralo ni stranci SDS ni SDA, a ni HDZ. Sve te stranke su bile zainteresirane da u zemlji ostane status quo, tj. podjela koja je davala Hrvatima Glamoč, Bosansko Grahovo i Drvar, Bošnjacima Bosanski Petrovac, a Srbima Banja Luku. Naime, Srbi u okviru „Liste za Banja Luku bili su zainteresirani za sigurni povratak u svoje krajeve, odakle su ih istjerale snage HVO i Armije Bosne i Hercegovine, dok su banjalučki Bošnjaci i Hrvati bili zainteresirani za siguran opstanak i povratak u Banja Luku iz prisilne, ili one vrste emigracije koju je organizirao Tuđman, kako bi popunio prazne krajeve u Kninskoj Krajini i drugdje odakle su Srbi bili prognani. Tako je sebičnost jedne stranke i njenih vodećih ljudi (odluku da se prijavi ova lista SDA, koju je prijavio Kemal Đuzel, prema našem saznanju donio je Hilmo Neimarlija koji je bio u izbornom centru SDA), a ta je odluka bila ključ neuspjeha demokratskih snaga u ovoj, ali i u mnogim drugim prilikama, kada god su te snage pokušavale da se razvoj političkih

prilika u Bosni i Hercegovini usmjeri ka pozitivnom toku i zajedničkom nastupu svih rodoljubivih građana naše države. Sporazum i savez stranaka da, ali sporazum i savez naroda ne, to je bila politika nacionalnih stranaka i ona je imala za cilj da se očuva kontrola nad nacionalnim korpusom i zadrži taj izvor političke moći, vlasti i prihoda koje obje ove moći donose. Mnogi Banjolučani su svoj obol oslobađanju naše zemlje dali u borbama Petog i Sedmog korpusa Armije Bosne i Hercegovine, a to su, kako bi svi trebali znati, jedine jedinice naše vojske koje su odista pobjeđivale srpsko-četničku vojsku i oslobađale velike dijelove bosanske zemlje pod rukovodstvom dva naša najznačajnija vojnika, rahmetli Mehmeda Alagića i Atifa Dudakovića, oba Krajišnika, od kojih je Alagić na kraju dočekao da i sam bude od strane svoje vlade ponižen, svezan vođen kroz svoj rodni grad i predan sudu u Haagu, koji ga je oslobodio svake krivnje, ali ponosni Mehmed Alagić sve to ponižavanje od svoje vlade i stranke koju je podržavao i njenih eksponenata u Sanskom Mostu nije mogao preživjeti i naprečac je umro u najboljim godinama.

Slučaj Mostara je bio sasvim drugačiji, u odnosu na ovaj banjalučki i upravo je razlika između ta dva slučaja osnova da se sagleda kako je politika koja je vođena i prema Bosanskoj Krajini i Banja Luci, ali i prema Hercegovini i Mostaru bila različita, ali u oba slučaja jako pogrešna i da je u obje ove naše pokrajine dovela do katastrofe.. Mostar nije od početka bio središte ni srpske vojske ni srpskog stanovništva, nego je bio potpuno u rukama Bošnjaka i Hrvata, kao i najveći dio Hercegovine kao cjeline. Grad je pred rat imao jasnu muslimansku većinu stanovništva. Popis je to pokazao, mada je popis u neku ruku falsificirao pravo stanje stvari, budući da je u Mostaru bilo najviše onih muslimana koji su, zavedeni demagogijom i ličnim zabludama, sebe smatrali i izjašnjavali se kao Srbi, Hrvati i najviše kao Jugoslaveni. Takvih je, prema istraživanjima koja sam ja osobno proveo pred popis 1991. godine, bilo najmanje 12 % od ukupnog broja stanovnika grada. Samo su se rijetki Srbi i Hrvati tada izjasnili kao Jugoslaveni, ali mnogi muslimani jesu i to i kao Srbi ili Hrvati, ali u najvećem broju kao Jugoslaveni. Srbi, izuzimajući što je JNA njime ovladala jedno kratko vrijeme, nikada nisu okupirali grad, ili uspjeli da ga politički, vojno i na bilo koji drugi način drže pod svojom kontrolom. Oni nisu uspjeli trajno održati i imati svoje trupe stacionirane u Mostaru ili neposredno oko njega. Navodni saveznici i koalicioni partneri koji su vladali i prije i nakon početka

rata, a to su SDA i HDZ, imali su i političku, upravnu i vojnu kontrolu nad gradom od momenta kada je JNA morala odstupiti iz gradova, jer je bila na teritoriji strane države, tako da su ti jalovi saveznici imali kontrolu nad cijelom Sjevernom i Zapadnom Hercegovinom i najvećim dijelom Centralne i Donje Hercegovine, te teritorijem oko gradova, uključujući i Dubrave sa Stolcem, a to je bilo osobito nakon povlačenja JNA. A ipak su tim savezništvom SDA i HDZ i politikom neprestanog i sve većeg popuštanja zahtjevima HDZ-a , koju su slijedili, muslimani izgubili sve, osim male enklave s lijeve obale Neretve, od Bijelog Polja do Blagaja. Normalno je, zbog toga, upitati se otvoreno i dati jasan odgovor, zbog čega je došlo do takvog razvoja stvari i kako to da se i danas većina mostarskih Bošnjaka muslimana i onih iz Stolca, Čapljine, Ljubuškog i iz drugih mjesta, nalaze, ili u emigraciji, ili koncentrirani na malom prostoru u Mostaru, koji je, osim toga, kao grad, zajedno sa svim vrijednim privrednim, sportskim i kulturnim kapacitetima, predan u ruke HDZ-u, ili je od strane HDZ-a otet od njih. Mostar jeste u rukama HDZ-a, jer su sve vitalne njegove funkcije i jedini živi dio grada u njihovim rukama, a muslimani imaju privid prisutnosti, a stvarno su reducirani na lijevu obalu grada, Bijelo Polje i Blagaj, bez ikakvog stvarnog utjecaja i mogućnosti da djeluju i u upravnoj i u ekonomskoj strukturi i vođenju svog grada i cijelog donjeg toka Neretve. Svako ko ozbiljno misli o tim stvarima bi se morao upitati gdje su, u kojim političkim procjenama i odlukama su se nalazili korijeni tog razvoja, iz kojeg se jasno vidi da je proizašao iz pogrešnih procjena i zabluda o savezništvu, ili je sve bilo prepušteno fatumu događanja, pa što nam bog da. Svaki normalan čovjek bi se za to upitao, ali gospođa Leho, ali ne samo ona, nego niko iz vladajućih krugova koji svih ovih 20 godina kroje sudbinu grada Mostara i cijele Hercegovine, se za to ne pitaju. Za to se nije pitala gospođa Leho kad je osporavala moje ocjene, ali ni niko nakon nje, evo već više od deset godina nakon ovog razgovora, jer za njih u Mostaru teku med i mlijeko, jer su oni dobili svoj mali udio u vlasti, sasvim dovoljan da oni žive dobro, a što je sa gradom, što je sa njim bilo, ko ga je opljačkao i ko njime faktički vlada, nikoga od njih više stvarno ne zanima. Odbijanje da se takvo pitanje postavi i da se pokuša na njega dati ozbiljan, kritički i razuman odgovor, umjesto optuživanja svih i svakoga, je jednostavno politički zločin. Nažalost, ova priča, koja se odvijala na mojoj konferenciji u Mostaru prije više od deset godina, a ovo što pišem je samo

jedno podsjećanje na to što se zbilo prije i nakon toga, predstavlja i danas aktualan govor o Mostaru i njegovoj sudbini u rukama SDA i njegovih političara. Zaista gospođa Fatima Leho, kojoj ja želim svako dobro, nije ovdje važna, čak mogu dopustiti da je ona izlagala svoje uvjerenje, na koje ima svako pravo. Ona nije stvarni predmet moje kritike, zapravo, ona nema kapacitet da to bude, nego dolazi u fokus mog interesa samo utoliko ukoliko je ona sama ušla u polje mog interesa i mišljenja i ukoliko je ona, a ona to odista jeste, egzemplar jednog načina mišljenja i postupanja kojemu sama nije autor, nego ga je usvojila kada je ušla u jedan politički pokret ne znajući zapravo ni što je to politika, niti što je i što želi taj pokret. Bitno je bilo da je taj pokret muslimanski. Naravno, to jeste legitiman razlog da se pristupi jednom pokretu, ali ne i dovoljan. A taj pokret se vrlo brzo po svom nastanku izgubio na putu od pomisli i želje da može predstavljati naš narod u odnosu na njegove historijske interese ka onoj složenosti i težini koju podrazumijeva svako predstavljanje i zastupanje historijskih i drugih interesa tako složene ljudske skupine kakva je naš narod i kakva je naša ukupna ljudska zajednica, a za koje cijeli taj pokret nije bio ni intelektualno, ali što je još teže ni moralno sasvim spreman. On je nastao na pokretu oslobađanja potisnute slobode vjerovanja i njegov glavni efekt je bio da je snagu vjerovanja oslobodio i omogućio joj da se izrazi. Ali to je još veoma daleko od emancipacije i slobode u cjelini i do toga se moglo doći samo veoma temeljitim mišljenjem za koje je bilo nužno i veliko znanje i osobito poznavanje ljudskog društva i odnosa u njemu, pogotovo u tako složenom društvu kakvo je bilo bosansko. Stoga se on sveo na ono što je jedino ostalo i što je stabilno i stalno u njegovom mišljenju i djelovanju, a to je osiguravanje svog udjela u vlasti i iskorištavanju zemlje i naroda, tj. ekonomskog i financijskog potencijala Bosne i Hercegovine, ili bolje reći, onog dijela tog potencijala koji je podjelom udjela pripao njima. Tako se predstavljanje i vođenje politike u ime naroda svelo na iskorištavanje naroda, što je bit politike nacionalnih stranaka.

Propadanje Mostara i Hercegovine nije pad nego trajan proces gubljenja normalnog i kvalitetnog života

Što se danas zbiva sa Mostarom i oko njega i postoji li veza između sadašnje aktualne i prošle situacije u kojoj se nalazio Mostar, kakav se danas ples vodi iznad i oko glava Bošnjaka i ostalih hercegovačkih stanovnika i oko Mostara, pitanje je na koje je sada već mnogo lakše dati odgovor, mada to ne znači da je lakše i popraviti sve ono što je bilo posljedica loše muzike i pogrešne igre igrača koji su do sada iznad i oko Mostara plesali. Prvo što treba konstatirati da je igra o kojoj je govor bila tragična. Tragična igra je posmrtna igra i ona znači da je neko već umro. Stoga je logično i drugo pitanje, a ono glasi ko je to umro u Mostaru i Hercegovini, kada se govori o smrti i tragičnoj igri nad mrtvacom. U stvari, i ovo pitanje i odgovor na njega me podsjeća na još jednu usporedbu sa Banja Lukom i njenim ljudima. Nekada je u Banja Luci živio poznati trgovac stokom Hamid efendija Husedžinović. On je bio gorljivi pristalica pokreta muftije Džabića i protivnik Austrougarske carevine. Zbog toga ga je kotarski predstojnik, neki Austrijanac, osudio na kontumaciju u kući, tj. zabranu kretanja izvan kuće, što je za jednog trgovca stokom bila prava smrt. Trgovac stokom živi tako da posjećuje sajmove i pazarne dane gdje kupuje stoku. Hamid efendija je bio ne samo ogorčeni protivnik austrougarske vladavine, nego i veoma bistar i odlučan čovjek, pa je odlučio da Austriji vrati milo za drago. Naredio je svom momku Ibri da dotjera u njegovu avliju velika zaprežna kola na kojima je bio montiran kavez u kojem je prevožena sitnija stoka, te da uz nekoliko teladi ostavi u jednom uglu kola dosta sijena. Hamid efendija se tako jedno jutro zavukao u to sijeno, a Ibro je istjerao kola i odvezao ih do najbliže željezničke stanice izvan grada, a to su bili Zalužani. Tamo je Hamidaga ušao u voz i odvezao se direktno u Beč. U Beču je odsjeo u najboljem hotelu i najavio se u Bečku Nadbiskupiju. U Nadbiskupiji je uplatio veliku sumu novca sa zahtjevom da se u određeni dan u deset ujutro čitaju mise u svim crkvama u Beču. Kad je u taj dan nastala zvonjava po gradu svi su bili konsternirani i istraga je došla do Hamid efendije. Pozvan je u neki ured i upitan zbog čega je naručio sve te mise, a on im je rekao da je Bosnu i Hercegovinu zadesila velika nesreća, jer je u njoj umrla pravda i ispričao sve o nasilju koje je nad njim izvršio kotarski predstojnik.

Kada je na povratku iz Beča Hamid efendija u vozu ušao u Banjalučku stanicu u taj isti voz je ulazio kotarski predstojnik koji je progonio Hamid efendiju, ali on je putovao u Beč da položi račune zbog svog neumjerenog ponašanja. Tako je Beč reagirao na ovu veoma mudru i lukavu intervenciju Hamid efendije. Nažalost, niti danas ima Beča a malo je i Hamidovih nasljednika, pa se žalobna igra, koja može još da se zove politika vladajućih u Mostaru i Hercegovini, politika koja je uspjela da od gotovine napravi stvarnu veresiju, da svu Hercegovinu baci u dug prema pravdi i historiji, i to dug koji stalno raste, a igra se ne može tako lako zaustaviti, nema kome ni da se žalimo, jer više nema nikakve Bečke Nadbiskupije koja bi toliko bila pametna i tako odgovorna prema pravima ljudi i interesima države da dozvoli da se čitaju mise i Hamide efendiji učini pravda, nego je i ona (čitaj međunarodna politika) suučesnik u svemu zlu što se ovdje zbiva. Stoga se situacija mora ispravljati svojim snagama, a prvi korak u tom pravcu je točna dijagnoza i utvrđivanje dubokih izvora i uzroka sadašnjeg stanja. Ono što je u današnjoj situaciji Mostara tragično, sastoji se u činjenici da se u tom gradu nije ništa promijenilo za zadnjih dvadeset godina, tj. od 1992. godine do danas i da tamošnji ljudi, svi koji tamo žive i oni koju su živjeli, pa sada više ne žive i koji se nalaze u prisilnoj emigraciji, a nisu iz grada otišli svojevoljno, nisu iz dvadesetogodišnjeg iskustva propadanja svog grada i urušavanja cjelokupne slike Hercegovine ništa mogli naučiti ili im neko nije dopustio da nauče. A Mostar je imao više uvjeta da riješi problem srpske agresije i oslobođenja Hercegovine a time i strateški najvažnijeg dijela Bosne i Hercegovine koji je preko mora otvoren svijetu, da nije i sam dopustio da ga spopadne nacionalistička bolest i da uske ciljeve jedne grupe njegovih stanovnika ne postavi iznad zajedničkih ciljeva cijele zemlje i svih njenih građana. Uzalud su bila nadanja i sasvim pogrešne su bile tragične zablude Bošnjaka muslimana o hrvatskom antisrpstvu i nekakvom prirodnom savezništvu muslimana i katolika, u odnosu na historijski već jasno dokazane i verificirane asimilacione težnje Srba prema Bosni i Hercegovini, kao i naspram ukupne politike koju su srpske političke oligarhije od Karadžorđevića, do Miloševića vodile naspram Bošnjaka i Hrvata, koji su podjednako trpjeli velikosrpski teror i u vrijeme kraljevine Jugoslavije i u vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a pogotovo kad su Srbi konačno odlučili da likvidiraju naslijeđe jugoslavenstva i osnuju svesrpsku državu na prostorima od Karlobaga do

Karlovca i do Virovitice, na sjeveru, do Soluna- Skadra i Drača, ma jugu, tj. da ožive srpsko carstvo koje zapravo nije nikada ni postojalo, ako se izuzme kratak period kada je Bizant bio nemoćan zbog vladavine križara, pa je srpski kralj Dušan mogao da se proglasi carem, mada zakratko i sa tragičnim posljedicama. Da je ovaj problem, a ne neki neravnopravni položaj Srba, kako je to ispalo nakon što su međunarodni prevaranti ponovno počeli da nam kroje kapu po srpskom zakonu, zbog koje im je navodno trebalo dati kompenzaciju u Bosni i Hercegovini, bilo je jasno još od šezdesetih godina prošlog vijeka za sve ljude u Bosni i Hercegovini koji su mislili na njenu budućnost. Upravo zbog toga je bilo nužno poduzeti posebne korake da bi se očita i velika neravnopravnost Bošnjaka i Hrvata u odnosu na Srbe barem donekle uravnotežila, što je obzirom na Hrvate bilo učinjeno tek 1966 godine, ali bolje ikad nego nikad, dok tada muslimani nisu bili ni priznavani kao ravnopravan narod u svojoj i u zajedničkoj državi, pa se nije ni moglo postaviti pitanje njihove neravnopravnosti nigdje pa ni u Hercegovini. Do tada su Hrvati nosili stigmu ustaštva, koju im je nametnula manjina ekstremnih ustaških ideologa i izvršilaca ustaške politike koja je bila izrazito neprijateljska prema Srbima, a u određenoj mjeri, kako se je to višekratno pokazivalo i prema muslimanima. Tu stigmu su nosili oni koji nisu imali ništa zajedničko sa ustaškim zločinima, zbog toga što su postojale snage koje su ustaštvo željele pripisati svim Hrvatima u Bosni i Hercegovini i hrvatstvu kao takvom, a posebno onima u Zapadnoj Hercegovini. Nije da nije bilo ustaša u tim krajevima, ali nisu to bili svi Hrvati, niti su svi uzimali učešća u zločinačkim aktivnostima bilo koje vrste. Poznato je, međutim, da je među njima bilo više veoma poznatih protagonista demokratske politike na temelju tradicije Radićevog seljačkog pokreta i Mačekove HSS, kao i komunista i partizanskih boraca, ali to se uvijek i namjerno zaboravljalo, a naglasak je padao na ustaštvo koje je korišteno kao alibi za uskraćivanje prava Hrvatima. Ne znam detalje o ponašanju Hrvata prema drugim narodima tokom Drugog svjetskog rata u Zapadnoj Hercegovini, ali znam dobro o ponašanju ljudi u mojoj Banja Luci i dobro mi je poznato da je u Banja Luci i među tamošnjim Hrvatima, koji su u strukturi gradskog stanovništva prije Drugog svjetskog rata bili brojniji od Srba, i u pogledu broja gradskog stanovništva su se nalazili odmah nakon muslimana, bilo veoma malo ustaša i onih koji su podržavali ustaški režim. Ustaški pokret nije bio nikada podržavan od većeg broja Hrvata

i bio je i među Hrvatima i inače marginalan, zbog čega ga je morao na vlast instalirati okupator, a ne narodna volja, kako je to kasnije pogrešno interpretirao i „povjesničar" general Franjo Tuđman kad je rekao da je „ustaška država bila izraz volje hrvatskog naroda". U Banja Luci smo ih mogli nabrojati na prste ruku. Bila su to dva brata Gutića-Viktor i Blaž, profesor Nikola Stubnija, profesor Ivan Kelemen, poznati banjalučki nasilnik Asim Đelić, koji i nije bio Hrvat i nekoliko mladih ljudi, koji su bili članovi križarskog bratstva i odatle regrutirani u ustaše, ili su bili kapacitirani za rad od ustaške policije. Ali, na drugoj strani, bilo je desetinama cijelih hrvatskih obitelji koje su bile partizanske i izrazito protuustaške i antifašističke, pa je među prvoborcima iz grada bilo veoma mnogo Hrvata, kao što su Pavlići, Radmani, Mažari, Jakići, Rojci, Jurinčići, Kolaci, Podgornici, Odići, Nikići i brojni drugi Hrvati, sve cijele obitelji sa više članova, bili su oštro protiv ustaštva, što govori da su politička, a ne nacionalna pripadnost i moralni stavovi bili glavni faktor u ljudskom ponašanju banjolučkih Hrvata. O tome, da je postojala diskriminacija prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini, dovoljno jasno svjedoče posebni koraci koji su u tom pogledu morali biti poduzeti nakon savjetovanja 1966. godine u Mostaru i 1969. godine u Sarajevu, na kojima se raspravljalo o pitanjima ostvarenja ravnopravnosti Hrvata, a zatim i Muslimana u Bosni i Hercegovini. S druge strane, bila bi velika zabluda smatrati da su svi Srbi podržavali četnike, ili da su prihvaćali onu politiku, koju su obnovljeni četnici započeli provoditi od 1986, a pogotovo od 1990. godine pa nadalje, odnosno koju vode i danas. Kada se neposredni revolt Srba na ustaške zločine smirio i kada je nastala diferencijacija među ustanicima, tada su antifašisti, a među njima najviše komunisti i njihove pristalice i posebno muslimani, platili ogromnu cijenu svog odvajanja i uspostavljanja dosljedne zajedničke antifašističke borbe Srba, Hrvata i Muslimana protiv okupatora. Svi dobro znaju koliko je komunista i muslimana i Hrvata pobijeno u tim četničkim pučevima, a posebno koliko je Mostaraca platilo glavom, pa čak moralo doći u grad da se skloni od četničkog terora. Činjenica je, međutim, da u snagama koje su bile mobilizirane za rušenje komunizma u Bosni i Hercegovini, vodeću ulogu nisu imali liberalni demokratski i antifašistički elementi, niti oni koji su imali ozbiljne namjere da izvrše dublju transformaciju dotadašnje komunističke stranke u modernu političku snagu u stranku europske socijalističke orijentacije, nego su to bili upravo najtvrđi

nacionalisti. Nacionalistički pokreti nisu nastajali u Bosni i Hercegovini, jer je njena multinacionalna struktura i tradicija tolerancije bili previše snažna brana za razvoj političkog pokreta koji favorizira samo jedan historijski i nacionalni interes, nego su oni u nju implementirani izvana i to od nastanka tih pokreta na prostorima bivše države, tj. od sredine XIX vijeka kada je započela sistematska i organizirana kampanja nacionalno-političkih pokreta iz Srbije i Hrvatske. Osobito je jasno bilo da se nastanak takvih pokreta ponovno favorizira iz Beograda i Zagreba, pogotovo nakon smrti Josipa Broza Tita, kada se naglo razvijaju ti pokreti u svojim historijskim centrima, pa se može sasvim precizno dokazati kako je srpski nacionalni pokret unesen u Bosnu i Hercegovinu iz Srbije, a hrvatski iz Hrvatske i kako se točno zna ko su inicijatori stvaranja tih pokreta na našem tlu. Inicijatori srpskog nacionalnog političkog pokreta 1990. godine bili su SANU i Dobrica Ćosić sa krugom svojih sljedbenika bivših disidenata, koji su u nastajanju tog pokreta odigrali odlučnu ulogu u formiranju njegove ideologije i političkog programa i nametanju Radovana Karadžića i grupe oko njega na čelo tog pokreta, dok je hrvatski nacionalni pokret nastao direktnom akcijom Tuđmanovih emisara iz Zagreba, odnosno iz kruga Tuđmanovih ljudi (krug iz Barake) koji su uzurpirali cijeli hrvatski nacionalni pokret i koji je od tada pa sve do sada vršio kontrolu i diktirao i kadrovska rješenja i politiku i djelovanje tog pokreta, isključujući iz njega gotovo sve tzv. proljećare, a osobito braću Veselica i mnoge druge jasno demokratski orijentirane mlade ljude iz studentskog pokreta. Ni muslimanski pokret nije ostao neovisan na djelovanje iz inozemstva. Ne samo da je i on fizički nastajao u Zagrebu, gdje su njegovi protagonisti mogli slobodnije djelovati u okviru zagrebačke džamije još od 1989. godine, i da je svoje ideje formirao pod utjecajem Tuđmana i hrvatskog nacionalizma, nego je taj pokret bio i pod direktnim utjecajem glavnih ideologa srpskog nacionalizma iz Beograda, koji su svojim akcijama, a osobito naizgled nelogičnom podrškom tih inspiratora antiislamske akcije Izetbegovićevoj muslimanskoj grupi i nastojanjem da ishode njihovo prijevremeno puštanje iz zatvora, stimulirali dolazak na čelo antikomunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini upravo ove još nacionalno neodređene ali duhom nacionalno neutralnog islamizma impregnirane grupe, jer je ona bila mnogo povoljnija za njih zbog svog neodređenog nacionalnog stava, ali i zbog mogućnosti da je se uvijek kompromitira u svijetu kao islamističku grupu koja je opasna

za Europu i svijet. Tako je u nastojanje ovog pokreta bila ugrađena jedna bitna kočnica razvoja njegovog autentičnog bosanskohercegovačkog značenja, osobito u svjetskim političkim mjerilima. Oni su, umjesto da budu bosanski demokratski pokret za oslobođenje od komunizma, postali upravo ono što su srpski stratezi željeli, a to je Sarajevski musliamnski i islamistički pokret. Ova ocjena beogradskih ideologa o karakteru grupe oko Alije Izetbegovića i mogućnostima da se sa njom manipulira upravo na taj način, pokazala se kao sasvim točna, jer je i sam Izetbegović, svojom ranijom Islamskom Deklaracijom, a potom i cijelom intonacijom svog pokreta, osobito jasno na zboru svoje stranke održanom u Tuzli u ljeto 1990. godine, dao do znanja da je SDA, stranka koju on stvara, stranka vjerničkog naroda, a i svi vanjski znaci, koji su bili prateći element tih skupova, kao što su zastave, odjeća velikog broja učesnika, njihove parole i ukupno ponašanje, kao i opći karakter i intonacija svih tih skupova, ukazivali su da tim pokretom vlada duh islama i njegove političke aktivizacije, što je išlo na ruku upravo optužbama protiv muslimana kao pristalica i dijela radikalnog islamskog pokreta u svijetu, tzv. političkog islama. Oni su, u dilemi ko i kako treba da vodi akciju protiv komunističkog režima u Bosni i Hercegovini, a mogli su znati, da su muslimani tokom cijelog perioda nakon Drugog svjetskog rata najsnažnije podržavali upravo komunizam i to ne zbog ideoloških razloga nego zbog toga što je to bila jedina politička snaga koja je priznavala muslimane i donijela im kakav takav ravnopravan položaj, a iznad svega da je ta politička snaga obnovila državu Bosnu i Hercegovinu 1943. godine, ali je mogla znati i to da su beogradski politički krugovi oko Slobodana Miloševića, tri godine ranije, poduzeli snažnu političko-policijsku akciju za likvidaciju grupe muslimanskih komunističkih rukovodilaca koji su promovirali državnost i samostalno političko odlučivanje Bosne i Hercegovine i u toku nekoliko godina, od inscenirane nesreće, u kojoj je poginuo Džemal Bijedić, do isprovocirane smrti Hamdije Pozderca, oni su iz javnog i političkog života Bosne i Hercegovine eliminirali nekoliko stotina muslimanskih komunista koji su bili jasne probosanske orijentacije, koji su bili zamijenjeni sa prosrpskim kadrovima, zapravo tobožnjim muslimanima. Sve je to planski učinjeno nakon Titove smrti, kako bi u tom smislu u Bosni i Hercegovini nastao prazan politički prostor i kako bi bilo moguće da se grupa muslimana koji su svoju aktivnost temeljili na vjeri i koja je bila veoma ogorčeno antikomu-

nistički raspoložena, a ne grupa muslimanskih liberalnih aktivista iz SKBiH, a koja je u stvari bila i bez ikakve nacionalne ideje, oslobodi od izdržavanja kazne, da se njeni članovi vrate u Bosnu i Hercegovinu i da im se pomogne da formiraju politički pokret, tj. da oni preuzmu u svoje ruke vođenje politike u ime Muslimana. Veliko je pitanje zbog čega su Dobrica Ćosić i njegovi sljedbenici postupali tako i zašto su izabrali upravo Aliju Izetbegovića i njegove zatvorske kolege za oslobodioce od komunizma, a to pitanje nije još uvijek detaljnije istraženo, mada je sasvim jasno da je upravo najsnažnija i najradikalnija grupa srpskih nacionalista podržavala upravo Aliju Izetbegovića i njegovu grupu kao buduću vodeću liniju muslimanske politike. Sve to dokazuje da su u Bosni i Hercegovini i u procesu formiranja novih političkih pokreta svoje prste imali najzagriženiji nacionalisti iz Srbije i Hrvatske, a tragična je bila zabluda muslimana Bošnjaka da nastankom stranke SDA, sa idejama koje je imao Alija Izetbegović, konačno dobivaju svoj originalni politički pokret koji će biti izraz njihovih interesa, a upravo je ta iluzija uljuljkala njihov oprez i smanjila njihovu obrambenu sposobnost od utjecaja njihovih stranih sponzora, jer su pomislili da su konačno dobili jedno političko predstavništvo i stranku koja je sposobna da ih vodi i koja je spremna provoditi dosljednu bosansko-hercegovačku politiku, tj. koja će se zalagati za demokratizaciju Bosne i Hercegovine, uz očuvanje svih velikih tekovina, koje su muslimani ostvarili u toku cijele bosanske historije od vremena Karlovačkog mira do najnovijeg vremena i posebno u vrijeme Titovog režima u periodu njegove liberalizacije i uvođenja samoupravljanja, osobito u onim godinama kad je Tito otkrio i počeo da provodi politiku nesvrstanosti, kao modus ne samo da Jugoslavija preživi stisnuta u sendviču između dva svjetska bloka, nego i da se oslanja na treće zemlje, među kojima su najbrojnije bile one sa muslimanskim stanovništvom. Poštovanje naslijeđa politike NOP-a, koji je doveo do obnove bosanske države i uveo muslimane ponovo u historiju i nekih drugih aspekata Titove politike, bilo je preduvjet za svaku buduću uspješnu politiku ne samo u bivšoj državi i u Bosni i Hercegovini posebno, nego i za budućnost naše zemlje i naroda uopće. Stoga je rigidni antikomunizam i negiranje svega što je u periodu od 1945. do 1990. godine postignuto na planu razvoja svih aspekata života u našoj zemlji, bilo velika politička greška i značilo je vraćanje cjelokupne politike unazad na pozicije prije obnove bosanske države. To je bilo vraćanje u

odnosu na postignuća koja smo ostvarili na liniji afirmacije muslimana do koje je došlo tokom NOR-a i poslijeratnog političkog razvoja u kojem je vođena veoma teška ali na kraju uspješna borba za priznavanje nacionalnog identiteta Muslimana i njihovu ravnopravnost sa druge dvije nacije u Bosni i Hercegovini, ali u tijesnoj povezanosti sa afirmacijom i drugih naroda i uz svijest da u Bosni i Hercegovini nije moguća nacionalna politika koja bi ujedno mogla biti i demokratska, nego da se ona svagda i nužno pretvara u nacionalizam, a time eo ipso u rušilačku snagu u odnosu na Bosnu i Hercegovinu kao zemlju, državu i politički prostor i na sve njene narode. To vraćanje cijele naše situacije u pogledu načina mišljenja i vođenja politike unazad, koje je donijelo ponovno zasnivanje i vođenje politike na starim i sasvim potrošenim nacionalnim idejama i interesima i na nacionalnoj politici, nije bio sretan put ka demokratskom društvu, odnosno bio je to put u neizvjesnost koja je bila bremenita velikim opasnostima koje su dolazile od jačanja i narastajuće snage oba paralelno nastala nacionalizma koji su tradicionalno bili veoma neprijateljski prema Bosni i Hercegovini. Svaki ozbiljniji uvid u našu historiju, govorio nam je da su nacionalizmi kod nas uvoz iz susjedstva i da se oni prema Bosni i Hercegovini odnose kao prema teritoriji koju treba osvojiti i pripojiti matičnoj srpskoj ili hrvatskoj zemlji, a ne osigurati joj slobodni, samostalni i neovisni razvoj. Odlučujući se, međutim, za modele nacionalne politike, osnovane na vjeri i shvaćanju nacije kao totaliteta, muslimani su sebi stvorili neprijatelje, a sami nisu uspjeli niti su mogli da formiraju efikasnu nacionalnu politiku, jer oni to uopće nikada nisu ni činili i ne mogu činiti, budući da su oni uvijek bili nosioci drugačijeg tipa identifikacije, tj. multinacionalizma, multikulturalizma i multilateralizma uopće, da je u svim njihovim političkim idejama i stavovima kao glavni stav figurirao stav o nužnosti i prvenstvu očuvanju Bosne i Hercegovine kao jedinstvenog političkog, socijalnog, kulturnog i historijskog prostora, prostora koji je ispunjen mješavinom naroda koji cijeli milenij žive zajedno, zbog čega Bosna i Hercegovina kao cjelina i zajedničko dobro u njihovom shvaćanju uvijek ima prednost pred svakim parcijalnim i nacionalnim interesom i zbog čega oni nisu nikada nanijeli bilo kakvu direktnu štetu drugim nacijama. Pristajući na vođenje bosanske politike pod egidom nacionalnih ideja i interesa kao vladajućih elemenata konstitucije i vođenja politike, tvorci nove muslimanske politike oko Alije Izetbegovića su legalizirali naciona-

lističke političke koncepcije i ciljeve, te širom otvorili vrata divljanju agresivnih nacionalizama, koji su, kako smo vidjeli, već u januaru 1.991. godine, uspjeli da zavladaju i na objema obalama Neretve unatoč iluzijama o nekakvim vječnim vezama i prijateljstvima. Davno je bilo rečeno da svaka nacionalna politika ne trpi nikakve vječite veze i prijateljstva, jer ona u svojoj osnovi ima samo vječite nacionalne interese koje definira na taj način da se zatvara i dijeli od ostalih interesa i njihovih nosilaca, a interesi obje nacionalne politike, i one hrvatske i one srpske, su bili usmjereni ka uzimanju cijele Bosne i Hercegovine, ili ako to nije moguće, onda podijeli Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. Dajući podršku nacionalnim političkim pokretima Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini kroz sklapanje sporazuma o uskoj suradnji sa njima i zajedničkom nastupu na izborima, muslimani su, kao vodeća politička snaga tadašnjeg momenta, otvorili Pandorinu kutiju međusobnih sukoba nacionalističkih oligarhija u Bosni i Hercegovini, osuđujući i sebe na takvu politiku. Samo, za razliku od Srba i Hrvata, oni za takvu politiku nisu imali bitne pretpostavke ni objektivno ni subjektivno. Oni, s jedne strane, nisu imali svoje matične države koja bi ih podržavala niti su imali podršku u značajnijim državama Europe i svijeta, kao što je to bio slučaj sa Srbima, pa čak i sa Hrvatima, koji su imali neprijepornu podršku Rusije, Velike Britanije, Francuske i drugih zemalja, dok su Hrvati imali podršku Svete stolice, Savezne Republike Njemačke i Austrije, a, s druge strane, razlog se sastojao i u tome što naš narod nikada nije mislio u tim kategorijama, nije težio i nije razvio mentalitet odvajanja i favoriziranja zasebnog interesa muslimana i Bošnjaka naspram interesa drugih naroda sa kojima su živjeli, a oni koji su se odlučili da izmjene način mišljenja i vođenja muslimanske politike nisu imali pomagača izvana i podršku, koja bi svojim instrumentima, utjecajima, financijama, arsenalima oružja, djelovanjem obavještajnih službi, propagandnim radom, radom naučnih institucija na utemeljenju nacionalnih zahtjeva i oružanim snagama koje bi, kad zatreba, intervenirale u bosanske odnose i podržala svoje filijale, kako se to dogodilo sa Srbima i Hrvatima, čije su matične države organizirale agresiju i davale otvorenu vojnu podršku secesiji bosanskih teritorija. Stvarajući takve političke uvjete i legalizirajući nacionalizam, Bošnjaci su, kao vodeća politička grupacija, sa najviše glasača i najvećom i najkompaktnijom podrškom birača, svojim savezom sa nacionalističkim partijama Srba i Hrvata, uspjeli samo da

osiguraju i tim nacionalističkim partijama pobjedu i pravo učešća u vlasti u Bosni i Hercegovini, te su vrata vlasti širom otvorili snagama srpskog i hrvatskog nacionalizma i to ne samo onog bosanskog nego i onog iz Srbije i Hrvatske čije je direktno miješanje u unutrašnje poslove Bosne i Hercegovine time bilo legalizirano. Ništa nije upućivalo na nadu da će se među bosanskim Srbima i Hrvatima, na osnovama srpske i hrvatske nacionalne politike, razviti demokratske snage, koje bi mogle postati vodeće, odnosno da će nastati snage koje će moći da se odupru izazovu nacionalizma i programu ostvarenju stvaranja Velike Srbije ili proširene Hrvatske, pa da podrže Bosnu i Hercegovinu kao državu. Jedino pravilna i opravdana politika bilo kojeg muslimanskog političkog rukovodstva, a tome nas je učila i tradicija muslimanske politike od vremena ustanka Bošnjaka protiv Osmanlija 1832. godine i otpora Bošnjaka protiv austrougarske okupacije, pa zatim pokreta Ali-Fehmi efendije Džabića, Alibega Firdusa i Mehmed efendije Spahe, bila je ona politika koja je stajala na stajalištu da Bošnjaci ne mogu voditi politiku zajedno sa bilo kojom vrstom nacionalista nego da moraju uporno da traže saveznike u osvjedočenim probosanskim snagama, a takve su tada bile u strankama koje su priznavale određene pozitivne aspekte naslijeđa ranije politike, osobito one koja se odnosila na bosansku državnost, na multikulturalizam i multinacionalizam, što bi vodilo ka izolaciji snaga srpskog i hrvatskog nacionalizma. Umjesto da se, kao uvjet bilo kakve suradnje sa snagama nacionalnih partija uzme otvoreno i javno priznavanje nekih bitnih tekovina ranijeg perioda, a posebno osnovnih tekovinu i prava bosansko-hercegovačke države i političke vrijednosti njene državnosti, neprikosnovenosti njenih granica i prava njenih naroda na samoopredjeljenje do odcjepljenja u odnosu na Jugoslaviju, što je sve sadržavao i tada važeći Ustav Bosne i Hercegovine, a što je kao pravo garantirao i Ustav Federacije, SDA i vodeći muslimanski političari su ušli u savez sa nacionalistima kao grlom u jagode, pa su se nužno morali opeći. Nasuprot svemu onome čemu nas je učilo iskustvo, muslimanske političke vođe su ušle u savez sa nacionalistima slijepo vjerujući pukim deklaracijama i vođene jedino svojom skroz pogrešnom pretpostavkom da im jedino takav savez osigurava sigurnu pobjedu i dolazak na vlast, ne shvaćajući da njihova politika negacije svega ranijeg otvara vrata revendikacijama svih vrsta od strane oba glavna nacionalizma prema Bosni i Hercegovini i da to dovodi Bosnu i Hercegovinu u stanje neusta-

vnosti, kada je svaka nacionalistička akcija za izmjenu ustavnog stanja postala politički legitimna. Bila je to fatalna greška političkog mišljenja i općeg konzervativizma tih ljudi koju je naš narod skupo platio. Sve su te zablude mogle i da se razumiju, pogotovo zbog prilika u kojima su muslimani politički živjeli tokom XX vijeka i posebno zbog toga što im je vjera zamijenila nepriznati nacionalni identitet i mogućnost vođenja politike obzirom na nacionalne interese, pa je energija njihovog mišljenja i djelovanja bila iscrpljena u oslobađanju tog suspregnutog zahtjeva za slobodnim izražavanjem vjerskih uvjerenja, zbog čega su muslimani mislili da su ispunjeni njihovi osnovni nacionalni ciljevi. Ono, međutim, što se ne može razumjeti i što mora biti kritički analizirano i definirano i čak najstrože osuđeno, je činjenica da im se desila najteža nesreća, a da oni nisu svjesni da su sami, u odsudnim vremenima po njih i njihovu zemlju, izabrali politički, pa u mnogome i moralno, nekompetentno političko rukovodstvo i jednu političku orijentaciju koja nije imala budućnost, koje je, umjesto da okupi politički najznačajnije snage cijelog bosanskog naroda i da nađe načina da zaštiti interese i egzistenciju svog naroda i države koju su naši djedovi uspješno branili stotinama godina, svojim pogreškama uzrokovanim sa više razloga, od nekompetencije, neznanja, arogancije i sektaškog odnosa prema ljudima, što je sve doprinijelo veličini i obimu njegove tragedije. Ono što je uslijedilo našlo je svoj izraz i u sudbini Hercegovine i Mostara.

Kako su gubljeni Bosna i Hercegovina, Hercegovina i Mostar

Mostar je samo jedan, mada ne i najdrastičniji primjer koji pokazuje tu nekompetenciju i moralnu pustoš, koja je vladala, a izgleda još i sada vlada, među onim ljudima koji su željeli i imali hrabrosti da budu predvodnici muslimana i Bošnjaka u ovom XXI vijeku, kao što su to bili krajem dvadesetog. Bosanska Krajina-Ključ, Sanski Most, Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica, Bosanska Dubica, Bosanska Orahova i Bosanska Gradiška su bili prvi znaci da grupa koja je u svoje ruke uzela sudbinu naroda i države Bosne i Hercegovine nije bila dorasla zadatku kojeg joj je vrijeme postavilo. Sarajevo i potom Posavina i Srebrenica i cijelo Podrinje su sve to potvrdili. Sarajevo, koje je tri i pol godine bilo izloženo stalnom bombardiranju, raketiranju, topovskim granatama i pucnjevima iz svih ostalih oružja, a osobito snajperskim hicima, bez vode, struje, hrane, u uvjetima u kojima su ljudi i djeca umirali na hiljade, a uz to bili izloženi teroru unutrašnjih kriminalnih snaga koje je stranka SDA dugo podržavala i uvela u komandni sastav gotovo svih vojnih snaga u gradu, govorili su da je vodeća garnitura nesposobna da vodi složene poslove obrane i održavanja života u tim uvjetima. Sudbina cijelog Gornjeg Podrinja i Polimlja, od Rudog i Foče do Žepe i Srebrenice, Bratunca, Zvornika do Bijeljine i Rače, koje je predano, a da nije ni bilo nikakvog značajnijeg pokušaja da se ono obrani kada su Srbi dovršavali svoj posao genocida nad njima, su jasni dokazi da je to rukovodstva bilo i u političkom i u vojnom smislu nedovoljno kompetentno i da je slijedilo pogrešan načina mišljenja i ponašanja. Vjerujem da je njegova nesamostalnost i podređenost političkim mjerilima i to onima koji su dolazili iz sredina koje su bile u biti protiv principa obrane države i naroda u cjelini, a za obranu vjere i muslimana, lišila vojno rukovodstvo mogućnosti da razradi efikasnu i snažnu stratešku koncepciju koja bi počivala na istim principima na kojima je Bosna jedino moguća, a to su principi etničke, nacionalne, jezične, kulturne i političke ravnopravnosti i jednakosti svih ljudi koji žive na tlu Bosne i Hercegovine u svim aspektima života, ali i istovremeno u jedinstvenom i odgovornom odnosu prema svojoj zemlji i državi. Ako to nisu bile priznate i najvrednije temeljne vrijednosti obrane Bosne i Hercegovine, onda tu

zemlju nije bilo moguće ni braniti. Bila je velika greška kada su u prvi plan bile istaknute vrijednosti kao što su vjera i interesi očuvanja nadmoći podijeljenih nacionalnih snaga na danom teritoriju. Rezultat je bio sužavanje fronta obrane od neprijatelja zemlje do kojeg je dolazilo jačanjem vjerskih i nacionalnih aspekata rata i u vojsci i odnosu vlasti prema njoj, što je produbljivalo podjele, a ne proizvodilo nužno jedinstvo bez kojeg ne može biti uspješne obrane cijele Bosne i Hercegovine, tako da je tokom rata dolazilo do smanjenja broja predstavnika drugih nacija u Armiji države Bosne i Hercegovine, a posljedica je bilo stalno jačanje argumenata za tezu da se radi o građanskom ratu a ne o agresiji na našu državu. Teškoćama u obrani države mnogo je doprinijelo i izdvajanje logistike iz armijske strukture i predaja logistike u cjelini u ruke povjerljivih partijskih ljudi, što je dovodilo do osiromašenja mogućnosti vojnog vrha da adekvatno i samostalno planira i logistički osigurava vojne akcije i dovodilo ga u još veću ovisnost od političkih izvora moći i to ne same vlade i Predsjedništva države kao kolektivnog tijela, nego onih čisto stranačkih, pa čak i ličnih.

Svi ovi nalazi ukazuju na činjenicu da je za Bosnu i Hercegovinu i sada i ubuduće, kao što je to bilo i u prošlosti, najvažnije i da je najznačajniji element i uvjet njenog održanja i jačanja, sadržan u pouci koja proizlazi iz cijele naše historije i iz najbolje naše političke tradicije, a koja je nedvojbeni zaključak svih razmišljanja o očuvanju Bosne i Hercegovine kao teritorije i države, zapravo, da je za Bosnu i Hercegovinu jedini spas u pronalaženju i dosljednom provođenju zajedničke bosanske politike, koja će biti dovoljno široka za sve koji žive u ovoj zemlji, koja će osigurati podjednak razvoj svima, uz uvjet očuvanja svega onog što je bitno za održavanje i podjednako unapređivanje i cjeline i njenih dijelova. Današnja bošnjačka politika morala bi, nakon svega što se muslimanima dogodilo, znati da je jedina uzdanica za njih opstanak države Bosne i Hercegovine i njen demokratski razvoj, a da je taj opstanak usko povezan sa dosljednom primjenom modela tripartizma, odnosno specifičnog bosanskog političkog, kulturnog i svakog drugog multilateralizma, kako kao temeljnog kriterija i osnove formiranja vlasti na svim nivoima i djelovanja svih javnih institucija u cijeloj zemlji, svugdje gdje je bitno funkcioniranje bosansko-hercegovačke države i institucija koje su vezane za opće interese svih, ali i onih koje utječu na interese posebnih elemenata te cjeline. U tom kontekstu je svako insistiranje na «svojim» posebnim interesima i zbog toga narušavanje

uspostavljanja društveno-političkih cjelina, koje ne podrazumijevaju ravnopravan položaj i ulogu svih naroda i pravo njihovog učešća i zastupljenosti u svim institucijama i bez obzira jesu li one institucije općeg ili nekog posebnog karaktera i značaja, reakcionarno i ne osigurava ni bosanske ni njihove posebne nacionalne interese. Nije moguće da normalno i ispravno funkcionira ni jedan dio neke cjeline ukoliko i on ne nosi značajke te cjeline. To znači da svaka vlast ma kako ona bila lokalna, regionalna, pa i ako bi bila izraz cjeline, mora sadržavati one momente i principe koji važe za cjelinu, a to je povezanost njenih dijelova i u funkcionalnom i u smislenom aspektu. Cjelina, naime, ne može funkcionirati normalno ako svaki njen dio ne sadrži neke od bitnih elemenata koji određuju tu cjelinu. Naprotiv, ukoliko ne postupa i djeluje tako, ona kompromitira i cjelinu i tako separirani njen dio i njegove interese, jer nosioce tih interesa definira kao destruktivne u odnosu na cjelinu, kao sebične i za interese i potrebe drugih nezainteresirane subjekte. Društvo i država koja ne poštuje ove principe i u kojima nema osnovnog suglasja oko toga da im je cjelina zajednička i dana na brigu svima, ne može da funkcionira normalno, a ljudi u takvim društvima ne mogu biti ni zadovoljni ni sretni. Poštovanje ovih načela sadrži osnovne pretpostavke svake normalne i logične, a potom i uspješne politike u Bosni i Hercegovini i od nje se ne smije odstupati ni pod kakvim uvjetima, a osobito se one ne smiju previđati i zaobilaziti tako da se o njima demagoški i u njeno ime govori, a djeluje protiv njenih načela. Ono što niko nije imao pravo učiniti, osim pod uvjetom gubitka rata i time iznuđene predaje neprijatelju, bilo je dovođenje u pitanje državnog jedinstva Bosne i Hercegovine, kako u teritorijalnom tako isto i u ustavnopravnom aspektu njenog postojanja. Odista se u cijeloj dosadašnjoj historiji Bosne i kasnije historije Bosne i Hercegovine u svim njenim modalitetima postojanja kao zemlje i države, osim onda kada je nasilno i bez nas dijeljena (1939. godine između Srba i Hrvata i 1930 uvođenjem Banovima, te 1941. godine njenim nasilnim uključenjem u NDH) nije dogodio slučaj da bilo koja legalna i legitimna bosanska vlast pristane na podjelu bosanskohercegovačke teritorije po nasilno i genocidom ostvarenom principu konstitucije zasebnih nacionalnih teritorija i na stvaranje jedne paradržavne tvorevine na njenom prostoru. To je presedan u našoj cijeloj historiji i sreća je da je taj presedan već sada, relativno brzo pokazao svoje katastrofalne posljedice za bosansko-hercegovačko društvo i

državu zbog čega bi morao biti uklonjen u cilju osiguranja budućnosti ove zemlje. Bosna i Hercegovina čine takvo geološko, geografsko, klimatsko, pedološko, orološko i hidrološko jedinstvo da ni jedan njen dio, a sreća je da ona okuplja i u sebi povezuje raznolike elemente tla, klime i načina života, tako da ni jedan taj dio ne može funkcionirati bez povezanosti sa ostalim dijelovima. To je uvjetovalo i način kako je sama naša država nastajala. Ona je kompletirana upravo po principu brzog i intenzivnog povezivanja međusobno uvjetujućih se dijelova i predstavlja jedinstvenu takvu pojavu u Europi. U njoj je različitost logična i ona se izražava ne samo u prirodi tla, klimi, načinima života, nego i u vjeri i kulturi njenih ljudi što je sve obuhvaćeno i povezano tim jedinstvom koje je trajalo hiljadu godina i položilo sve ispite i kušnje, dok nisu došli oni koji misle da je sreća i napredak u podjeli među ljudima zbog vjere i nacije a ne u njihovom povezivanju.

Sve što se odnosi na Bosnu i Hercegovinu u cjelini, odnosi se jednakom važnošću, pa čak i mnogo više i na Hercegovinu. U Hercegovini je, kao i u cijeloj Bosni, stanovništvo bilo izmiješano i u svakom od njenih dijelova živjeli su predstavnici sva tri naša naroda. Istina, u nekim dijelovima je došlo do većih koncentracija stanovnika određenih nacionalnih pripadnosti, ali to nije mijenjalo multilateralni karakter prostora ni u lokalnim ni u uvjetima cijele Hercegovine. Istina je da su glavna središta života bila naseljena predstavnicima svih bosanskohercegovačkih nacija i vjera-Konjic, Jablanica, Mostar, Stolac, Trebinje, Čapljina, Ljubuški, bili su mjesta u kojima su živjeli ljudi svih vjera i nacija i to u slozi koju nisu poremetile ni teške prilike Drugog svjetskog rata. Mjesta gdje je došlo do relativnog unilateralnog naseljavanja bila su uostalom mjesta sa malim brojem stanovnika, kao Grude, Posušje, Ljubinje, Nevesinje ili Bileća, tako da to nije kvarilo opću sliku kraja, pogotovo što su i u tim manjim mjestima živjeli pojedinačno ili u manjim grupama i predstavnici drugih nacija, a upravo činjenica da ti manjinski stanovnici nisu osjećali pritisak većine, govori o tome da je među tim ljudima vladala određena harmonija. Nasilja su dolazila od vlasti koja je bila ideološki i politički neprihvatljiva za mnoge stanovnike, ali među ljudima nije bilo mržnje i nasilja i skoro da nisu uopće bili zabilježeni takvi slučajevi. Sve je to nalagalo da se u Hercegovini i u Mostaru vodi politika pažljivo održavane ravnoteže i ne dopusti da bilo koji i kakvi ekstremni elementi nametnu drugu logiku formiranja prostora

osim one koju nam je historija ponudila kao najbolju za naše uvjete i tradicionalni način života na našem tlu. Ovaj klasični i tradicionalni bosanski princip su narušili prvi Srbi i u tom su se poslužili snagama JNA i paravojnim dobrovoljačkim formacijama iz Srbije i Crne Gore. Oni su aktivirali skrivene potencijale nacionalne mržnje i revanšizama raznih vrsta, uveli princip nasilja kao metodu rješavanja političkih i ljudskih problema i stvorili uvjete za razvoj sukoba i svega onoga što je potom došlo. Oni u tome, kako je razvoj događaja već na početku srpske agresije pokazao, ne bi uspjeli, da njihov pokušaj nisu kao uzor počeli primjenjivati i drugi i da nisu odgovorili recipročnim sredstvima i tako izašli u susret osnovnoj ideji agresora, a to je da se provocira vjerski i nacionalni rat u Bosni i Hercegovini, sa šansom da taj aspekt postane vodeći i da karakterizira cijelu situaciju, tako da činjenica agresije strane države padne u drugi plan. Takav, Srbima dobrodošao razvoj, se dogodio onog momenta kada su se Hrvati opredijelili da formiraju svoje posebne vojne snage, da vode posebnu lokalnu hrvatsku politiku, nasuprot one zajedničke bosansko-hercegovačke politike, koja je bila zajednički utvrđena tokom donošenja odluka o održavanju referendumu u Narodnoj Skupštini Bosne i Hercegovine, a koja je zatim bila potvrđena glasanjem cijelog hrvatskog i bošnjačkog naroda na referendumu. Kad su nastali prvi znaci da hrvatski političari u Bosni i Hercegovini imaju namjeru da provode Tuđmanovu razbijačku politiku koju je ovaj dogovorio sa Miloševićem i da kompletiranje svojih nacionalnih planova dovrše koordiniranom razbijačkom politikom prema Bosni i Hercegovini i da se međusobno i odnosu prema Bosni separiraju, bilo je neophodno oštro na to reagirati i nasuprot stvaranju HVO-a pojačati aktivnost na stvaranju jedinica Armije Bosne i Hercegovine u Hercegovini, procesuirati stvaranje HVO-a kao paravojne formacije, a ne voditi politiku jalovog sporazumijevanja i umirivanja nacionalista popuštanjem njihovim zahtjevima. Nikada se popuštanjem onom ko ne poštuje zakone ne može postići ništa dobrog, naprotiv, time se samo jača njihova odluka da ustrajavanju na svojoj štetnoj politici i ponašanju izvan zakona države i općih ljudskih zakona. U slučaju Mostara je najveća greška, koju i danas ispašta bošnjački narod i od koje ima velike štete cijela Bosna i Hercegovina, ulazak Bošnjaka u jedinice HVO-a i time implicitno priznavanje prava separacije u jednom od bitnih aspekata i bitnih funkcija funkcioniranja države. Svako dalekovodno promišljanje je ukazivalo na

veliku mogućnost da ti ljudi mogu biti izloženi neprijateljskoj akciji HVO-a. HVO je odbio da bude dio jedinstvene Armije države Bosne i Hercegovine, a to je bio jasan znak da njegovi tvorci imaju drugačije namjere nego što je obrana jedinstva državne teritorije i suverenosti bosanske države, što je osnovna dužnost i obaveza svake državne vojske. Ulaskom u HVO ti su borci bili subordinirani i na raspolaganju onima koji su donosili i političke i vojne odluke izvan legalnog sistema i institucija državnog odlučivanja u Bosni i Hercegovini, a da sami o sebi i svom djelovanju nisu mogli odlučivati. Nigdje, pa ni u Mostaru i Hercegovini pogotovo, nije smjelo doći do odstupanja od politike zajedničke borbe za Bosnu i Hercegovinu i svako prihvaćanje da se legalizira nacionalna podjela, kao model vladavine i organizacije upravljanja i kao organizaciona struktura obrane i strukture vojnih snaga, a pogotovo u upravljanju gradom Mostarom, u biti je bila reakcionarna i sa posljedicama koje će iz nje nastajati i koje će najviše pogoditi upravo najslabijeg, a to su u danom momentu postali Bošnjaci muslimani. Simptomatično je i u tom kontekstu se može jasno vidjeti kompozicija i namjera ovog spisa, da se pokazuje kako je gospođa Fatima Leho, koja je, vjerojatno, odana i pouzdana sljedbenica politike svoje stranke, zapravo samim načinom svog mišljenja i odnosom prema politici svoje stranke, ostala samo jedan glasnogovornik i zastupnik politike podjele Mostara i Hercegovine po nacionalnom ključu i uz legalizaciju nasilno iznuđenih promjena u strukturi stanovništva, budući da podjelu smatra velikim rezultatom stranačke politike i činjenicu da je SDA, uz najveće žrtve, sačuvala barem mali dio Hercegovine i grada Mostara kao prostor u kojem muslimani još mogu živjeti smatra najvećim rezultatom te politike, a što bi, ako bi ostalo onako kako jeste i kako su važeći sporazumi između stranaka SDA i HDZ utvrdili, bila stvarna smrt grada i što bi muslimane konačno osudilo da budu samo stanovnici dijela Hercegovine i to onog koji predstavlja malu izoliranu enklavu na lijevoj obali Neretve od Bijelog Polja do Blagaja. Njihova situacija bi bila gora od one koju doživljavaju Arapi Palestine u enklavi Gaza, a našim političarima nije bila dovoljna pouka što znači bilo kakva enklava ni iz ogromne tragedije našeg naroda u Srebrenici. Međutim, kao dobru predstavljati i uporno braniti dokazano pogrešnu politiku, čije su posljedice u životu grada Mostara i Hercegovine očite, još je mnogo gore nego tu politiku formulirati. U politici se može griješiti,

kao i u svim ostalim djelatnostima u život, ali braniti lošu politiku je dvostruki grijeh. Još je gora dobra obrana pogrešne politike. Ona je neće učiniti boljom, ali hoće produžiti pogrešnu iluziju da imamo pravo i da smo na pravom putu. Stoga je uviđanje pogrešaka jedan od imperativa svake dobre i odgovorne politike. A što tek da se radi sa takvom obranom očito pogrešne politike, koja se zasniva na optužbama musliman u drugim krajevima, na uspoređivanju neusporedivog, koje apsolutno nemoralno i cinički optužuje druge da su učinili manje, odnosno da nisu uspjeli zadržati u svojim rukama vlast u krajevima u kojima, osim toga, nije bilo nikakve realne mogućnosti da se ona zadrži, osim velike žrtve i pogibije kakvu su doživjeli muslimani u Kozarcu i u cijeloj dolini rijeke Sane u početku rata (gdje je bilo ubijeno 30.000 ljudi), a najveći dio bošnjačkog stanovništva protjeran, onda kada je u Mostaru još vladala lažna idila muslimansko-hrvatske sloge, je ispod svake mjere dobrog ukusa i morala. Te su se teritorije mogle obraniti drugačijim ishodom cijelog rata, a jedna od velikih mogućnosti da se takav ishod postigne bila je i politika obrane Bosne i Hercegovine u Hercegovini, gdje je zajedničkom akcijom bilo moguće osujetiti srpske namjere u cijelosti i cijelu Hercegovinu, od mora i Trebinja do Ćemerna i od Čapljine do Ivan Sedla osloboditi od srpskog okupatora. Upravo je nedostatak bilo kakve opće strategije obrane zemlje i države u slučaju napada srpske soldateske, a napad i istrebljenje muslimana bili su nam najavljeni pola godine prije nego je kalvarija započela, su uzrokovali velike početne žrtve muslimanskog stanovništva koje se uzdalo u vladu koja je bila bez jasne politike, bez ikakve strategije obrane, koja je oklijevala da mobilizira stanovništvo, čak ga nije ni upozoravala na opasnost nego ga obmanjivala kako su glasovi o mogućnosti rata lažni i nije, osim palijativnih i ilegalnih, poduzela nikakve korake da na vrijeme formira armiju i pripremi javnost na događaje koji su bili predvidljivi itd., bio glavni uzrok gubitka brojnih teritorija i pogibija mnogih Bošnjaka muslimana, osobito u dolini rijeka Sane, Save i Drine, gdje su se i dogodili prvi genocidi, kao i u Sarajevu. Još veća politička pogreška je bila neopravdana vjera u solidarnost Tuđmanove Hrvatske sa napadnutom Bosnom i Hercegovinom, jer je otprije bio dobro poznat tvrdoglavi antimuslimanski stav i namjere Tuđmana (o tome govore i mnogi ambasadori i drugi predstavnici međunarodne politike koji su bili zgranuti otvorenim šovinizmom kojeg je Tuđman izražavao prema muslimanima

u razgovorima sa njima), kao i njegovog Hercegovačkog Gaulajtera Šuška i bili su poznati njegovi dogovori sa Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine. Sve je to bilo u osnovi ovog stanja koje sada imamo, a nema izgleda da su oni koji su uzrokovali i doveli do ovoga što imamo, svjesni da su i oni bili akteri u događanjima i da snose dio odgovornosti za posljedice svoje politike, za stanje u kojem smo mi, kao najbrojniji i najvažniji dio bosanskohercegovačkog stanovništva, spali na najmanji dio njene teritorije i po broju izgubili jednu trećinu prvobitnog stanovništva, što pogibijama i „trijebljenjem" prostora od muslimana, a što planiranim masovnim raseljavanjem muslimana iz dijelova Bosne i Hercegovine koju su lažni demokrati i pravednici iz svijeta planirali kao svoj poklon agresorima zbog njihovog pristanka da sklope mir i prestanu ubijati nevine ljude. I nakon svega što se dogodilo i nakon promjena koje su moguće samo u slučaju ako je jedna strana izgubila rat, neki „mudraci" još uvijek smatraju da imaju pravo da se ponašaju kao pobjednici i kao spasioci naše zemlje i naroda. A mi muslimani Bošnjaci, jer ne bih želio da svoju sudbinu izdvajam od sudbine mostarskih i hercegovačkih muslimana Bošnjaka, nismo na pravom putu ni ovaj put, kao što nismo bili ni onda kad su neki u naše ime odlučili da legaliziraju paradržavne institucije HVO i Herceg Bosnu i da sa ratnim zločincem Matom Bobanom pregovaraju kao sa sebi potpuno ravnim državnim faktorom, kao što je to bilo u odsudnim momentima 1992. godine.

Kako je bilo 1992. godine, a isto tako je bilo i 2002. godine, a tako je sve ostalo do 2012. godine. U suštini se stvar svodi na slijedeće:

1. Danas je jasno i mora se konstatirati da su Alija Izetbegović i cijela grupa ljudi oko njega bili nespremni i nedovoljno sposobni da se nose sa izuzetno složenim prilikama nastalim u procesu raspada jugoslavenskog komunizma, koji je nužno bio povezan sa raspadom Jugoslavije kao države, zbog čega nisu znali naći prave odgovore na pitanja koja je vrijeme postavljalo;

2. U tom kontekstu su oni ostali bez adekvatnog političkog programa i ideja sposobnih da budu osnova rješavanja nastalih problema, a to je dovelo do stanja u kojem država niti je imala svoju politiku, nego joj je politika bila iznuđena potezima protivnika, na koje je ona odgovarala i tako u biti bila vođena od protivnika a ne od njih, niti je ono što je od te politike eventualno i postojalo ona mogla efikasno da realizira;

3. Posebnu težinu imala je pogrešna odluka vodeće bošnjačke stranke i njenog rukovodstva da bez ikakvih garancija u pogledu za Bosnu u Hercegovinu odgovarajuće politike, stvori dalekosežni politički savez sa najgorim nacionalističkim snagama koje su tada bile stvarane na tlu Bosne i Hercegovine i koje su bile projektirane iz Beograda i Zagreba, a u cilju stvaranja uvjeta za konačnu podjelu Bosne i Hercegovine, dok je historija kao glavni zadatak postavila upravo problem očuvanja njenog državnog i teritorijalnog jedinstva;

4. Sve ostale greške, kao što su uskogrudnost, arogancija i pogrešan izbor ljudi u državnom, političkom i vojnom rukovodstvu države, bile su logična posljedica ovih strateških ograničenja i grešaka rukovodstva SDA i Alije Izetbegovića;

5. Istina o tome zbog čega smo doživjeli ono što nas je zadesilo nakon tri i pol godine herojske borbe našeg naroda za slobodu i za svoju zemlju, ima pravo da bude istražena i kazana i nikakva mitska historija i teorija o zaslugama i ulozi bilo kojeg pojedinaca ili stranke, koje je narod platio teškom cijenom od stotinu i pedeset hiljada života, četiri stotine hiljada prisilnih emigranata rasutih po cijelom svijetu, ogromnih materijalnih i gubitaka u sferi duhovnog i kulturnog života i redukcije teritorije otvorene za život svih građana Bosne i Hercegovine, ne smije nas spriječiti da konačno kažemo istinu i o cjelini te nedavne historije i o tome što se uistinu zbivalo na svakom dijelu teritorije naše zemlje i države. Politika, kao praktička djelatnost, mjeri se isključivo rezultatima, a rezultati one politike koja je vođena u našoj zemlji i koja se i danas vodi su katastrofalni i to je danas opće mjesto svih koji ocjenjuju našu situaciju;

Mostar je, tako, od stoljetnog centra duhovnosti najvišeg ranga, od neke vrste naše „Atene“, u kojoj su djelovale i stvarale generacije velikih umova i ljudi najdubljih humanih inspiracija, gdje je vladala vjerska i etnička sloboda, postao faktički jedna rupa u kojoj se nakuplja jad i bijeda svake vrste, najviše one političke kojoj slijede i ostale. Vanjski sjaj jednog njegovog dijela i arogancija lažne veličine, ne mogu prikriti unutarnju humanu i duhovnu bijedu kada se uspoređuju dvije polovine grada. Grad fizički odaje svoje ubojice. Mostar je nekako prebrodio austrijsku okupaciju i obnovio snage stvarajući jedan novim centar mišljenja, politike i stvaralaštva, osobito književnog u vrijeme nastanka mostarske grupe književnika i javnih radnika svih vjera i nacija, čak je i u nekadašnjoj

Jugoslaviji održao nekako korak sa vremenom, mada je tadašnji režim bio prema Hrvatima i muslimanima neprijateljski raspoložen. Početci općeg oporavka koji su stvoreni rješenjem tzv. "hrvatskog pitanja", do kojeg je došlo 1966. godine, bili su, nažalost, zaustavljeni 1990. godine i od tada počinje proces propadanja Mostara i Hercegovine. Mostar nije tada pao u momentu slabosti, da bi se ubrzo podigao i oporavio, nije doživio nesreću ili incident, nego je grad ubrzano propadao i to nezaustavljivo i još uvijek i zadugo neće moći stati na čvrsto tlo i stupiti na put oporavka sve dok njegovi stanovnici, a prije svega političari i kulturni radnici, ne odbace politiku podjela i separacija na osnovu načela nacionalnih i vjerskih razlika koja je sav normalan i moderni svijet već odbacio.

Mrtve duše, mrtvi principi i ideje i njihovi protagonisti, tako još uvijek vode svoje mrtvačko kolo, svoju žalobnu igru iznad Mostara i Hercegovine uzimajući njihovim ljudima ono malo čistog zraka i slobodne misli koji su im preostali. To se kolo zavrtjelo 1990. godine i ne prestaje se vrtjeti, a njegovi igrači su neumorni. Do kada će to tako ići u ovom momentu nije moguće sa sigurnošću reći, ali se kraj toj zlogukoj glazbi i plesu mrtvaca bliži, jer ni narod ne može sve izdržati.

Biografija

Rođen sam 03.08.1929. godine u Banja Luci, od oca Sulejmanbega i majke Đulhanume Filipović. U rodnom gradu sam pohađao mekteb, osnovnu i srednju školu (gimnaziju), a studij filozofije, historije i prirodnih nauka sam započeo u Beogradu 1948, a završio 1952. godine u Zagrebu. Nakon studija, po pozivu vlade BiH došao sam u Sarajevo, gdje od tada stalno živim. Radio sam u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine kao bibliotekar pripravnik, kao profesor latinskog jezika i filozofije na II ženskoj i V mješovitoj gimnaziji u Sarajevu, kao voditelj Centra za obrazovanje na Radničkom univerzitetu i kao suradnik Instituta za produktivnost rada u Sarajevu, a nakon doktorata iz filozofije (1960.godine) i kao dekan Visoke privredne škole docent, izvanredni i redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. U ANUBiH sam izabran 1976. godine za dopisnog , a 1980 za redovnog člana.

Tokom dosadašnjeg rada objavio sam 46 zasebnih knjiga i 1600 priloga (članaka, recenzija, kritika, ocjena, studija, analiza i drugih vrsta radova) u brojnim časopisima, dnevnim i povremenim listovima u svijetu i u Bosni i Hercegovini i ostalim zemljama nekadašnje države. Četiri moje knjige su prevođene na strane jezike i doživjele izdanja u Češkoj, Francuskoj, Italiji, Njemačkoj, Danskoj, Bugarskoj, Rusiji i Kini.

SADRŽAJ

Predgovor.....3

Što je Mostar za Bosnu i Hercegovinu.....13

Propadanje ljepote i značenja Mostara nije božje nego djelo ljudi koji su njime vladali i njihove politike.....26

Oko Mostara i Hercegovine se trguje a povremeno i ratuje zbog ideja i politika bošnjačkih i hrvatskih stranaka, sa protagonistima kakvi su Ismet Hadžiosmanović, Safet Oručević ili Fatima Leho.....53

Kako sam doživio Mostar prije rata, u ratu i nakon njega.....61

Safeta Oručevića više nema ali tu je Fatima Leho.....81

Propadanje Mostara i Hercegovine nije pad nego trajan proces gubljenja svojstava normalnog života u njima.....119

Kako su gubljeni Bosna i Hercegovina, Hercegovina i Mostar.....130

Biografija.....140